

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ზ. ელილი

საინგილო

ზ. ე ღ ი ლ ი

ჩემთვის ეს წიგნი სიყვარული
და კაცობის სხ. ეხივნი მადლობა
და სიყვარულით და სიყვარულით,
მეგობრული ხელისუფლება

საქართველოს
საქართველოს

23-01-2007

ს ა ი ნ ბ ი ლ ი

თბილისის ენიკატივის ბაზრისათვის
თბილისი 1997

63.3(2r)
39+947.922
3 205

საინჟინროს ისტორია
საინჟინროს ენციკლოპედია

მონოგრაფია მოიცავს საინჟინროს ისტორიულ-ეთნო-გრაფიულ აღწერას. მისში განხილულია ამ კუთხის ბუნება და ადგილმდებარეობა, ისტორიული წარსული, ელესეს სასულთნო, საინჟინროს შეერთება რუსეთთან, 1915 წელს გაუქმებული ბატონყმობის ნაშთი — „ქვეშევლი“, ხალხის ყოფა-ცხოვრება, საინჟინროს სოფლები, ქალის მდგომარეობა და სხვა. შ. ედილისეული საინჟინროს ეთნოგრაფიული აღწერა იმდენად ფასეულია, რომ მას შეცნობრებაში პირველწარბის მნიშვნელობა ენიჭება. წიგნის თხრობის კილო მეტად მხატვრული და პიზ. ზიდეულია.

ნაშრომი განკუთვნილია სპეციალისტებისათვის, სტუდენტებისა და მკითხველთა ფართო წრისათვისაც.

შეადგინა, რედაქცია ვაუკეთა,
შენიშვნები, ბიბლიოგრაფია
და საძიებელი დაურთო ასრათი ომარაშვილმა.

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1997

05.0500000
3
608(06)—97
ISBN 5—511—00752—8

საქართველოს
პარლამენტის
ქართული
ბიბლიოთეკა

ქართული
ენების ინსტიტუტი

წინასიტყვაობა

მრავალი მოგზაური დაუტყვევებია საინგილოს ტურთა სანახებს. გავალ ჭალებში მჭექარე თოფის ხმას მრავალჯერ დაუფრთხია ჯაგნარებში საგულდაგულოდ მიმალული მთვლემარე ტახის მყუდროება. დაბურულ ტყეთა ღამის წყვიდადში, მოვიზგიზე ცეცხლის ალზე არაერთხელ აწეულა მრავალტანჯული სამშობლოს სადიდებლად თიხის არაწები (ღვინის სასმისი). მყუდროების ტაბუ ადევს მდორედ მოდუღუნე ალაზნის ტალღებს. შირაქიდან მონაბერი სიო ნელად ამრიალებს ცათამდე ატოტილ ვეება წნორის ფოთლებს. საიდანღაც ჩურჩულით ისმის მემპტიანის გულმდღარე სიტყვები. წყვიდადითაა მოცული მუდამეამს მჩქეფარე ცხოვრებით სავსე ჰერეთის მიწა. განთიადს ებრძვის ღამე. მამლის შორეული ყვილი აკრთობს არემარეს და იმედის ნაპერწკალს ამყარებს ფიფინეთში ამომავალი მზის უკვდავ სხივებზე, რომლებსაც მრავალგზის შეპკებებია და ნათელი მომავლის იმედით აღვსილა საინგილოს პატრიოტად მოვლენილი ბრეთელი კაცის ზაქარია ედილის (ედილაშვილის) გული. გოროზად შეუკრავს წარბი მსხვერპლის მოლოდინში გატრუნულ მთა-გამოცანას.

ზაქარია ერთი ჩუმი მოღვაწე იყო, რომელმაც თავისი უანგარო დვაწლით კეთილსინდისიერად მოიხადა ვალი სამშობლოს წინაშე და ერთგვარი კვალი დატოვა ქართველ საზოგადოებაში. მან საქართველოს ეს განაპირა მხარე მშობლიურ კუთხესავით შეიყვარა და სიყვარული იმდენად მძლავრ ძალად იქცა, რომ ხელში კალამი ააღებინა და სიცოცხლის ბოლო წუთებამდე, მიუხედავად მრავალი ქართველისა, თავის საყვარელ პროფესიასთან ერთად კალმისთვისაც არ უღალატნია.

კავკასიონის მთაგრებილის უმშვენიერესი ქედებიდან გამომდინარე მდინარე ფრონეს თვალწარმტაც ხეობას თავისებურ სილამაზესა და სიმშვენიერეს ჰმატებს სოფელი ბრეთი (ქარელის რაიონი). ამ სოფლის მღვდლის ოჯახში 1873 წელს დაიბადა ზაქარია ერმალოზის ძე ედილაშვილი ანუ ედილი, როგორც მას იცნობს ფართო საზოგადოება.

ზაქარიამ წერა-კითხვა ოჯახში შეისწავლა. 1884 წელს იგი წაიბარეს ვორის სასულიერო სასწავლებელში, რომელიც 1890 წელს დაასრულა. სწავლა განაგრძო თბილისის სასულიერო სემინარიაში, სადაც გორი ვითარება იყო იმდროინდელ სემინარიაში, ამაზე ზაქარიას ზაქარიას ჩანაწერი მოვიშველიოთ: „ისეთ დროს შევედი, როცა იქ შედარებით ცოტაოდენი თავისუფლება არსებობდა. ეს იყო წლები, როცა იოსებ ლალიაშვილმა სემინარიის რექტორი მოჰკლა და დამფრთხალი, თავგზადაკარგული ხელისუფლება საგონებელში ჩავარდა, უფრო უარესი ამბები არ დატრიალდეს სემინარიაშიო. ცოტაოდენი თავისუფლება მისცა მოსწავლეებს და დროებით რეპრესულ ზომებს თავი მიანება. სემინარია მაშინ შეზღუდული, კარჩაკეტილი აღარ იყო, მისი მოწაფენი თავისუფლად დაიარებოდნენ ყველგან და მონაწილეობას იღებდნენ ყველაფერში“. სწორედ ამ დროს უნდა იყოს სემინარიასთან დაარსებული ყოველთვიური ჟურნალი — „საქართველოს საეკლესიო სასულიერო მოამბე“, რომლის ოფიციალური განყოფილება ქართულადაც იბეჭდებოდა. აქ ქვეყნდებოდა სემინარიის ქართული ენისა და საქართველოს საეკლესიო ისტორიის მასწავლებლის — თედო ჟორდანიას სათანადო მეცნიერულ დონეზე დაწერილი მონოგრაფიები რუსულ ენაზე. თედოს, როგორც პედაგოგს, ზაქარია ასე იგონებს: „ის სულითა და ვულისით მუდამ შეგირდებთან იყო, მათი ჭირი და უბედურება საკუთარ ჭირად მიიჩნდა, მაგრამ სემინარიის კედლებში თავი სხვაგვარად ეჭირა, შეგირდებთან კლასგარეშე გამოლაპარაკებას ერიდებოდა, ეტყობოდა ძალიან შეშინებული იყო. მაგრამ სამაგიეროდ ისტორიის ვაკვეთილებზე ის შეუდარებელი იყო, ის ამ დროს რაღაც ალტაცებას გრძნობდა, რაც არაჩვეულებრივ სიმხნვეესა და მჭერმეტყველობას უმატებდა. მისი ისტორია უბრალო ვაკვეთილი კი არ იყო, ის ლექციების სახით გვიკითხავდა ისტორიას და ბოლოს მოგვიბრუნდებოდა და გვკითხავდა: შეკითხვები ხომ არავის გაქვთო. მახსოვს დიდი მოურავის შესახებ შეკითხვები და კამათები მთელი ორი თვის ვაკვეთილების მანძილზე გრძელდებოდა“.

ზაფხულის არდადეგებზე საყვარელი პედაგოგის დავალებით სემინარიელები აგროვებდნენ ძველ წიგნებს, სიგელებს, ხალხური ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებს. ზაქარიას ორი სქელი რვეული ფოლკლორული მასალებისა გადაუცია მასწავლებლისათვის. თუ რა ბედი ეწია შეკრებილ მასალებს, დღემდე გაურკვეველია.

ასეთივე დიდი სიყვარულით იხსენიებს სემინარიის დეტონსმეტყველებ-
ბის მასწავლებლის, მიუკარებელი კაცის — ნიკოლსკის საინტერესო გა-
კვეთილებს. გადმოცემით, პედაგოგიურ კრებებზე ის ყოველთვის სემინ-
არიელთა ინტერესების დამცველად გამოდიოდა.

მშფოთვარე შეიქნა ახალგაზრდა სემინარიელთა ცხოვრება. დელა-
ვდა იმდროინდელი მთავრობაც. ეძებდა შექმნილი დაძაბული სიტუაცი-
იდან გამოსავალს, მაგრამ იგი არ ჩანდა. ორ პოლიტიკურ ჯგუფად გა-
ყოფილ სემინარიელთა შორის უკვე ჭირდა მეფის ბიუროკრატიული წე-
სრიგის დაცვა. მთავრობა სემინარიელებისაგან სამღვდლო პირებს
ელოდა, მაგრამ მათ მაგივრად ხელში რჩებოდა მახვილამოღებული
ათვისტები, რომლებსაც ჭირივით ეჯავრებოდათ ეკლესიაც და სარწ-
მუნობაც. შევიწროებულმა მოწაფეებმა გაფიცვა მოაწყვეს, არ შევიდნენ
გაკვეთილებზე, რის გამოც სემინარიის ხელმძღვანელობამ ზემდგომ
ინსტანციებთან შეთანხმებით ერთი წლით სემინარია დაკეტილად გა-
მოაცხადა. მეორე წელს კი გაიხსნა, მაგრამ იგი დახურულ სასწავლებ-
ლად გადააკეთეს. მიუხედავად ამისა, დრომ თავისი გაიტანა. მარქსის-
ტულმა მოძღვრებამ საქართველოშიც შემოანათა. ახალი მოძღვრების
სიო სემინარიელებმაც აიტაცეს. გაჩნდა ფარული წრეები. ერთ-ერთ
ჯგუფს, რომელშიც შედიოდა ზაქარია, ხელმძღვანელობდა ეგნატე ნი-
ნოშვილი. ედილის მოგონებით: „საბრალოს უკვე ჭლექი პქონდა მორე-
ული. თვალწინ მიდგას დღესაც მისი მოგრძო გაცრიაკებული სახე. იმან
წყნარი, ნელი ლაპარაკი იტოდა, ყველას ძალიან შეგვიყვარდა ეს იშვი-
ათი პიროვნება, მაგრამ მის სახელის ხსენებას სემინარიაში ვერავინა
ებედავდით, რომ მისთვის არავის ევნო“. მიუხედავად დიდი სიფრთხი-
ლისა, ჯაშუშების ქსელი ოპერატიულად მოქმედებდა. სემინარიელებიც
მედგრად უმკლავდებოდნენ გამცემ-მაბეზღრებს. ერთ-ერთი ინციდენ-
ტისას რექტორს წარუდგინეს 12 გასარიცხი მოსწავლე, რომელთა შო-
რის იყო ზაქარია ედილიც. საბედნიეროდ, ინსპექტორის მიერ წარდგე-
ნილი მოხსენება იმდენად დაუსაბუთებელი აღმოჩნდა, რომ რექტორმა
ისინი არ გარიცხა სასწავლებლიდან.

სემინარიის კედლებში გატარებული წლები მეტად ნაყოფიერი და
მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ზაქარია ედილისათვის. იგი აქ ეზიარა იმ-
დროინდელ მოწინავე რუს თუ საზღვარგარეთელ მოაზროვნეთა პროგ-
რესულ იდეებს, დაუმეგობრდა მარქსიზმით გატაცებულ ახალგაზრდა
სემინარიელებს, რომლებიც შემდგომში ცნობილი საზოგადო მოღვაწე-
ნი გახდნენ.

სასულიერო სემინარიის დამთავრების შემდეგ ედილი უცხოეთში წავიდა. იქვე დაიწყო მისი პრობლემის წინაშე აღმოჩნდა: მას ან სასულიერო სემინარიის დასტურება და დაეწყო, ანდა სხვა გზას დასდგომოდა. ზაქარიას სურვილი იყო სწავლის გაგრძელება, მაგრამ უსახსრობის გამო ის იძულებული შეიქნა მუშაობა დაეწყო. სამუშაოს გამოძებნაში დაეხმარა ცნობილი პედაგოგი და ჟურნალისტი ლუარსაბ ბოცვაძე — მოაწყო დავით სარაჯიშვილის ქარხანაში კანცელარიის მოხელედ ქ. კავკავში.

ედილისთვის აუტანელი იყო კანცელარიული მუშაობა, მაგრამ სხვა გამოსავალი არა ჰქონდა და იტანდა — იქნებ ცოტაოდენი ფული შეეგროვო და სწავლა განეგრძო. ბედმა აქაც გაუღიმა ბრეთელ ჭაბუკს: ერთ დღეს, ქარხნის დათვალიერების შემდეგ, დავით სარაჯიშვილი კანცელარიაში შესულა და, როცა დაუნახავს უცნობი ახალგაზრდა, უკითხავს:

— შენ ვილა ხარ, ახალგაზრდა, აქ პირველად გხედავ, რას აკეთებ? ედილმა დაუფარავად მოახსენა გულისნადები.

— ძალიან კარგი, ყოჩაღ, ძალიან კარგი, მომწონს შენი განზრახვა, მაგრამ განა რამდენს იღებ, რომ თავიც ირიხო და ფულიც შეინახო?

როდესაც ვაიგო, რომ მხოლოდ სამ თუმანს იღებდა, სარაჯიშვილს გაეცინა: — იმდენს კი მოირჩენ, რომ ოთხ წელიწადს გაგყვეს! სვლიდან აქ აღარ ვნახო. როგორ შეიძლება შენისთანა ახალგაზრდა კანცელარიის ქაღალდებში ჩაკვდეს, სვალ ჩემთან ამოდი კაბინეტში.

შეორე დღეს ედილი ეახლა სარაჯიშვილს, რომელმაც დაწვრილებით გამოჰკითხა ვინაობა. აწონ-დაწონა და ურჩია სწავლა განეგრძო არა არქეოლოგიურ ინსტიტუტში, როგორც ეს ედილის სურვილი იყო, არამედ ინჟინერ-ქიმიკოსის პროფესიას დაუფლებოდა, რაც ესოდენ საჭირო იყო საერთო საქმისათვის. ედილი დიდი მონდომებით შეუდგა მეცადინეობას ქიმიასა და მათემატიკაში. მაგრამ ბედმა არ გაუღიმა ცოდნასმოწყურებულ ახალგაზრდას, რიგაში სარაჯიშვილის ნაცნობი პროფესორი არ დახვდა. გამოცდაზე ორი ცუდი ნიშანი მიიღო და უარი უთხრეს. მან სხვა სასწავლებელში ამოყო თავი. შეურიგდა ბედს, მაგრამ ვერც აქ ღარჩა დიდხანს. სტუდენტთა აჯანყებამ იფეთქა, რის გამოც იგი იძულებული იყო სამშობლოში დაბრუნებულიყო. ადელელებული დახვდა სარაჯიშვილი:

ჩემი სტიპენდიანტები ყველანი მემამბოხენი გამოვიდნენ, აღარავის მოგცემთ სტიპენდიას. აბა დაფიქრდი, რა საქნელია ავეთი საქციელი.

ღარიბ-ღატაკ კაცს სტიპენდია მოგეცი, საშუალება გაქვს სწავლის გაგრძელებისა, შენ კი ამბობხვას აწყობ იმის მაგივრად, რომ დაგეცი ისწავლო, აღარავის მოგცემთ სტიპენდიასო.

ღრობითი იყო დავითის გაცხარება. მის დიდბუნებოვან გულს მალე ეუფლებოდა სიკეთის სითბო. კაცკავიდან თბილისისაკენ მომავალი დავითი ტკბილად საუბრობდა ედილთან სხვადასხვა მნიშვნელოვან თემანზე. აძლევდა საჭირო რჩევა-დარიგებებს და ბევრ ცხოვრებისეულ საკითხში ღრმად ახედებდა. სარაჯიშვილი მეეტლისათვის 30 კაპიჭზე ნეტის მიცემას უკრძალავდა და ეუბნებოდა:

მე თითო თუმნის მიცემაც შემიძლია, მაგრამ რა გამოვა, მეეტლე უნდა წავიდეს სამიკიტნოში, სულ იქ გაფლანგავს ნაჩუქარ ფულს, ორადღე მთვრალი იქნება, სამსახურსაც მოსცდება და შეიძლება ბევრი რამაც წაახდინოს. მე კი ასე რომ მოვიქცე და ვიყაირათო, ბევრი ფული დამრჩება და ამით რამდენს შენისთანა შეეტუხას გამოვზრდი.

არ ტყუოდა დიდი ქველმოქმედი, მას მართლაც ეკონომიურად უნდა ეცხოვრა, რათა საშუალება პქონოდა ეზრუნა საყვარელი სამშობლოს კეთილდღეობაზე, დახმარების ხელი გაეწოდებინა ყველასათვის, ვისაც კი უჭირდა. თუ ამ კუთხით თვალს გადავავლებთ, ედილის ჩანაწერები მრავალ საყურადღებო ფაქტებს წარმოაჩენენ სახელოვანი მამულიშვილის ცხოვრებიდან. ერთხელ ედილი, დ. სარაჯიშვილი და ნ. ცხვედაძე სათაეადაზნაურო გიმნაზიის (ახლანდელი უნივერსიტეტი) მშენებლობაზე ყოფილან. ცხვედაძესთან მისულა გლეხი და შეუჩივლია:

რა ვქნა, კაცი დავიღუპე და დავნელდი, თქვენი ხე-ტყის მასალა რომ მომქონდა, ვერის აღმართზე კამეჩი დამივარდა და მომიკვდა. შენი ჭირიმე, სხვა ვინმე თქვენსაკვე მეურმეს დაავალეთ იმ მასალის ამოტანა და მე კი ცოცხალსა და მკვდარსაც უნდა მივხედო. დავიღუპე, დავიღუპე, ამომიწყდა ცოლ-შვილი, ისიც ვალითა და ვახშითა მქონდა ნასყიდი და ეხლა რაღა წყალში ჩავვარდუ, აღარ ვიციო. მართლაც, რაღა უნდა ვქნა, დ. სარაჯიშვილის კეთილი გულით გაღებულ დახმარებას რომ არ გადაერჩინა ეროვნული ტაძრის მამულებელი გლეხი.

ერთგული მეპატრონის არც ერთი ნაბიჯი არ დარჩენია ედილს ყურადღების გარეშე. ასე მაგალითად, საზღვარგარეთიდან დაბრუნებულ სარაჯიშვილს ქარხნის დირექტორმა ცუდი ამბავი დაახვედრა. ახლად გაჩენილმა კონკურენტმა სარაჯიშვილის პროდუქციას ზიანი მიაყენა. ამჯერადაც პატრონის მოფიქრებულმა ნაბიჯმა ნაყოფი გამოიღო. და-

ვითმა საგრძნობლად გააიაფა საკუთარი პროდუქციის შეფასება კონკურენტი გაკოტრდა და გაშორდა იქაურობას. უკიბლო იქნებოდა

დ. სარაჯიშვილის 23 წერტილში მიმოფანტულ წარმოებებში ყოველთვის არ იყო შესმატკბილებული ცხოვრებისეული რიტმი. იყვნენ მომჩინებელიც. ყიზლარიდან შემოსული წერილი იქაური მმართველის თავგასულობას ეხებოდა. ადვილზე გაგზავნილმა კონტროლიორებმა შეამოწმეს ქარხანა, რომლის ზარალიანობა უმნიშვნელო აღმოჩნდა. სარაჯიშვილს შემოწმების შედეგების გაცნობის შემდეგ უთქვამს:

განზრახვა არა მაქვს ახალი სახლი შევიძინო და ვენახი ვუყიდო მმართველს, იმას უკვე შეძენილი აქვს, ახლა ვინმე რომ დაენიშნო, ისიც მოინდომებს ახალი სახლის შეძენას და ბალის ყიდვას, მაგას კი ეხლა ორივე აქვს და მეტს აღარ მოინდომებს. სამაგიეროდ ისეთ სასტიკ წერილს მივაწვრინებ, რომ ამის შემდეგ არავითარი ამგვარი საქციელი აღარ ჩაიდინოსო.

თუ რას ნიშნავდა სახელგანთქმული ფირმა და რა ავტორიტეტით სარგებლობდა იგი სხვადასხვა ადგილას, ამაზე მიგვანიშნებს ორიოდე შტრიხი ედილის მოგონებებიდან. შესტოვის ქარხნის მოსკოველმა წარმომადგენლებმა არ შეიძინეს ქართველი გლეხისაგან ჭაჭის არაყი და უკან გაბრუნდნენ ხელცარიელნი. მალე სარაჯიშვილის ქარხანამ მიიღო შეკვეთა შესტოვის საწარმოდან არყის შესყიდვაზე. სარაჯიშვილმა სწორედ ის დაწუნებული ჭაჭის არაყი გაუგზავნა, სოფლელებისაგან შეძენილი, მხოლოდ როგორც სარაჯიშვილის ფირმის ნაწარმი.

სარაჯიშვილს ჩვეულებად ჰქონია ერევანში მცხოვრები ქართველი საზოგადოების თავშეყრა, რომელზედაც იმართებოდა საქმიანი სჯაბაასი და საუბარი ამა თუ იმ მნიშვნელოვან საკითხზე. ამასთანავე მასპინძელი უცხოური ბოთლებით აწვდიდა საკუთარი ქარხნის კონიაკს, ხოლო უცხოურს ჩვეულებრივ ბოთლში ათავსებდა. საზოგადოება ვერ ხვდებოდა მეპატრონის ეშმაკობას. კონიაკის ავკარგიანობის შეფასებისას სტუმრები უპირატესობას უცხოურ ბოთლში მოთავსებულ სასმელს ანიჭებდნენ, მაგრამ როდესაც დავითი საიდუმლოებას ფარდას ახდიდა, ისინი მოულოდნელობისაგან ცბეობდნენ, რაზეც დიდი ქველმოქმედი თავისებურად დაატანდა: აბა სხვა ჩვეულებრივი მომხმარებელი რაღა გავამტყუნო, როცა თქვენ, კონიაკის მუდმივ მომხმარებელს, ვერ შეგიფასებიათ სათანადოდ კონიაკის ღირსება, სხვაზე რაღა უნდა ვთქვა.

ედილის მოგონებები ამით არ წყდება დ. სარაჯიშვილზე, რომელიც ალოსანივით მისდევენ ერთმანეთს და ჩვენს თვალწინ წარმოგვიჩვენებს XIX საუკუნის ერთ-ერთი გამოჩენილი საზოგადო მოღვაწის, ქართველი ხალხის მოჭირნახულე შვილის დაუვიწყარი სახე.

დ. სარაჯიშვილმა ზაქარია თავის მეგობართან გაგზავნა ესტონეთში და პროფესიად სავეტერინარო ინსტიტუტი შეურჩია. ყოველივე უცბათ გადაწყდა. სამშობლოს ისტორიული წარსულითა და ლიტერატურით გატაცებული ახალგაზრდა სრულიად სხვა მეცნიერული სამყაროს პირისპირ აღმოჩნდა.

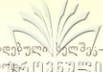
მეტად უცნაურ გარემოში მოხვდა ქართველი სტუდენტი. დორპატი ანუ ესტონურად ტარტუ არ იყო დიდი ქალაქი, მაგრამ იქ განლაგებული უმაღლესი სასწავლებლები სტუდენტური თავშეყრის ცენტრად აქცევდა მას.

თვალს იტაცებდა ხის ფართო შენობები, შემოდგომობით ეწყობოდა ხალხმრავალი სამეურნეო გამოფენები, რომლებიც სახალხო დღესასწაულის ფორმას იღებდა. იკითხებოდა საჯარო ლექციები სხვადასხვა საკითხებზე. თითქმის ყველა სოფელი უკავშირდებოდა ქალაქს ტელეფონით. დიდ სოფლებში გამოდიოდა გაზეთები.

ედილმა მოძებნა ტარტუში მყოფი ქართველი სტუდენტები. მათ მეგობრული ურთიერთობა დაამყარეს ესტონელ სტუდენტებთან. დააარსეს ქართული კორპორაცია. ქართულ პრესაში გაჩნდა ედილის საყურადღებო კორესპონდენცია ტარტუდან.

ზაქარია სტუდენტურ არდადეგებსა და პრაქტიკულ მეცადინეობებს დ. სარაჯიშვილის საპატრონოში ატარებდა. მისივე მოგონებით, ერთ-ერთ დასწავლულს ჯიხვს მეტი რომ ვეღარ მოუხერხა, ქეცის საწინააღმდეგო შხამქიმიკატი იხმარა, რის შედეგადაც ჯიხვი მოკვდა. ამ ამბის შემტყობი დავითი შეწუხდა. ახალგაზრდა პრაქტიკანტიც გრძნობდა უხერხულობას და თავს არიდებდა პატრონთან შეხვედრას, მაგრამ ამოოდ. დავითს საყვედურნარევი კილოთი მიუმართავს ედილისათვის: ბიჭო, რატომ შემალეები? ჯერ ვიდრე რამეს ისწავლიდე, ვინ იცის, კიდევ რამდენ მაგისთანებს გამოასალმებ წუთისოფელს, ექიმობა ეგრე ადვილი არ არის, პრაქტიკა და დაკვირვება არის ყველაფრის ღედაბობი.

ზ. ედილისათვის ბედნიერი გამოდგა სტუდენტური წლები. ტარტუში დაოჯახდა. ცოლად შეირთო ესტონელი გოგო, სახელად ევა, რომლისაგანაც ორი ქალიშვილი შეეძინა — ნიურა და თამარი.

ინსტიტუტის დამთავრების შემდეგ, თანახმად დადებული ხელშეკრულებისა, ზაქარია კავკასიაში გამოგზავნეს სამუშაოზე. სავეტერინარო ინსპექციამ იგი ნახჩევანში გააგზავნა. მანქანულ პირობებში უხდებოდა ედილს მუშაობა. ოჯახს მოწყვეტილი სულ იმის ფიქრში იყო, როგორმე მოეწყო ბინა, რათა ჩამოეყვანა ტარტუში დატოვებული ცოლ-შვილი. საქმე კი არ იცდიდა, ეპიდემია მუსრს ავლებდა შესაქონლეობას. ძალზე ბევრი სამუშაო ჰქონდა ექიმ-ვეტერინარს. თავისი პროფესიით გატაცებულმა ახალგაზრდა სპეციალისტმა დაუღალავი შრომით მოიარა ზანგეზური, ალექსანდრეპოლი (ამჟამად ლენინაკანი), ნახჩევანი, ერზიამინი, ბაიაზეთი, ელისავეტოპოლი.

ზაქარიას 1905 წელს გარდაეცვალა მეუღლე. იგი ორი ქალიშვილითურთ დაბრუნდა სამშობლოში. ფიზიკურად მოტეხილი დასასვენებლად წავიდა აბასთუმანში. აქ მან გაიცნო დარიკო ჩარკვიანი, რომელიც შემდგომში ცოლად შეირთო.

თბილისში დაბრუნებულ ზაქარიას პ. აბაშიძე ატყობინებდა, ჩასულიყო ბათუმში ექიმ-ვეტერინარის ვაკანტური ადგილის დასაკავებლად. ეს ორივე მეგობრისთვის სასურველი და ხელსაყრელი იქნებოდა.

ედილმა მიმართა შესაბამის ორგანოებს. ისინიც დათანხმდნენ, მაგრამ ხანმოკლე გამოდგა ზაქარიას სიხარული, ვილაცამ დააბეზლა, რომ ედილოვი იგივე ედილაშვილიაო. ქართველს კი ბათუმში არ გზავნიდნენ. განრისხებულმა ინსპექტორმა მოთხოვნა გააუქმა და ცივი უარით გაისტუმრა. ზაქარიამ გადაწყვიტა სარაჯიშვილისათვის მიემართა, მაგრამ ის თბილისში არ დახვდა. ისევე თანასოფელელ გრიგოლ ყიფშიძეს მიაკითხა, რომელმაც უთანაგრძნო, მაგრამ ილია ჭავჭავაძის ჩარევა ამ საქმეში არ ცნო მიზანშეწონილად. რედაქციაში მის ბედად შემოსულმა ზაქარია ჭიჭინაძემ სრულიად შეცვალა ედილის ცხოვრების გეზი. როცა შეიტყო მოყვასის გასაჭირი, იგი შეწუხდა, ფიქრით მოზომა შესაძლებლობანი. სავეტერინარო სამმართველოს უფროსი გულდასმით ჩასჩინებდა მაგიდაზე გაშლილ ქაღალდებს. მეგობრის წყენა არ უნდოდა. ჭიჭინაძეც მოუსვენრად ადევნებდა თვალყურს ქაღალდების შრიალს. უფროსმა დაღლილი სახე ცხვირსახოცით შეიმშრალა. სათვალადან მწყრალი მზერა ესროლა ზაქარიას. ცენტრიდან მზერა პერიფერიკზე გადაიტანა. უეცრად მოღრუბლული სახე გაეხსნა და გახარებულმა ხმამაღლა წამოიძახა: კახი, კახი. ჭიჭინაძეს გული შეუტოკდა. მიაყურადა.

უნდოდა პასუხი გაეცა, მაგრამ იყურა. თავი ისე მოაჩვენა უფროსს, თითქოს სადღაც შორეულ დასაკარგავში აგზავნიდა ქართველ ვეტ-

ექიმს. უფროსსაც გაეხარდა საქმის იოლად მოგვარება. მას იმ წუთში აზრადაც არ მოსვლია, რომ გავიდოდა რამდენიმე ათეული წელიწადის მძიმე საქართველოს შორეულ პროვინციალ წოდებულ დედასთან. საინვილი კაცი, საინვილოს უზადო პატრიოტად მოეველინებოდა ქართველ საზოგადოებას.

ჩვენთვის უცნობია, მანამდე იცოდა თუ არა ზაქარია ედილმა საქართველოს ამ განაპირა კუთხის არსებობა. ასე აღმოჩნდა ზაქარია მადლ-ცხებულ ბარაქიან ქართულ მიწაზე, რომლას ხილვამ ალტაცებაში მოიყვანა იგი. ზაქარია დაბა კახში დაბინავდა ოჯახითურთ. მან ჩასვლისთანავე მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა ადგილობრივ მოსახლეობასთან. ახლოს გაეცნო მათ ყოფა-ცხოვრებას. ინგილო გლეხკაცის გაუხარელმა ცხოვრებამ მალე მიიპყრო ედილის ყურადღება. გულმა აღვილად შეიგრძნო თანამომხეთა ტკივილი. თბილისიდან ნაკლებად ხდებოდა ინფორმაციის მიწოდება. ჯერ კიდევ ნულა ლღვებოდა კავკასიონის მწვერვალებზე ჩამოწოლილი თეთრი ნაბღები. უჭირდა ადგილობრივ ინტელიგენციას. არ იყო სასწავლო-ადმინისტრაციული დაწესებულებები. თითო-ორიოლა თუ მოიძებნებოდა განათლებული ინგილო ოჯახი. გაპარტახებულიყო საინვილოს ოდესღაც მდიდარი ველ-მინდვრები. საღათას ძილს მისცემოდა ქურმუხის ეკლესიის ოქროს მამალი.

ედილის ცხოველ ინტერესს იწვევდა დაბა კახის ირგვლივ მიმოფანტული მრავალი ქართული არქეოლოგიური ძეგლი. როგორც კი ოდნავ შესაძლებლობა მიეცემოდა, მათ ირგვლივ ტრიალებდა, რაღაც უხილავი ძალა მოუწოდებდა ეზრუნა მათზე, იგი დეტალურად სწავლობდა, აჯერებდა მათ როგორც ხალხურ სიტყვიერებასთან, ისე ისტორიულ წყაროებთან. აკეთებდა საკუთარ დასკვნებს. საინვილოს მდგომარეობამ, მისმა ბუნებრივმა სილამაზემ პროფესიონალ ექიმს ძილი და მოსვენება დაუპარგა. საინვილოს ისტორიული წარსულის ჩხრეკასა და ძიებაში ღლითიღე ივსებოდა, ღრმავდებოდა ცოდნის თვალსაწიერი. ვეტექიმის საველე ჩანთაში მუდამ იყო საწერი ქაღალდი, რომელსაც თითქმის ყოველდღე ახალ-ახალი ჩანაწერები ემატებოდა. იქმნებოდა მდიდარი და უნიკალური მასალები. იქაურ მეგობრებთან ერთად დაიარებოდა მიუვალ მთებსა და ველ-მინდვრებში. ზედმიწევნით იცოდა ყველა ბილიკი და გადასასვლელი დაღესტანში. მისმა პროფესიულმა საქმიანობამაც ხელი შეუწყო იმას, რომ ასე ახლოს გაეცნო ხალხის ადათ-წესებს, მათ ყოველდღიურ შრომა-საქმიანობას. არც ჭირსა და ღზინში ყოფილა განზე მდგომი, შორით მაყურებელი. იგი ყოველთვის მათთან

იყო სულიერად და ფიზიკურად. ამიტომაცაა, რომ მის ჩაწერილ სტრუქტურებს მიღმა ყოველთვის იგრძნობოდა თვალით ნახულ, ნაწილობრივ განცდილი, ტკივილი და მწუხარება, ავტორის სუნთქვა და სუნთქვის ნუსხორებელ მუხად დასდევდა ედილს ცხოვრების მანძილზე. ნიჭიერმა ავტორმა არაერთი ფასეული მხატვრული ნამუშევარი დაუტოვა თავის ერს.

ედილი ათიოდე წელს მოღვაწეობდა საინჟინოში და ამ დროისათვის დიდი სიყვარული და პატივისცემა მოიპოვა არა მარტო ინჟინოებს შორის, არამედ იგი უყვარდათ სხვა ეროვნების ხალხებსაც. ისინი მოწინებით ეპყრობოდნენ მათ სასიკეთოდ შორიდან მოსულ სტუმარს. ეს სიყვარული და პატივისცემა ედილმა უზადო კაცთმოყვარეობითა და კეთილსინდისიერებით დაიმსახურა. ყოფილა შემთხვევა, რომ ტყეში ავაზაკად გაჭრილ განრისხებულ ლეკს სასიკვდილოდ ამოღებული ხმალი ჩაუვია ქარქაშში ედილის პატივისცემით. ედილი არ დაეძებდა საკუთარ სიცოცხლეს, ოღონდაც მოესწრო ჩანაფიქრის ხორცშესხმა, თავისი პირუთვნელი სიტყვა ეთქვა მომავალი თაობისათვის.

ზაქარიას წინაშე უადრესად რთული ამოცანა იდგა, კერძოდ, იგი მიზნად ისახავდა საინჟინოს ყოველმხრივ შესწავლას. ეს არცთუ ისე იოლი საქმე იყო და თანაც ერთი კაცისათვის მცირე დროსა და რთულ პირობებში.

ედილმა თავიდანვე სწორად განჭვრიტა პერიოდული პრესის გრანდიოზული მნიშვნელობა, რომლის მეშვეობითაც იგი ახერხებდა საინჟინოში მოპოვებული მასალებისა და ფოტო-ილუსტრაციების ქართულ მკითხველამდე მიტანას. ეს მეტად მნიშვნელოვანი საქმე გახლდათ. საჭირო იყო დიმიტრისა და მოსე ჯანაშვილების დაწყებული საქმის ვალდებულება და გაგრძელება. ზ. ედილს არ დაუშურია ნიჭი და ენერჯია ქართული პრესის წინაშე, რათა ქართველ მკითხველამდე მიეტანა საქართველოს ამ შორეული პროვინციის იმდროინდელი მრავალი საჭიჭბორო-ტო საკითხი. ედილისეული პუბლიკაციები ხასიათდებიან საკითხის ღრმა წვდომითა და საინჟინოსადმი განუზომელი თავდადებით. ეს არის რაღაც საოცარი სიყვარულით აღტკინებული კაცის გულისთქმა, რომელიც გამოუცნობი ძალით გნუსხავს, ვატყვევებს და გიზიდავს. ედილის პუბლიკაციები მრავალადაა იმდროინდელ პრესაში, რომელთა შესწავლა და სათანადო ანალიზი მომავლის ამოცანას შეადგენს.

ომის დაწყებამ ედილს დაძაბულ და საინტერესო მუშაობაში ხელი შეუშალა. იგი 1916 წელს წაიყვანეს შავი ზღვის სანაპირო რკინიგზის

მშენებლობაზე. ედილის ოჯახი დროებით კახში დარჩა. ამ დროს კახში მხოლოდ ოთხწლიანი დაწყებითი სკოლა არსებობდა. ედილის ოჯახი სწავლის გასაგრძელებლად ზაქათალაში გადმოვიდა, მაგრამ მხოლოდ ერთი დარჩენილა დიდხანს. მეფის რუსეთის ვრცელ იმპერიამ მოხსნა ძვრები არყვედა და ნიადაგს ატლიდა დრომოჭმულ მონარქიას. მძიმე მდგომარეობაში იყო მაშინდელი ზაქათალა. ერთი მხრივ, აქტიური ოსმალეთი, ხოლო მეორე მხრივ რუსეთი თავისებურ პლაცდარმს ქმნიდა ამ კუთხეში. ამ საერთო არეულობას თან მოჰყვა სომხების დარბევა, რამაც ძალზე საშიში პირობები შეუქმნა მოსახლეობას. ერთგვარ შეუღწევად ცენტრად იქცა ზაქათალა. ედილის ოჯახმა ლეკი მანაფასა და ათიოდე შეიარაღებული ლეკის დახმარებით მოახერხა სამშვიდობოს გასვლა. ზაქარია წნორისწყლიდან გააყურებდა მის თვალწინ გადაშლილ ალაზნის ჭალებს, დაბურულ ტყეებს და გული უწუხდა, თუ როგორ გამოაღწევდა საყვარელი ოჯახი ავაზაკებით გარემოცულ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბილიქს.

საინგილოდან წამოსული ედილი მამაპაპისეულ კერას, ს. ბრეთს დაუბრუნდა. იგი აქაც დიდხანს არ დარჩენილა, მალე გამონახა ვეტქეიმა ადგილი გორში და ოჯახითურთ გადაბარგდა იქ. ეს დაემთხვა გორში მომხდარ მიწისძვრას, რომლის შედეგადაც თითქმის დაცარიელდა ქალაქი. მიწისძვრით გამოწვეული შიში მალე მინელდა. ქალაქი ისევ დაუბრუნდა თავის ყოველდღიურ ცხოვრებას. ზაქარია გორში დარჩა. ახალმა კომენდანტმა ზაქარია, უარის მიუხედავად, ლაზარეთის უფროსად დანიშნა. ზაქარიას დახმარებით მოხდა ვაქცეული ექიმების უკან დაბრუნება და სამსახურში ჩაყენება. მოკლე დროში ზაქარია მაზრის უფროს ვეტქეიმად დაინიშნა, მან აქაც ენერგიულად იმრომა, იმხნად მძინვარე საქონლის ჭირს მედგრად დაუპირისპირდა. მან ირგვლივ შემოიკრიბა კარგი სავეტერინარო კადრები, რომელთა შორის იყო ცნობილი მწერალი შიო დედაბრიშვილი (არაგვისპირელი). ებიღემია შეწყდა, რის შემდეგაც შ. არაგვისპირელი თბილისში გადმოვიდა.

ზაქარია ედილის რედაქტორობით 1925—1927 წლებში ქ. გორში გამოდიოდა გაზეთი „წითელი ქართლი“. იგი სამი წლის განმავლობაში უსასყიდლოდ ემსახურებოდა საყვარელ საქმეს.

1936 წელს, ახალგაზრდა კადრების გამოჩენისთანავე, ედილი ჩამოშორდა აქტიურ მოღვაწეობას და მხოლოდ რკინიგზის ვეტსანიტარული უბანი დაიტოვა, რომელსაც სიცოცხლის ბოლო წლებამდე უძღვებოდა.

ამან მას საშუალება მისცა მეტი დრო დაეთმო ლიტერატურული სა-
მიანობისათვის.

უკრაინული

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზაქარიას საინგილოში მუშაობის პერიოდში უკრაინული ჟურნალი გამოვიდა ამ კუთხის შესახებ მონოგრაფიის დაწერა. საქარიათა თვალის გადავარდნით იმდროინდელ პრესის ფურცლებს და ჩვენ დავეანახეთ აურაცხელ კორესპონდენციებს, გამოგზავნილს საინგილოდან.

ედილს ყურადღების გარეშე არ დარჩენილა ისტორიული დოკუმენტები საინგილოს შესახებ. მას კავშირი ჰქონდა გამოჩენილ ინგილო მოღვაწეებთან, რომლებიც იმ დროს, მართალია, ცოტანი იყვნენ, მაგრამ მით უფრო აუცილებელი იყო მათთან კავშირის დამყარება. უკვე კარგად იყვნენ ცნობილი ჯანაშვილები, თვალნათლივ ჩანდა მათი უანგარო ღვაწლი სამშობლოს წინაშე. შეუძლებელია ედილს მათთან არ ჰქონოდა ურთიერთობა. მართალია, უღმრთელმა დრომ ბევრი რამ მოსპო და გაანადგურა, მაგრამ, საბედნიეროდ, დღემდე აქა-იქ შემორჩა თითო-ორი ცნობა ამ მეგობრობის შესახებ. 1948 წელს ზაქარია წერილობით მიმართავდა სრულიად საქართველოს მწერლების კავშირის თავმჯდომარეს — ს. ჩიქოვანს, ცნობილი ისტორიკოსის დ. ჯანაშვილის მიერ სამშობლოს წინაშე გაწეული ამავის დასაფასებლად მის საფლავზე ძეგლის აღმართვის შესახებ. მგზნებარე პატრიოტი მიმართვის დასასრულს შენიშნავდა: „ვიტყვი მხოლოდ, რომ ეს დიდი მოღვაწე საინგილოსი ღირსია მწერალთა კავშირის ყურადღებისა და დაბეჯითებით მოვეუწოდებ მათ, რომ მის ობლად დარჩენილ საფლავს (გარდაიცვალა 1905 წელს, დასაფლავებულია ს. კახში) ყველასაგან მიტოვებულ და უპატრონოს, პატარა ძეგლი მაინც დაუდგათ და მით ეროვნული ვალი მაინც მოიხადოთ ამ საინგილოსათვის თავდადებული კაცის წინაშე. ეს მით უფრო საჭიროა, რომ საქართველოს დედაქალაქს მოწვევითი საინგილოს ერთგვარი პატივისცემა და ყურადღება იქნება“.

საქართველოს გ. ლეონიძის სახელობის ლიტერატურის სახელმწიფო მუზეუმში მ. ჯანაშვილის ფონდში დაცულია ზაქარია ედილის სამი წერილი, მოწერილი მოსესადმი. წერილები გამოგზავნილია კახიდან. ისინი უთარიღონია, მხოლოდ ერთ-ერთის საფოსტო ბუჭდის მიხედვით დგინდება, რომ კახიდან გამოგზავნილია 20. II. 09 და მიღებულია თბილისში 28. II. 09-ში. ბარათები ედილის საინგილოში მუშაობის დაწყების წლებშია დაწერილი და, ამდენად, საინტერესოა ამ კუთხითაც. პირველ წერილში ზაქარია მადლობას უთვლის მოსეს ვაგზავნილი წიგნებისათვის („საქართველოს ისტორია“, „გრამატიკა“) და ამასთანავე აღნიშ-

ბებს, რომ სჭირდება „საქართველოს ისტორიის“ მეორე გამოცემა ასევე აღტაცებულია და სთხოვს მას მიაწოდოს დ. ჯანაშვილის წიგნი „შაჰ-აბასის შემოსევა საქართველოში და საინგილო“ და ამბავს, რომ 1891 წელს „ივერიაში“ გამოქვეყნებული სტატია „ისტორიის“ მიხედვით ხილვა საინგილოსი“, ედილი ამასთანავე შენიშნავს: „მე განძრახული მაქვს ყოველმხრივ აღწერა საინგილოსი და უმთავრესად იმ მწვავე საკითხებისა, რომელნიც ქართველთა საზოგადოების უყურადღებობის გამო, მაგლაჯუნასავეით თავს დასევიან საინგილოს და გადაგვარებასა და ამოვარდნობისაკენ მიაქანებენ. ჩემი მოკლე წერილები „ამირანში“ მხოლოდ კონსპექტს წარმოადგენენ. ყველაფერს, რასაკვირველია, შესწავლა უნდა და თუ შევძლებ ყველა ამას, შედეგი გვიჩვენებს. თქვენი დიდი იმედი მაქვს ამ საქმეში დახმარებით და გზის ჩვენებით. თქვენ შეგიძლიათ შრომა გამიადვილოთ“.

როგორც ჩანს, საქმე უკვე დაწყებულია. ედილი დახმარებასა და მხარში ამოდგომას სთხოვს საინგილოს დიდ მოჭირნახულეს. მას კარგად ესმის, რომ მხოლოდ მასთან ურთიერთკავშირი უჩვენებს გზას და დააძლევინებს ტიტანურ შრომას.

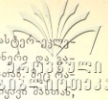
მეორე წერილში არქეოლოგიურ საზოგადოებაში გაწვევრიანებას სთხოვს ჯანაშვილს და თანაც უხსნის, რომ ამის გარეშე უჭირს დაღესტანში თუ სხვა მიდამოებში მუშაობა, რადგანაც ოფიციალური ქაღალდი გადამწყვეტია საქმის მოგვარებისათვის. ედილს აინტერესებს კავკასიელი ხალხის ისტორიის შესწავლა. იგი სთხოვს ჯანაშვილს ამოინიოს ბუტკოვის წიგნები, რათა საფუძვლიანად ჩასწვდეს საკითხის არსს. სხვა საინტერესო ცნობასთან ერთად ედილი აღნიშნავს, რომ იგი შეხვედრია და უსაუბრია ცნობილ ლინგვისტთან ბ. ღირთან, რომელიც საინგილოდან დაღესტნისაკენ მიემგზავრებოდა, მაგრამ ის გაოცებულია ბ. ღირის შესვლასთან, რასაც არ მალავს კიდევ: „ეს, მე მგონი, იქიდან გამომდინარეობს, რომ ღირმა იცის მართო ენები და ისტორია კი არა, მე მგონი ისტორია და ლინგვისტიკა ხელი-ხელ ჩაკიდებული უნდა მიდიოდეს“. ედილს კარგად აქვს დანახული პუმანიტარული მეცნიერებების ურთიერთკავშირი, ურომლისოდაც მეცნიერების წინსვლა შეუძლებელია.

სხვა მნიშვნელოვანი ფაქტების შესწავლასთან ერთად, ედილის ცხოველ ინტერესს იწვევდა 1863 წლის საინგილოს აჯანყების შესწავლა, რაზედაც იგი, როგორც ჩანს, დიდხანს მუშაობდა. მას, ადგილზე შეკრებილი მასალების გარდა, სურდა გაეგო, სადმე თუ იყო წერილობი-

თი დოკუმენტები. მოსეს თხოვდა, ეცნობებინა ამის შესახებ, არის თუ არა აქტებში, თუ არ იქნებოდა, უნდა მოეძებნა ზაქათალის მაზრის განცხადებაში, რაზედაც უკვე შეპირებული ჰყოლია ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ.

მესამე წერილში კვლავ იმეორებს პირველ წერილში: „საინგილოში“ აზრს, მაგრამ უფრო ვრცელ გეგმას სახავს: „პატივცემულო მოსე, მე განძრახული მაქვს ვრცელი წიგნის გამოცემა საინგილოს შესახებ, რომელიც 24 სხვადასხვა წერილებისაგან უნდა შედგეს. ზოგიერთს საფუძვლად უნდა დაედოს ის პატარა კონსპექტები, რომელნიც გაზეთებში იბეჭდებოდა. წიგნში სურათებიც იქნება მოთავსებული. 400—500 კვირდი იქნება და ისეთი ხასიათი ექნება, როგორიც არის მშვენიერი წიგნი „ფილანდიაზე“ ან კიდევ ვადოვოზოვის წიგნები ევროპელების შესახებ“. ედილი თხოვდა მოსეს წიგნის რედაქტორობას და საერთოდ აინტერესებდა, რას ფიქრობდა მოსე ამ იდეაზე. სამწუხაროდ, დღემდე უცნობია, მართლაც რას ფიქრობდა იგი აღნიშნული კრებულის მომზადებაზე. იქნებ თავად აპირებდა ამგვარი წიგნის გამოცემას?! ეს ხომ დროის ის მონაკვეთია, რომელშიაც უნდა შეგროვილიყო მოსეს წიგნის „საინგილოს“ მასალები, რომლებიც უკვე 1913 წელს ერთობლივად დაიბეჭდა „ძველი საქართველოს“ II ტომში. იქნებ ეს ასეც იყო, მაგრამ ზაქარიას არ შეუწყვეტია ფიქრი წიგნის მომზადებაზე. ისე კი დიდხანს ელოდა, ელოდა სანამ მრავალი ქართველიებით აღსავსე დრომცის კაბადონზე 1947 წლის აღმობრწყინება არ აუწყა. ამასთანავე უფრო იმატა ქართულ პრესაში ედილის მომხიბლავმა და სულისჩამწვდომმა პუბლიკაციებმა. მკითხველის თვალს უკვე უცხოდ აღარ ხვდებოდა ჯანაშვილების წერილებთან ერთად უცნაური გეარის კაცის — ედილის პატრიოტული მოწოდებანი. იგი დღემდე „ედილის“ ფსევდონიმით გამოუცნობელ პიროვნებად დარჩა საზოგადოებისათვის.

ედილის მდიდარ არქივში, ერთ-ერთ უსათაურო რვეულში წარმოდგენილია ძალზე მნიშვნელოვანი ჩანაწერი, რომელიც დაკავშირებულია წიგნ — „საინგილოსთან“. ნაწერს თარიღი არ აქვს. აქ გადმოცემულია ზოგიერთი იმდროინდელი თანამდებობის პირის უმზგავსო საქციელი, მათი უეცრობა, რომელთა საქმიანობაც ხელს უშლიდა ხალხთა შორის მეგობრულ ურთიერთობას. თუმცა უმჯობესია ედილის ნაწერი მოვიშველიოთ: „საინგილოს“ სურათების გადასაღებად და საჭირო ცნობების შესაკრებად გავემგზავრე საინგილოში. ს. კაკში დავიჭირე ეტლი

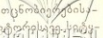

და უნდა წავსულიყავი ლექეთისა და ყუმის ყოფილი მონასტერ-ეკლესიების სურათების გადასაღებად. უცებ მოვიდა მილიციონერე და მემოცხადა საჩქაროდ გამოვცხადებულეყავი ჩუკის უფროსთან; მემოცხადე, რომ საკვირველია მაშინათვე ვეახელი, მაგრამ ჯერ არ შევსულხარა მასთან, რომ კარებშივე წამართვეს ფოტო-აპარატი, პორტფელი და ყოველივე, რაც კი თან მქონდა. შესვლისთანავე უფროსმა გვარად ქათიბმა დამიღრიალა: რა გვარი ხარ და რისთვის მოსულხარ აქაო. მე ამოვიღე მივლინების ქაღალდი საქართველოს განათლების კომისარიატისაგან გაცემული და გადავეცი. იმან გადაიკითხა თუ არა, დაიღრიალა: რა უფლება მქონდა თქვენს განათლების კომისარს, რომ აქ მოგავლინა, არ სცნობთ, რომ აქ ადერბაიჯანია და არა საქართველო. ეხლავე დაგაპატიმრებო.

მე იმის ღრიალმა ვერ შემაშინა და სრულიად დამშვიდებულად ვუპასუხე: ჩემს დასაპატიმრებლად მომიტანეთ წინასწარ პროკურორის სანქცია, ნუ გავიწყდებათ, რომ მე სტალინის ნაამხანაგარი ვარ, ერთ სასწავლებელში ვსწავლობდით. გთხოვთ იცოდეთ, რომ საქართველოს უმაღლესი საბჭოს მდივანი ჩემი მახლობელი ნაცნობია, რომელთანაც რამდენიმე წელიწადს ერთად რედაქციაში ვმუშაობდით.

უფროსი შეჩერდა და მეორე ოთახში გავიდა, საიდანაც ჩქარა გამოვიდა ჩემი გაზეთით ხელში. ეს რაღა არის?! — მრისხანედ მომმართა იმან. თქვენ ჟორდანიას მეგობარი ხართ? ხელში მომაჩეჩა პორტფელიდან ამოღებული ძველი მენშევიკების დროინდელი გაზეთი, რომელშიაც მოთავესებული იყო განცხადება ნ. ჟორდანიას ნაწერზე ხელის მოსაწერათ. ვერც ამით შემაშინა ჩუკისტმა და მე სწრაფად ვუპასუხე: თქვენ ალბათ რედაქციის მუშაობას ნაკლებად ხართ გაცნობილი. ეგ განცხადება მხოლოდ ჩემს ნაცნობობაზე ჟორდანიასთან სრულებით არაფერს ამბობს. ეს ცალი გაზეთისა იმიტომა მაქვს, რომ ამაში წერილია ჩემი თქვენი ქვეყნის შესახებ. თუ ქართული იცით, შეგიძლიათ წაიკითხოთ. — რაც გინდათ ბევრი ილაპარაკოთ, მე მაინც უნდა დაგაპატიმროთ. ამ დროს შემოვიდა მეორე ჩუკისტი, რომელიც ალბათ გარედან ყურს უგდებდა ჩვენს ლაპარაკს, მხიარულად სალამი მომცა და მითხრა: მე ბოგდანოვი ვარ ბორჯომიდანო, იქიდან გიცნობთ თქვენ. ის თურმე თანაშემწე ყოფილიყო პირველისა. მიუბრუნდა და ასე უთხრა: არა გრცხვენია, როგორ ელაპარაკებით და ემუქრებით ამ კაცს, წაევა საქართველოში და რას იტყვის ჩვენზე. ეს ბოგდანოვი რომ არ ყოფილიყო, დაპატიმრება არ ამცდებოდა“.

საქართველოს
პარლამენტის
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

მაგრამ არც კარგი ბედი ეწერა თანამომხმეთა გათვითცნობიერების-
თვის მოვლენილ წიგნს — „საინგილოს“, რომელიც, ავტორის აზრით,
ვით რომ ვთქვათ, როგორც კი მოუვიდა „ს. კაკის“ წიგნის პალატას,
ერთი-ორი ცალი კი გაყიდეს და, რა გაიგეს შინაარსი, სამკაროდ მიჩ-
მალეს და გასაყიდად აღარ გამოუშვეს“. ასე უკვალოდ გაქრობა და მო-
სპობა ჰქონდათ განმარტებული „საინგილოსი“, მაგრამ რეპრესირებუ-
ლი ნაშრომი გადარჩა, შთამომავლობას იგი მოეველინა, როგორც ერთ-
ერთი ძვირფასი რელიქვია ამ კუთხის შესახებ.

ედილის არქივში დაცულია რამდენიმე სქელტანიანი რევეული, რომ-
ლებიც მოიცავენ წიგნ — „საინგილოს“ მასალებს. წიგნის შედარებაში
აღნიშნულ ხელნაწერებთან დაგვანახა, თუ რაოდენ შემცირებული სა-
ხით არის წარმოდგენილი ავტორის დედანი. სამწუხაროდ, უნდა ითქვას,
რომ ტექნიკური შეზღუდულობის გამო ვერ მოვახერხეთ წიგნის სრულ-
ყოფილი გამოცემა, როგორც ეს ავტორის ნება იყო.

„საინგილო“ პირველად დაიბეჭდა 1941 წელს ჟურნალ „მნათობის“
№№ 5—12 ნომრებში. ფაშისტური გერმანიის მიერ დაწყებული ომით
გამოწვეულ სიძნელების გამო მისი გამოქვეყნება არ შეწყვეტილა
წლის ბოლომდე, იმდენად დიდი იყო ინტერესი საინგილოს ცხოვრები-
სადმი.

ედილის „საინგილო“ წიგნად 1947 წელს გამოქვეყნდა გერონტი ქი-
ქოძის რედაქტორობით. ქართულ მეცნიერებაში, მ. ჯანაშვილის „საინ-
გილოს“ გარდა, არ მოიძებნება ისეთი მნიშვნელოვანი ნაშრომი, რო-
გორცაა წინამდებარე კრებული. სხენებულ ნაშრომს დიდი მისია აკი-
სრია. ის ერთგვარი ენციკლოპედიური ხასიათისაა და ღრმა ცოდნით ამ-
დიდრებს მკითხველის ცოდნის თვალსაწიერს.

წიგნის ავტორი თხრობას საინგილოს ბუნებისა და ადგილმდებარე-
ობის აღწერით იწყებს. მხატვრული სურათებით აქვს გადმოცემული სა-
ინგილოს მშვენიერი ბუნება და ადგილმდებარეობა. მისხალ-მისხალ
არის გაანალიზებული აქაური გზები და ხეივანები, ტყეები, ნადირები და
ფრინველები. საზამთრო და საზაფხულო სამოვრები, მდინარეები და
თევზები, თავშესაფრები და გამოქვაბულებები, სამკურნალო წყლები,
ჭაობები და ტექნიკური მცენარეები. თხრობა იმდენად მხატვრული და
მიმზიდველია, კითხულობ და ისე გგონია ისტორიულ-ეთნოგრაფიული
ნარკვევი კი არაა თქვენს წინაშე, არამედ სევდისმომგვრელი, მომზიბ-
ლავი რომანის გვერდებს ფურცლავთ.

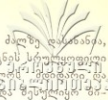
ფაქტობრივი მასალის ღრმა ცოდნით არის აღწერილი ისტორიული ნაწილი. ავტორს დიდალი შრომა ჩაუტარებია, რათა ამ რთული რვეინის ისტორიულ ლაბირინთებში გარკვეულიყო და სამართლებრივად წამდე მისულიყო. საყურადღებოა თუნდაც აქ წარმოდგენილი კითხვები, როგორცაა სწავლა-განათლება, ლეკვბთან ურთიერთობა, მათი პირველი ახალშენები, შაჰ-აბასი და ყარაღაჯის ხანები, ჭარ-ბელაქანი და მათი თემობრივი შედგენილობა, მონობით ვაჭრობა ჭარში და ა. შ. მართებული პოზიციიდან არის გასუქებული ამ კუთხეში ელისოს სასულთნოს წარმოშობისა და ფუნქციონირების უადრესად რთული საკითხები. ცალკე თავადაა გამოყოფილი საინგილოს შეერთება რუსეთთან. ისტორიულ ნაწილში გაანალიზებულია 1915 წლამდე შემორჩენილი ბატონყმობის ნაშთი. ავტორს მოწინებთ მოჰყავს აქტებში შემონახული გრიგოლ ორბელიანის მოხსენება, რომელშიაც აღწერილია საინგილოს იმდროინდელი საშინელი მდგომარეობა.

ასევე სისრულითა და საქმის ცოდნით არის აღწერილი ხალხის ყოფა-ცხოვრება. ავტორი ისეთ სიყვარულსა და სიმპატიას იჩენს ინგილოების მიმართ, რომ მკითხველი უნებურად მის ზეგავლენის ქვეშ ექცევა. გამოცდილ პუბლიცისტს არც ერთი უმნიშვნელო წერილმანიც კი არ გამორჩენია ინგილოთა ცხოვრებიდან. ამ დროს აღნუსხული მასალები იმდენად სანდო და უტყუარია, რომ მათ მეცნიერები ისტორიულ პირველწყაროს მნიშვნელობას ანიჭებენ.

ზ. ედილი დიდი გულისტკივილით დასტირის იქაურ მატერიალური კულტურის ძეგლებს. იძლევა ამ არქეოლოგიური ნაშთების შესახებ მესაშურ აღწერილობას, რაც ესოდენ ფასეულია მეცნიერებისათვის, განხილული აქვს ბელაქნის უძველესი ეკლესიები და მონასტრები, ძველი ფაფანი, ბახთალა და მისი ტაძარი, ლექეთი და მისი მონასტრების ნანგრევები, ყუმის ტაძარი, ქურმუხის წმინდა გიორგი, გენუხი, ვიში და მისი სამოურაო ტაძარი, კონმახი, ნუხა-ვართაშენი და მისი ეკლესია, კაკასის კედელი.

წიგნის დასკვნით ნაწილში წარმოდგენილია ქალის მდგომარეობა და მოსახლეობის შემცირება საინგილოში. ამ წიგნში წარმოდგენილი მასალა განლაგებულია 9 თავში.

ედილისავე არქივში მივაკვლიეთ წერილს, რომელშიაც ავტორი გამოთქვამს მოსაზრებას ამ წიგნის („საინგილოს“) აუკარგიანობის შეხახებ. ეს შეხედულება იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მასზე ღირს ყურადღების გამახვილება. ავტორის შენიშვნები ძირითადად წიგნის შემ-

დგომი გამოცემის სრულყოფით არის ნაკარნახევი. ძალზე დასაინანი, რომ ჩვენც ვერ ვახერხებთ ავტორის ჩანაფიქრს წიგნის სრულყოფილი გამოცემისათვის. ეს ეხება პირველ რიგში საინგილოზის მდიდარი და მრავალფეროვანი მეურნეობის აღწერას. წიგნში უნდა შესულიყო მინამრეწველობის მცირე აღწერა მაინც, რომელიც დროთა ვითარებაში თანდათანობით მცირდებოდა. არადა ავტორისავე საყურადღებო წერილები იბეჭდებოდა სამეურნეო ჟურნალ „მოსავალში“. ასევე გულისტკივილს გამოთქვამს, რომ არ არის შეტანილი დიდძალი ინგილოური ფოლკლორული მასალა, ბევრი ძვირფასი ლეგენდა და ზღაპარი, რომლებიც ედილის მიერ ერთ დროს მთელი სისრულით იყო წარმოდგენილი ჟურნალ-გაზეთებში.

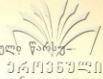
წიგნში არ არის ახსნილი რას ნიშნავს ინგილო, რაც ესოდენ მნიშვნელოვანია მკითხველისათვის.

ისტორიულ ნაწილში უნდა განხილულიყო წარსული საუკუნის 60-იან წლებში საინგილოში მომხდარი აჯანყება ჰაჯი მურთუზის მეთაურობით, რომელსაც საბედისწერო მნიშვნელობა ჰქონდა საინგილოსათვის.

წიგნში წარმოდგენილია მ სურათი, მაგრამ საჭირო იყო მეტი ფოტოილუსტრაციები, განსაკუთრებით არქეოლოგიურ განყოფილებაში. უნდა შესულიყო ძეგლების სურათები, რადგანაც ეს ძეგლები დროთა განმავლობაში იღუპებიან და ქრებიან. ედილი სინანულს გამოთქვამდა, რომ წიგნს არ დაერთო მის მიერ შედგენილი საინგილოს რუკა. ამ მნიშვნელოვანი დოკუმენტის გამოცემას ვერც ახლა ვახერხებთ სხვადასხვა ტექნიკურ მიზეზთა გამო.

ზ. ედილს გამოყენებული აქვს 32-მდე ისტორიული წყარო საინგილოს შესახებ. ესენია ძირითადად რუსული და ქართული წერილობითი წყაროები: თ. ბატონიშვილის „არჩილიანი“; ფურცელაძის „ბრძოლა საქართველოს მოსაპოვებლად“; ვახუშტის გეოგრაფია; თ. ყორღანის „ქრონიკები“; დ. ჯანაშვილის „ისტორიული აღწერა ჰერეთისა და სხვ. მსოლოდ ერთგან იხსენიებს მ. ჯანაშვილის უკვე გამოქვეყნებულ „საინგილოს“.

ზ. ედილის „საინგილო“ დღეს ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს. ამ გამოცემისას წიგნის ტექსტს უცვლელად ვტოვებთ. ნაშრომს ერთვის წინასიტყვაობა, შენიშვნები, ბიბლიოგრაფია და საძიებელი. აღნიშნული წიგნის გამოცემა აუცილებელია. მას დიდი აღფრთოვანებით შეხვდება სტუდენტი ახალგაზრდობა, ქართველი მკითხველი,

რომლებიც დაინტერესებული არიან ამ კუთხის ისტორიული წარსუ-
ლით.

ერქვენული

ზ. ედილის, როგორც შემოქმედის სფერო, მრავალფეროვნება არა მარტო კულტურულ-ეთნოგრაფიული თუ ფოლკლორული მასალების შემკრები და აღმნუსხველი გახლავთ, არამედ ნაყოფიერი შემოქმედიც. საინგილოს ტურფა სანახებმა, მისმა განუმეორებელმა თავისებურმა კოლორიტმა განაპირობა იმდროინდელი ედილის ლიტერატურული წიაღსვლები, რომელთაც ლაიტმოტივად უძღვით ამ კუთხის სიყვარული. მისეული მოთხრობა თუ ნარკვევი, ჩანახატი თუ ესკიზი ისევე მიზიდველი და სათაყვანებელია, როგორც მზით გაბრწყინებული კავკასიონის თეთრი მწვერვალები, ალაზნის ჭალებში გარეული ტახის ლაწანი. ედილის კალამს ეკუთვნის საინგილოს თემატიკაზე დაწერილი ისეთი მოთხრობები, როგორიცაა: „ცრემლების ღელე“ (ამბავი ინგილოთა ცხოვრებიდან), „თხილის ქარხანა“, „წყეული წუთები“, „ჩადრი“, „ფიფქია და ყინვია“, „ბულბული“, „მაისობა მთაში“, „ჩონებურს ვეასწავლიან“, „ქალი მამასახლისი“ (ინგილოური თქმულება), „თავეების ციხე“ და სხვა, რომელთა გამომწეურება ერთობ საშური საქმეა. ამასთანავე შემონახულია ბრწყინვალე ჩანაწერები საინგილოში არსებულ სხვადასხვა სამეურნეო ჯიშებზე. მაგალითად: პურზე, ფეტვზე, ბრინჯზე, თხილზე, კაკალზე, ვაშლზე, მსხალზე. აღწერილი აქვს ინგილოური სამზარეულო.

ედილის ჩანაწერთა შორის მივაგენით გამოუქვეყნებელ შესანიშნავ ლექსს საინგილოზე — „მიყვარს, მიყვარს“.

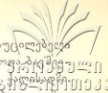
ცალკე უნდა აღინიშნოს ზ. ედილის მთარგმნელობითი საქმიანობა. მის კალამს ეკუთვნის: გი-დე მოპასანის „ზეთისხილის ჭალა“, „სასტუმრო თოვლში“; ი. ტურგენევის „წინაღღე“; ა. ჩეხოვის „უშემწყენო“; დოროშევიჩის „უალლაოდ“; ა. მურაიოვის მოგზაურობიდან „საქართველო და სომხეთი“ და სხვ.

ზაქარია ბევრს მუშაობდა რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის პრობლემებზე აღსანიშნავია მისი „ერეკლე მეფე და გრაფი ტოტლებინი“, „ვებტანგ მეფე და პეტრე დიდი“, „მეფე თეიმურაზ I-ის დამოკიდებულება რუსეთთან“, „ასპინძის ომი“ და სხვ. ეს უკანასკნელი ნაშრომი, ისე როგორც სხვა მნიშვნელოვანი ნაწერები, დღემდე არ გამოქვეყნებულა; 1945 წელს ზაქარიასადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში ლევან ასათიანი, რომელიც დიდად აფასებდა ედილის ღვაწლს, გულნაკლულად შენიშნავდა: „თქვენი ნაშრომი, ეგზომ საინტერესო და სასა-

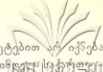
რგებლო, დაწერილი ცოდნითა და ნიჭით რამდენჯერმე გამოვიღე გან-
 ჯინიდან იმ განძრახვით, რომ ერთ-ერთ მიმდინარე ნაშრომში ვამბობ,
 მაგრამ ჯერჯერობით, როგორც ხედავთ, ვერ მოვახერხებულა. მდინარე
 მდინარე წლის განმავლობაში მაინც დავებულო“. ბევრს ეცადა ლევან
 ასათიანი, მაგრამ ვერ მოახერხა. მას შემდეგ დიდმა დრომ განვლო, მა-
 გრამ, სამწუხაროდ, განჯინაში შენახული „ასპინძის ომი“ არავის ვახ-
 სენებია.

ჩვენამდე მოაღწია ზაქარია მრავალმა წერილმა, ვაგზავნილმა
 სხვადასხვა მისამართზე. კერძო პირების გარდა, აქაა მოთხოვნები მწე-
 რალთა კავშირის სახელზე. ზ. ედილი დახმარებას თხოულობდა წიგნის
 გამოცემის საკითხში. მის მიერ მომზადებული წიგნების გამოცემა სა-
 ჭირო და აუცილებელი იყო, როგორც მეცნიერებისათვის, ასევე ფართო
 მკითხველისათვის. ამის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ამონაწერს ერთ-
 ერთი წერილიდან: „მზადა მაქვს გამოსაცემად ინგილოური ზღაპრები
 და ლეგენდები, რომლებიც მოცულობით ორს ფორმაზე მეტს არ დაი-
 ჭერს. ეს ლეგენდები და ზღაპრები, რიცხვით 18, დაბეჭდილი იყო სხვა-
 დასხვა დროზე ქართულს ჟურნალ-გაზეთებში: „განათლებაში“, თეა-
 ტრსა და ცხოვრებაში“, „ცნობის ფურცლის დამატებაში“, „სახალხო
 გაზეთში“, „ამირანში“ და სხვაგან.“ ავტორი იძლევა განმარტებას, თუ
 რა ხასიათისა არიან ეს ლეგენდები და რატომაა აუცილებელი მათი
 დროული გამოცემა... რადგანაც: „ამ ლეგენდებში უმთავრესად დასუ-
 რათებულია ბედშავი მდგომარეობა, რომელიც თავს დაატყდა საინგი-
 ლოს შაჰ-აბასის აკლების შემდეგ და რომელმაც თავგანწირვამდე მიი-
 ყვანა მისი მოსახლეობა... მათი გამოცემა მით უფრო საჭიროა, რომ ხა-
 ლხის ხსოვნიდან ისინი ქრებიან და იკარგებიან. 1907 წელს ჩაწერილი
 ჩემი ლეგენდები „თაჯების ციხე“, „ღორთხი მოლაღატის“, 1940 წელს
 ში მთელი საინგილოს შემოვლის დროს თითქმის აღარავის ახსოვდა“.
 ამასთანავე, ურიგო არ იქნება, აქვე მივუთითოთ, თუ რა დიდ შეფასებას
 აძლევდა ერის გამოჩენილი მოამაგე იაკობ გოგებაშვილი აღნიშნულ ხა-
 ლხურ მარგალიტებს: „შენი ლეგენდები ისე მომწონს და ისე მხატვრუ-
 ლად ვადმოსცემენ ხალხის ჭირ-ვარაშს, რომ ზოგიერთი სამ-სამჯერ
 წაუვიკითხო“. ეს მართლაც, რომ დიდი შეფასება იყო დედაენის ავტო-
 რისაგან, რომელსაც საინგილოზე ფიქრი ყოველთვის თან დასდევდა,
 მოსვენებას არ აძლევდა. თითქოსდა საუკუნეების მიღმა, წინაპართა
 ძახილში მკვეთრად იკვეთებოდა ქლიავის ხეზე შემართული ინგილო
 ქალის სახე, რომელიც მზადაა ანაცვალოს ყოველივე უძვირფასესი სა-

მშობლოს კეთილდღეობას. იაკობმა კარგად იცოდა, თუ რა აუცილებელი იყო ინგილო ტიპის გამოშვება, ამ მოთხოვნას მოჰყვებოდა პატრიოტიზმის სიყვარული და პატივისცემა მათთვის უცნობი ინგილო ქალისადმი მწერალი სახელმძღვანელოში პატარებისთვის ამოუცნობ დიდიმად ტოვებს, თუ ვინ არის ეს ინგილო ქალი, ან რისთვის ეწოდა ესეოდენ თავისებური სახელი. იაკობ გოგებაშვილის „ერეკლე მეფე და ინგილო ქალი“ იმდენად აზრმდიდარია და შთამბეჭდავია, რომ იგი ქართველი კაცის განუშორებელი თანამგზავრი ხდება. სწორედ იაკობისეულმა ინგილო ქალმა შეიტანა განუზომელი წვლილი ამ კუთხის დედისაქართველოსთან დაკავშირების საქმეში. ი. გოგებაშვილის, როგორც შესანიშნავი მწერლის, უსაზღვრო პატრიოტისა და დიდი ქველმოქმედის ედილისეული დახასიათება ძალზე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს მკითხველზე. ვკითხულობთ ჩანაწერს და ჩვენს თვალწინ წარმოდგება იაკობის სათნოებით აღსავსე სახე: „იაკობი იყო მეტად წყნარი კაცი, დიდად მოყვარული სამშობლოსი. დიდი პატრიოტი, ამგვარი და ქველმოქმედი. თუკი საშუალება ჰქონდა, ყველა გაჭირვებულს ეხმარებოდა, და, ვანსაკუთრებით კი, ლიტერატორებს. დაავადმყოფებულ ნინიკაშვილს გარდაცვალებამდე 25 მანეთს უგზავნიდა ყოველთვიურად. ერთხელ მეც გამიჭირდა სტუდენტობის დროს... მივმართე წერილით იაკობს, ვაცნობე ჩემი გაჭირვება და ეთხოვე სესხის სახით გამოევზავნა ჩემთვის 30 მანეთი. მოკლე დროში მივიღე ეს ფული“. ედილმა სამადლობელი წერილი მისწერა იაკობს და აღუთქვა, რომ მალე დაუბრუნებდა სესხს. სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ ზაქარიაშ სცადა მწერლის ვალის გასტუმრება, რაზედაც იაკობისაგან ცივი უარი მიიღო. ედილის დასამშვიდებლად გოგებაშვილმა პრესაში გამოქვეყნებული წერილები მოუწონა და სესხი იმათში გაბარებულად ჩათვალა.

ედილის ჩანაწერებმა შემოგვიანახეს მნიშვნელოვანი მოგონებები იმდროინდელ გამოჩენილ მოღვაწეებზე, რომლებთანაც იგი მეგობრობდა. გულთბილი სტრიქონებით იხსენიებს ვაზეთ „ივერიის“ თანამშრომელს გიგო (გრიგოლ) ყიფშიძეს, რომელიც რევოლუციის პირველ ხანებში ქუთაისის ვიცე გუბერნატორი ყოფილა. მას ხარკოვის უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტი ჰქონია დამთავრებული. ქართული ენის ღრმა მცოდნე, იგი მეტად სასტიკი ყოფილა სტილის სწორების დროს. გადმოცემით, იგი არვის ინდობდა, თვით ილია ჭავჭავაძესაც კი. ზაქარია იგონებს: „გ. ყიფშიძე ზედ გამოჭრილი სარედაქციო მუშაკი იყო, დიდი

მცოდნე ქართული ენისა და ლიტერატურისა. გადამეტებით არ იქნება ითქვას, რომ სალიტერატურო ენის ცოდნაში მაშინვე ქვეყნულად ლოში მას ტოლი არ ჰყავდა. უამისოდ არცერთი წერტილი არ იქნებოდა და ვაზეთში. გინდა ეს წერილი თვით ილიასი ყოფილიყო. როგორც საადგილმამულო ბანკის დირექტორი, ილია მუდამ ვართული იყო ბანკის საქმეებში, იშვიათად შემოიხედავდა ხოლმე რედაქციაში. უფრო კი საგაზეთო წერილებსა გზავნიდა ხოლმე ვაზეთებში დასაბუჭდად“. ერთხელ შემოგზავნილი წერილი წინ დაიღო ყიფშიძემ და ამის სწორებას შეუდგაროდესაც ამ ამბით გაკვირვებულმა ედილმა კითხა გრიგოლს, როგორ თუ ილიას ნაწერსაც შესწორება უნდაო, მან უთხრა: „რა გვონია, ილია, რომ დიდი მწერალია განა იმას კი არ ექნება შეცდომები? ასევე შეუდგა იაკობ გოგებაშვილის ნაწერის სწორებას, რაზედაც ისევ შეახსენეს, რომ ილიასა და იაკობს ეწყინებათო ეს ამბავი, გრიგოლმა კვლავ თავისებურად გაიმეორა — რას ამბობ კაცო, ეწყინება კი არა, ესიამოვნება, იაკობ დიდად შეგნებული კაცია და ქართული მართლწერის დიდი მოტრფიალე... იაკობიც მადლობელი დამრჩება ამ შესწორებითა“.

გიგო ყიფშიძე არა მარტო მკაცრი იყო სტილის დაცვაში, არამედ ერთგული მსახურთაგანი იყო ქართული ენისა. იგი ზოგიერთი მწერლის შემფასებლად და გზის მასწავლებლადაც გვევლინება. ედილი იხსენებს: „მასსოვს, ეგნატე ნინოშვილმა რომ მიიტანა დასაბუჭდად თავისი პირველი ნაწარმოები „სიმონა“, გიგომ დიდი გულმოდგინებით წაიკითხა, მოეწონა შინაარსი, მაგრამ საჭირო იყო ბევრი შეკეთება და შესწორება. მე გგონი, დღიურის სახით იყო დაწერილი თავდაპირველად, თუ არ ვცდები. გიგომ რედაქციაში დაიბარა ნინოშვილი და ურჩია, თუ როგორ შეესწორებინა მოთხრობა. ეგნატეც ასე მოიქცა და მშვენიერი მოთხრობა გამოვიდა“. ეს ვრცელი ამონაწერი ერთხელ კიდეც ნათელყოფს გ. ყიფშიძის დაუღალავ ზრუნვას ქართულ მწერლობისადმი. ყოველდღიურად რედაქციაში მოფუსფუსე გიგოს ხშირად აკითხავდა ედილი. აქ მას ხვდებოდა სხვადასხვა უცნობი ადამიანები. აქვე იგი პირველად შეხვდა ვაჟა-ფშაველას: „ერთხელ ქუჩაში შევხვდი გ. ყიფშიძეს, რომელსაც მოსდევდა ერთი ღარიბულად ჩაცმული კაცი. თავზე ეხურა უნო ძველი ქუდი, ეცვა მოკლე გახუნებული ჩოხა და ძველი დაკრებული ფეხსაცმელი. მეორე დღეს გიგო ყიფშიძეს შევევითხე: ის კაცი ვინ მოგდევდა გუშინ, ახალი მზარეული ხომ არ დაიჭირეო, როგორ გამოგადგაო?“ — რას ამბობ, კაცო, ის ჩვენი თანამშრომელი

ვაჟა-ფშაველა იყო. შემრცხვა, გავში, ხმა ვერ ამოვიღე. ვაჟას აქამდის პირადად არ ეცნობდი“. რედაქციასთან დაკავშირებული ედილის არც მისი შინაური ამბები აქვს გამორჩენილი. აღწერს რედაქციაში მომხდარ გაუგებრობას გრ. ყოფშიძესა და ილიას შორის, რამაც ძალზე მწვავე ხასიათი მიიღო. საქმე იქამდე მივიდა, რომ გიგო ყოფშიძე იძულებული გახდა წასულიყო რედაქციიდან. მას მიჰყვა მისი ძმა ალექსანდრეც, რომელიც გაზეთ „ივერიის“ ერთ-ერთი მუდმივი თანამშრომელთაგანი გახლდათ. ილიამ კარგად ცოცხალი მშვიდობის უნარი და შესაძლებლობა. ედილისავე სიტყვებით რომ ვთქვათ: „ილიას არ ესიამოვნა ეს ამბავი და როგორც ცნობილია, თავის ომბიან ოპერეტაში ასეთ მწუხარებას გამოსთქვამს: „ვაიმე, ბედარულს შემომწყნენ მე ძმანი ყოფშიძენიო“.

ძალზე დიდი წინააღმდეგობის გადალახვა უწევდა ილიას „ივერიას“ სხვა პერიოდულ გამოცემებთან. ედილის შენიშვნით, „ცნობის ფურცელი“ იმდენად გაიფუხრული ყოფილა, რომ ხელისმომწერთა ტირაჟს 10 ათას მიუღწევია, მაშინ როცა მანამდე 3—4 ათასი ყოფილა. ასეთი განცხადების წაკითხვის შემდეგ 60-იანელების ლიდერს ი. ჭავჭავაძეს უთქვამს: „მაგ ოჯახაშენებულებმა ბარემ ხელისმომწერებს კალოშებიც გაუგზავნონო“.

აქვეა ედილის სხვა გამოჩენილ მოღვაწეებთან დაკავშირებული საინტერესო მოგონებები, რაზედაც აქ აღარ შევჩერდებით.

მხნედ და რულუნებით ეწეოდა ზაქარია ცხოვრებისეულ მძიმე ჭაბანს. ფიქრთა დაუღვეარ ორომტრიალში ცოცხლდებოდა წარსული დღენი, სანატრელი საინგილოს სანახები. დროის ბორბალი კი განუწყვეტილად ტრიალებდა. ზამთარს გაზაფხული ცვლიდა და მას უნებლიედ მთა გამოცანა წარმოესახებოდა თვალწინ. კავკასიონის ღრმა ხეობიდან შემზარავი სისინით აღწევდა მის ყურთასმენამდე ჰაზირას საძებნელად გამოსული ნახევრად შეშლილი დედის — რეჰანის გულსაკლავი ძახილი. ცრემლების დედის მიღმა გორაკზე დარეჯან ყადის თვალთა მზერაში თანამომხეთა უბღვეულობის ცეცხლის ნაპერწკლები ვიწრობდა. ბობოქარი ქურმუხის ტალღები მდინარე ფიფანის სპეტაკ ზვირთებს ერწყმოდა, რომელსაც თან მოჰქონდა სამშობლოსათვის თავდადებული ბელაქნის ღვთისმშობლის სავანის ბერის უმწიკვლო სისხლი. მოსვენებას უკარგავდა დაფა-ზურნის გაუთავებელი ჭყვიტინი. თვალთაგან არ შორდება ბახთალის ღვთისმშობლის ეკლესიის ჩამონგრეულ ქონგურზე მოჭიკჭიკე მერცხალი და წითელ ცხენზე ამხედრებული მო-

მღიმაჩი ინგილო ბიჭუნა. ზაქარია თავისკენ უხმობს, უნდა მამაშვი-
 ლურად გულში ჩაიკრას, მოეფეროს, მასთან ერთად გაინახოს. ~~სენის ვრცელ ველ-მინდვრებში, მაგრამ, ვაი, რომ ძალზე მტკიცე მტკიცე მტკიცე~~
 ველარ ახერხებს გაზაფხულზე ამოსული მთა გამოცანის ფერდობზე იის
 მოკრეფვას, ყონაღისაკენ გაწვილი ხელის ჩამორთმევას. ეს იყო 1956
 წელი.

ცხარედ დაიტირა გორმა, საინგილოსთან ერთად, ზაქარიას გარდა-
 ცვალემა. დაუვიწყარ თარიღად იქცა გორელთათვის ქართველი ხალხის
 უანგარო მოღვაწის, საინგილოს მგზნებარე პატრიოტის, ზ. ედილის და-
 საფლავება. მრავალრიცხოვან ჭირისუფალთა შორის იყვნენ ჩვენი მწუ-
 რლები: გოგლა ლეონიძე, სიმონ ჩიქოვანი, ალიო მირცხულავა, ირაკლი
 აბაშიძე და სხვ. საქართველოს მწერალთა კავშირის სახელით სიტყვა
 წარმოთქვა გოგლა ლეონიძემ. იმ დღეებში დაიბეჭდა ნეკროლოგები
 გაზეთ „ლიტერატურულ საქართველოსა“ და „წითელ ქართლში“.

მას შემდეგ განვლო დიდმა დრომ. მრავალგზის შეიმოსა გამოცანის
 მთის ფერდობები ნაირ-ნაირი ყვავილებით. მრავალჯერ იჭექა მენმა
 და სეტყვამ ფიფინეთის ხეობაში. ათასნაირად გადაიფურცლა საინგილოს
 ისტორიული ფურცლები, მაგრამ ვერავითარმა ქამთა სელამ ვერ ავნო
 რა მგზნებარებით დაწერილ ზ. ედილის „საინგილოს“, რომელიც გაუ-
 ხუნარ მემატიაწედ დარჩება შთამომავლობისათვის.

თემის დამუშავებისას გაწეულ დახმარებისათვის დიდ მადლობას
 მოვახსენებ ზ. ედილის შვილს — შალვა ედილაშვილს.

ასრათ ომარაშვილი

ბუნება და ადგილმდებარეობა

ზოგადი მიმოხილვა. — გზები და ხეივანი. — ტერიტორიის სხვადასხვაობა. — ტყეები, ნადირები, ფრინველები. — საზამთრო და საზაფხულო საძოვრები. — მდინარეები და თევზები. — დაღესტნის გზები და მათი მდგომარეობა. — თავმესაფრები და გამოქვაბულები. — მადნეულობა. — სამკურნალო წყლები. — პავა. — ზაფხულის სიციბულები. — ჭაობები. ტექნიკური მცენარეები.

მდიდარია და თვალწარმტაცი ბუნება საინგილოსი. მთის კალთებიდან დაქანებულ, ქაფად ქცეულ მდინარეებს, კაკლის, წაბლის, ლელვის ატეხილ ჭალებს, რომელთა შორისაც ტურფად გამოიციქრებიან წითელი კრამიტით გადახურული, მთლად მწვანეში ჩაფლული სოფლები, ზღაპრულ წალკოტად გადაუქცევიათ აქაურობა. ამას დაუმატეთ სახტად აღმართული მთაგრეხილი კავკასიონისა თავისი უღრანი ტყეებით, რომელთაც ზევიდან მედიდურად გადმოსცქერიათ თოვლით გასპეტაკებული მწვერვალები, ნელად მოდუღუნე, გველივით დახლაკნილი ალაზანი თავისი ასწლოვანი უზარმაზარი ვერხვებით და ატეხილი ჭალებით, და თვალწინ წარმოგიდგებათ საინგილო მთელი თავისი სიტურფე-სიდიადით, ეს სწორუპოვარი თვალმარგალიტი ამიერკავკასიისა.

ეს მხარე, რომელსაც სილამაზით ვერც ერთი კუთხე საქართველოსი ვერ სჭარბობს, ქწყება იქ, სადაც დღევანდელი კახეთი თავდება და საზღვრად მას უძევეს პატარა მდინარე მაზიმჩაი (ისტორიული მაჯისწყალი). აქედან მისდევს კავკასიონის მთაგრეხილს ყოფილი შექის, ანუ ნუხის მიჯნამდის, იქამდის, სადაც პატარა მდინარე კანი-კობის (სისხლის დეღე) ჩამოწანწკარებს და ერთვის უფრო დიდ. საკვირველად მახლაკნილ-მოხლაკნილ მდინარე ეგრიჩაის. მთელი ეს სიგრძე, დაწყებული მაჯისწყლიდან კანიკ-ობ-ეგრიჩამდის, 80 კილომეტრს არ აღემატება. ესევე კავკასიონის მთაგრეხილი საზღვრავს მას თავისი ბრწყინვალე მწვერვალებით ჩრდილოეთით, ხოლო სამხრეთით — ალაზანი, რომელიც

აქ ზანტად მიიზღაზნება. მთელი სიგანე მთავრებულიდან აღაზნამდე 25—30 კილომეტრამდე აღწევს. მთელი ფართობი საინგილოს დღევანდელი ტერიტორიისა 3.497,5 კვ. კილომეტრს უდრის.

ამ ფარგლებშია მოთავსებული ისტორიული კაკ-პატარა საჩაბოები. საც დღეს ქართველები საინგილოს ვეძახით; მეფის რეჟიმის დროს ის საქართველოს ერთ-ერთ ოლქს შეადგენდა, ხოლო ამჟამად აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში შედის და სამ რაიონად არის გაყოფილი — ბელაქანის, კაკისა და ზაქათლის.

საინგილო დასერილია მშენიერი გზატკეცილებით. ასეთია არა მარტო მთავარი გზა, რომელიც ლაგოდეხიდან პირდაპირ ნუხაში მადის და საინგილოს შუაზე სჭრის, არამედ სოფლიდან სოფელში მიმავალი მოკლე გზებიც. ამ გზატკეცილებს ორივე მხრივ ჩამწკვრივებული აქვს კაკლის დიდრონი ხეები და კაკლის ერთიან ხეივანს წარმოადგენს აქაურობა. ეს ლამაზი ხეივანი იწყება გასცილდებით თუ არა კახეთის უკანასკნელ სოფელს, ლაგოდეხს, და მიდის ქალაქ შექის მიჯნამდის, ე. ი. გაჭიმულია 120 კილომეტრის მანძილზე; ეს ოდესღაც მწყობრად ჩარჩობულ პატარა კაკლის ხეები ახლა უზარმაზარ ხეებად გადაქცეულან და ორთავ მხრით დაუბურავთ, დაურდღილავთ აქაურობა, ისე რომ ზაფხულის პაპანაქება-სიცხეშიაც სივრილეში გიხდებათ მგზავრობა.

მეტად მომხიბლავია ეს ხეივანი, მეტადრე გაზაფხულზე, როცა ბუნება ზამთრის ღრმა ძილისაგან იღვიძებს და კაკლის ნორჩი ყლორტების ნძღავრი სუნით გაჟღენთილია მთელი ეს გზა.

ამ გზებს თან მოსდევენ აქა-იქ პატარა საჩაბოები (აზერბაიჯანურად ჩაიჩი), სადაც შევიძლიათ ეტლიდან ჩამოხვიდეთ, ცოტა შეისვენოთ და გემრიელი ჩაი მიირთვათ. ჩაიჩი ჩრდილში გამართულ გრძელ ფარდულს წარმოადგენს, შიგ უბრალო გრძელი მაგიდა დგას, იქვე გვერდით გრძელი სკამებია ჩამწკვრივებული, მაგიდის ბოლოს დიდი სამოვარია.

ჩაის იქ წყაროს წყლით ამზადებენ, რომელიც იქვე ახლოს სადმე გამოჩხრიალებს. ამ საჩაბებს, გარდა გამვლელ-გამომვლელთა, ესტუმრება ხოლმე მინდორში მომუშავე ხალხიც. ზაფხულის პაპანაქება სიცხეში გულს აქ ივრილებს იგი და წყურვილს აქ იკლავს. აქაურთა რწმენით, ჩაისავით არაფერი უკლავს ადამიანს წყურვილს. ამასთანავე უნდა ვთქვათ, რომ ჩაის არაჩვეულებრივად ბევრს სვამენ.

მთელი საინგილოს ტერიტორია ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებული ნაწილისაგან შესდგება, რომელნიც ძალზე განირჩევიან ჰავით, ბუნებით და ადგილმდებარეობით. პირველი მათგანი მთიანია, კაკასიის

მთავრების ნაწილს წარმოადგენს, რომლის მწვერვალზეც თეთრი ჩადრ-წამოსხმული, ზევიდან გადმოსცქერიან მიდამოს. ეს მწვერვალები არიან: გუდურდალი (3. 400 ფ. სიმაღლით), დინდიდა (3. 390), ტანი (3. 668), ჩურუქი, ბეშლამიში, ბოლვალდალი, გუბატა და სხვა დალი, დინგლია. დგანან უძრავად ეს მწვერვალნი კავკასიონისა და მდინდურად გადმოსცქერიან მათ ფეხთქვეშ ფიანდაზად გადაშლილ, ბარის მწვანედ აფერადებულ ველ-მინდორს და ალაზნის გაღმა ჩამწკრივებულ შირაქის მჭლე, ხრიოკ და უნაყოფო გორაკებს.

მეორე უდიდესი ნაწილი საინგილოსი ბარია — თაიგული მთელი მხარისა, მისი სიმაღლრე და ღოვლათი. ადგილი აქ მთის ფერდობიდან დაწყებული ვაკეა და სწორი, მცირედის დაქანებით სამხრეთისაკენ. ეს დაქანება, რაც უფრო შორდებით მთის კალთებს, მით უფრო მატულობს, იზრდება და უაღრეს წერტილს აღწევს ალაზნის სანაპიროებთან, საქართველოს დღევანდელ საზღვრამდე.

მთიანი საინგილოს ნიადაგი მწირია, ღარიბი, მთიან-კლდიანი, ბარის საინგილოსი კი — ნაყოფიერ, მძლავრ და ზღვა მოსავლის მომცემი.

მთა მდიდარია ტყეებით. თუმცა საინგილოში ყველგან მოიძებნება საკმარისი ტყეები, მაგრამ მთა განსაკუთრებით მდიდარია საუცხოო, პირველხარისისოვანი ტყეებით. აქ ვერ ნახავთ ვერც ერთ მთას, ვერც ერთ მცირე გორაკსაც-კი ტიტველს და ტყის მწვანე ხავერდს მოკლებულს. მთის მიუვალი უფსკრული ნაპრალებიც, სადაც ფეხმარდ ჯიბვსაც კი ვერ გაუვლია, სავსეა ძვირფასი ტყეებით. უღრანი ტყეები, რომელთაც კაცის თვალი ჯერ ვერ მისწვდომია და მისი უღმობელი ხელი ჯერ არ შეხებია, მრავალზე მრავალია. მერე რა მშვენიერია და მრავალფეროვანი აქაური ტყეები! აქ ნახავთ კავკასიის ფლორის ყველა წარმომადგენელს, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ყველა უზომოდ მსხვილია და ძალზე გალადებული.

აქაურ ტყეში ბლომად არის წიფელი, მუხა, ცაცხვი, ნეკერჩხალი, თეთრი არყის ხე, არჩანი, კვეის ხე, ხურმა, წაბლი, ლეღვი. ბევრია აგრეთვე ბროწეული, მსხალი, თხილი, შინდი, მაქალო, პანტა და სხე.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ აქაური ხალხის მშვენიერი ჩვეულება: ტყეში არა იშვიათად შეხვდებით ნამყენ თუთას, ვაშლს, მსხალს და სხვა ხეხილს. ასევე ნახავთ მთელ საინგილოში ცემენტით ამოყვანილ, გაკეთებულ წყაროებს ან ცემენტისავე ბოგირებს მდინარეებზე და არხებზე.

აქაურ ტყეებში გამოჩნდის შეადგენენ წიწვიანი ხეები. იმოგზაურებთ აქ მთასა და ბარში, მაგრამ მთის განუყრელ შვილს — წიწვიან

ხეებს ვერსად შეხვდებით; მთელი საინგილო ტყის დიდ ტერიტორიაზე მხოლოდ ერთ ადგილას შეხვდებით მას, სახელდობრ ბალნურის ხეობაში, ისიც მარტოდ-მარტო ნაძვს. ნაძვი აქ ძალზე პატარაა, მხოლოდ უშნო და ულამაზო.

მთასთან ერთად ბარიც მდიდარია ტყეებით. აქ თითქმის ყოველ სოფელს აქვს ტყე. ბარის ტყეები უმთავრესად ნოტიო ადგილებშია. ხე, რომელიც მთაში ერთი ბეწვია, აქ უშველებელ ხედ არის გადაქცეული. ტყე ბარად ხშირია და გაუვალი.

აუარებელი ხეხილი დიდძალ ნოყიერ საკვებს იძლევა გარეული ცხოველებისათვის და აკი ისინი ძალზე გამრავლებულნი არიან აქაურ ტყეში. გარეული ღორი, მელა, ტურა, ჯიხვი, ფსიტი, შველი, დათვი, მგელი მრავლად მოიპოვებიან აქაურ ტყეში. ჩვენ გვინდა მივაქციოთ მკითხველის ყურადღება მხოლოდ ზოგიერთ იშვიათ ნადირს, რომელიც საქართველოში უფრო ნაკლებადაა გვხვდება.

ასეთია, მაგალითად, შავი მელა. ეს ძალზე იშვიათი ცხოველია საქართველოში. ის კუნაპეტივით შავია და მხოლოდ კუდის ბოლო აქვს თეთრი. ამგვარი მელა მეტად ძვირად ფასობს. იყო შემთხვევები, რომ ამერიკაში ასეთი დედალ-მამალი მელა 2.000 დოლარად გაიყიდა. ეს მელები ძვირფას საექსპორტო საქონელს წარმოადგენენ. შავ მელასთან ერთად არა იშვიათად შეხვდებით ვერცხლისფერ მელასაც. ამ იშვიათი და ძვირფასი ცხოველების ხოცვა ამჟამად სრულიად აკრძალულია მათი გამრავლების მიზნით. საინგილოში საბჭოთა ხელისუფლების დროს დაარსებული ნაკრძალი დიდ ყურადღებას აქცევს ამ საქმეს და დიდი ჯარიმა არის დაწესებული მათზე ნადირობისათვის.

ასეთივე ძვირფასი ცხოველია კვერნა. მთის უღრანსა და მივარდნილ ხეობებში კიდევ მოიძებნება ეს ცხოველი. მონადირე ამ უღრან ადგილებშიც შესდგომია მათ განადგურებას. კვერნას, როგორც ცნობილია, არ უყვარს წყალში გასვლა და წყლის ერთი ნაპირიდან მეორეზე გადასასვლელად ხიდს ან წყალზე წამოქცეულ ხეს ეძებს. აი სწორედ კვერნის ამ ჩვეულებით სარგებლობენ აქაური მონადირეები: ისინი ხელოვნურ საცალფეხო ხიდებს აკეთებენ, იქვე მიუდგამენ ხაფანგებს და იჭერენ. ასე უწყალოდ ნადგურდებოდა ეს ძვირფასი ცხოველი და სრულიადაც ამოვარდებოდა, რომ დროზე არ მოესწრო საბჭოთა ხელისუფლებას და სასტიკად არ აეკრძალა მათზე ნადირობა.

ავაზა დღეს იშვიათი ცხოველია აქ, ერთ დროს კი, თურმე, ბლომად მოიპოვებოდა. ძველად ცნობილი მილიონერი დემიდოვი, რომელსაც

იჯარით ჰქონდა აღებული სანადიროდ აქაური ტყეები, ყოველწლივ 5—8 ცალ ავაზას მაინც ჰკლავდა. უკანასკნელად ეს ცხოველი მოჰკლეს 1912 წელს და მას შემდეგ თითქმის აღარავის შეხვედრია. მონადირენი დაბეჯითებით ამბობენ, რომ ახლაც არის ავტის ტყეებშიო, რადგან მის ნაფებურებს დღესაც ხვდებიან მონადირეები თოვლზე. მონადირეების სიტყვა მართალი გამოდგა: კატეხის ტყეში 1920 წელს მოჰკლეს ერთი ავაზა, რომლის ტყავიც საჩვენებლად გამოკიდებული იყო ზაქათალის სასტუმროსთან; ამ ცხოველს, როგორც მონადირეები ამბობენ, დიდად აქვს განვითარებული ყნოსვა და მეტისმეტად ფრთხილია, ამიტომ ადამიანისათვის ძნელია მისი პოვნა.

წავი წინათ დიდად ყოფილა გავრცელებული მთელ საინგილოს ტყეებში. მთის პაწია, წმინდა მდინარეები სავსე ყოფილა ამ საუცხოო ცხოველით. ცნობილია, რომ წავს უთევზოდ არ შეუძლია ცხოვრება. მთის ანკარა წყლები კიდევ თავის მშვენიერი და გემრიელი კალმახით ხელსაყრელ პირობებს უქმნის მის გამრავლებას. მაგრამ, რადგან მათი ტყავა ძვირად იყიდება, ძალიან შემცირებულა მათი რიცხვი. ამჟამად მათი უმნიშვნელო რაოდენობა გადარჩენილა მდინარე კატეხჩაის სათავეში, ყაბიზდარას ზემოთ. მათზე ნადირობაც სასტიკად აკრძალა საბჭოთა ხელისუფლებამ.

გაწყდა, მაგრამ ჯერ კიდევ მოიპოვება საინგილოს ტყეებში ფოცხვერი. სამაგიეროდ, ძალზე ბევრია საინგილოში თხილისა და კაკლის მოყვარული ციყვი, რომელიც ისე შესწევნია ადამიანს, რომ არც-კი ერიდება მას.

მოიპოვება აგრეთვე პიტალო კლდის შვილი — ჯიხვი. მივარდნილსა და უშიშარ ადგილებში ჯიხვები ჯოგებად დაიარებიან, 30—40 ცალი ერთად. ჯოგს ხელმძღვანელობს გამოცდილი ხნიერი ჯიხვი. ზოგ ადვილას ბევრი იცის ჯიხვი. სარუბაშსა და დინდიდას მთებში მცხოვრებნი ხშირად იმდენსა ხოცავენ, რომ ზამთრისათვისაც კი ინახავენ ზორცს მარილ-წყალში გამოსულსა და გამშრალს. ძველ დროში აქ ჯიხვებზე სანადიროდ შორეული კუთხეებიდანაც კი მოდიოდნენ — ბაქოდან, როსტოვიდან, მოსკოვიდან. მათ არა იშვიათად უცხოელებიც მოჰყვებოდნენ.

ირემიც მოიძებნება საინგილოს მთაში. ამ ბოლო დროს ირმის რიცხვმა სავრძნობლად იმატა ნაკრძალის დაარსების წყალობით. გამოანგარიშებით, მარტო ნაკრძალში მათი რიცხვი 300-ს აღემატება.

საინგილოში ირმის ბუნაგად და მუდმივ სამყოფელ ადგილად ითვლება ვერტიკალის მოების მიდამოები, პატარა მდინარე კალაჩინდის, და ჩარიველის ხეობები.

ჯეირანის სამშობლოდ და საცხოვრებელ ადგილად საინგილოში აღიაზლოს, სარიჯასა და აჯინაურის ველ-მინდვრების მცირე გორაკები ითვლება. ეს უწყინარი, მშვიდი ცხოველი მოსალოდნელი საშიშროების დროსაც არ დაფრთხება და ბაწარალებით მისდევს ერთი მეორეს, თითქოს განგებ უცდის მონადირის ტყვიას.

1921 წლის ზამთარში, როცა დიდი თოვლიანობა იყო და მთელი ველ-მინდორი თოვლ-ყინულით გაივსო, ჯეირანი საკვებს ვეღარ შოულობდა, დამშეული, ლასლასით მიადგებოდა ხოლმე სოფლებს და მცხოვრებნი იჭერდნენ. მას შემდეგ ძალიან შემცირდა მათი რიცხვი.

საინგილო მდიდარია გარეული ღორით. ბოლომად მოიპოვება იგი როგორც მთაში, ისე ბარში. მაგრამ განსაკუთრებით უყვარს მას ჯავნარი და ალაზნის ჭალები. მუსულმანობა გაურბის ღორის ხორცს და ეს ხელს უწყობს მის გამრავლებას.

აქაური ღორი მეტად ავია და დაუნდობელი. ბოლო დროს, გახშირებული ნადირობის გამო, მათმა რიცხვმა შესამჩნევად იკლო. ხალხი ებრძვის მას იმიტომაც, რომ ის არ ინდობს საჭმელად არა მარტო ბრინჯის ნათესს, არამედ საინგილოში ახლად შემოსულ კულტურაააც — არახისსა და სიმინდს.

ტყეები და ჭალები სავსეა გარეული ფრინველებით, რომელთა შორისაც არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ზოგიერთი იშვიათი ფრინველი, რომელიც საქართველოში ან სრულიად არ არის, ან ძალიან შემცირებულია. ამჟამად მათზე გახშირებული ნადირობისა და ტყეების შემცირების გამო ცოტადა დარჩენილა გარეული ინდოური ანუ შურთხი. იგი დიდი ფრინველია, მთის მწვერვალების პირმშო შვილი, იქ დაბადებული და გაზრდილი. მისი ხორცი უგემრიელესი რამ არის და სხვა არავითარი გარეულ ფრინველის ან ნადირის ხორცი მას ვერ შეედრება. საუბედუროდ, ძალიან ძნელად მრავლდება, მისი მოკვლა ან დაჭერა ძნელია, ისინი ყნოსვა-განვითარებულნი არიან და ძალზე ფრთხილნი. დიდს მანძილზე იგრძნობს ხოლმე ადამიანის მიახლოებას, ხმამაღლა დაუსტვენს, მას ბანს მისცემენ სხვა ინდოურებიც და ერთი თვალის დახამხამებაზე ისე გააქრებიან, რომ მონადირე მათ კვალს ვეღარ მიაგნებს.

ხოხობის სამშობლო კავკასიაა და ამიტომ გასაკვირველი არ არის, თუ საინგილოში ჯერაც კიდევ ბლომად მოიპოვება ისინი. ხოხობი საქართველოდან გავრცელებულა საბერძნეთში, რომსა და შუაღმერთშიც კი. თვით მისი ლათინური სახელი — phasianus მიუჩვენებს მის წარმოშობაზე (რიონზე,) იმ ქვეყანაზე, სადაც ხოხობი წარმოშობილა. ხოხობის საყვარელი მაველით საინგილო სავსეა და ამიტომ ხოხობი მრავლად ბუდობს საინგილოში.

ლაკლაკს (Coconik-ciconia) ქართლში ლამიტობიას ეძახიან, ალბათ, იმიტომ, რომ უფრო ჭაობიანსა და წყლიან ადგილებში ხვდება აღამიანს. ეს უშნო ფრინველი საინგილოში წმინდა ფრინველად არის აღიარებული. ინგილო მუსულმანთა სიტყვით, იგი მექადან არის მოსული, სადაც ყოველ შემოდგომაზე დაიარება სალოცავადო. ინგილოები მოკრძალებით ექცევიან და ყოველ მხრივ ხელს უწყობენ მათ გამრავლებას. მათ ბუდეს ხელს არავენ ახლებს, პირიქით, მცხოვრებნი პირველ გაზაფხულზე, თბილი ქვეყნებიდან დაბრუნებისას, მიუზიდავენ ხოლმე თივას და ჩინჩხვარს ბუდის შესაკეთებლად.

საინგილოს სოფლები სავსეა ყოველგვარი ქვეწარმავალით. მათ ჭამს და ანადგურებს ფრინველი ლაკლაკი და ამიტომ იგი მახლობელი მეგობარია ვლებკაცისა; თუ შესამიანმა გველმა მიასწრო და უკბინა, ლაკლაკი იავადმყოფებს 3—4 დღეს და შემდეგ თავისთავად მორჩება.

აქაურ ლაკლაკს კიდევ ერთი კარგი ჩვეულება აქვს — დედალ-მამალი ერთმანეთს არა შორდებიან, არ უღალატებენ ერთმანეთს და სხვას არ მიეკედლებიან. თუ რომელიმე მათგანი მოკვდა ან მოჰკლა ვინმემ, მაშინაც-კი ცალად დარჩენილი ლაკლაკი არავის მიეკედლება.

საინგილო უზომოდ მდიდარია სამოვრებით, განსაკუთრებით განთქმულია მისი საზამთრო სამოვრები: სარიჯა, აჯინაური, აღიაზლო.

თვალუწვდენელი სამოვრები დასერილია პატარ-პატარა ერთმანეთის მიმდევრო გორაკებით, რომელნიც ადგილ-ადგილ წყდებიან და იკრებიან, მაგრამ ცოტა დაშორებით ისევ ჩნდებიან და ასე დაუსრულებლივ...

ამ მინდვრებს ერთი დიდი ნაკლი აქვს — არსად, ამ უზარმაზარ ფართობზე, წყალი არ მოიძებნება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ პატარა ტბებს, რომელნიც სიცხეებისა და გვალვის დროს სრულიად შრებიან. ასე ყოფილა, თურმე, ძველაც, როგორც ეს ჩანს ბერძენი გეოგრაფის, სტრაბონის, აღწერიდან; ამის გამო მცხოვრებნი იძულებულნი არიან დღის სავალზე ატარონ ცხვარი წყლის დასაღევად.

ამ ადგილებში ქარი არ იცის, ფარეხები მყუდრო ადგილებში გაკეთებული და ცხვარს ზარალი არსაიდან არ მოელის; ზამთარი აქ თითქმის სრულიად არ იცის, წამოსთოვს ცოტას და იმატებს ცხვარს. ამიტომ ცხვარი არც ერთ დღეს მშვიერი არა რჩება და მუდამ შოულობს საკვებს მთელი ზამთრის განმავლობაში. მაგრამ იცის ხოლმე, თუმცა ძალიან იშვიათად, ყინვიანი და თოვლიანი ზამთრებიც. ასეთ ზამთარს თითქმის სრულიად მოუმზადებელი ხედებიან ხოლმე მეცხვარეები, ცხვარს მთელი კვირაობით შიმშილი უხდება და უწყალოდ იქვლიტება. ამისთანა ზარალის თავიდან ასაცილებლად წინანდელი მეცხვარე სრულიად არა ზრუნავდა და იმ თვალუწვდენელ სამოვრებში, სადაც თავზე საყრელია ბალახი, ერთ ბეწვა თივასაც არ იმარაგებდა შავი დღისათვის.

ზაფხულობით აქაური მინდვრები პირწმინდად უდაბნოს მოგვაგონებენ. ყველგან გადახრუკულ-გადამწვარი მინდვრებია.

მაგრამ, აი, შორს რაღაცამ გაინავარდა და უცებ სადღაც გაპქრია. ეს ჯეირანია, პირმშო შვილი ამ უდაბნოებისა, რომელიც ზამთარ-ზაფხულ არ შორდება აქაურობას. ის ფეხაკრეფით მირბის წყლისაკენ, ან ნამიანი ბალახის საძებნელად მივარდნილ-მიყრუებულ ადგილებში ის მხოლოდ ახლა გრძნობს თავისუფლად თავს აბეზარ მონადირეთაგან, რომელნიც მთელი შემოდგომა-ზამთარი მოსვენებას არ აძლევენ.

ორი ცხოველი, ჯეირანი და კურდღელი, მუდმივი მობინადრეა ამ უდაბნოებისა. მაგრამ მთავარი მობინადრე აქაურობისა მაინც ნაცრისფერი გულყვითელია შხამიანი გველია. ხალხში გადმოცემაა დარჩენილი, რომ ძველ, უხსოვარ დროში აქაურობა ისე იყო სავსე შხამიანი გველებით, რომ ადამიანს გავლა არ შეეძლო. მცხოვრებლებმა შემდეგ ხერხს მიმართესო: უცხო ქვეყნიდან მრავალი გველბოკერა მოიყვანეს და გაუშვეს ამ სამოვრებშიო. გველბოკერა, როგორც ცნობილია, ჭამს გველს, უფრო მეტს წილსაც კი კლავს და ყრის. ამ ხერხმა ნაყოფი მოიტანა — გველების რიცხვმა შესამჩნევად იკლო. თუმცა უნდა ვთქვათ, რომ მეცხვარეებისათვის გველს არავითარი ზარალი არ მოაქვს, რადგან ცხვარი აქ ზამთრის განმავლობაში არის, როცა გველს არხეინად სძინავს თავის სამყოფელში.

ამ სამოვრების ნაწილს, მცხოვრებნი სახნავ-სათესად ხმარობენ. აქ ნიადაგი ძალიან ნოყიერია და არაჩეულებრივი მოსავალი იცის, თუ ვაზაფხული წვიმიანი შეხვდა და სიცხემ არ მოტრუსა და არ წაახდინა ნათესი. ხალხი ასე ამბობს, გინდა ერთ-ორ წელიწადს არაფერი მოსავა-

ლი მოგვივიდეს, მესამე-მეოთხე წელიწადს გაზაფხული აუცილებლად წვიმიანი იქნება და მაშინ ისეთი უხვი მოსავალი მოგვიტყუდება, რომელიც წლების ხარჯს დაფარავს და დიდი მოგებაც დაგვრჩებაო. **საქართველო**

ასეთია ეს სამოვარი ზაფხულობით, მაგრამ, დადგება თუ არა შემოდგომა, სურათი სრულიად იცვლება, უდაბნო ცოცხლდება, იწყებს ცხოვრებას. მთაში აცივდება, თუ არა და წვიმებს დაიწყებს, ცხვრის ფარები აიყრებიან და ზამთრის სამოვრებისაკენ გაეშურებიან.

მაგრამ განა მარტო ცხვარი ესტუმრება ხოლმე აქაურობას ამ დროს? ფრინველებიც დაიძვრებიან და აქეთკენ მოეშურებიან. ალაზნის შორეული სანაპიროები და დაჭაობებული ადგილები ფრინველებით ივსება. ზოგჯერ იმდენი ფრინველი გაჩნდება ხოლმე აქაურობაში, რომ სავსებით იფარება მიდამო.

ცხვარი სამოვრად აქ მოწყავთ წახურელებს (დაღესტნელი ლეკები არიან), აზერბაიჯანულ თათრებს და, უმთავრესად, ჩვენ თუშებს. ყველა ამათ აერთებს ეს სამოვრები, მთელი ზამთრის განმავლობაში მეგობრულად ცხოვრობენ და კეთილ მეზობლურ დახმარებას უწევენ ერთმანეთს. ბალახს აქ არაფერ თიბავს, ამიტომ აუარებული ბალახი რჩება გამოუყენებელი, ხმება, ლპება და ოხრდება.

გაზაფხულზე აქ დაინახავთ უშველებელ ცეცხლის კოცონებს — ცეცხლი მინდვრის გამოუსადეგარ ბალახს უკიდია. მომხიბლავია ეს არაჩვეულებრივი სურათი, მეტადრე ღამ-ღამობით; როცა შავ ფონზე უფრო მკვეთრად გამოკრთის ცეცხლის ალები.

კავკასიონის მაღალი ქედები თავიანთი ალპიური ზონით საუკეთესო საზაფხულო სამოვრებს წარმოადგენენ. ათასნაირად აფერადებულა სურნელოვანი ბალახი ისეთ შემრგო, ნოყიერ საკვებს იძლევა, როგორსაც ბარში ვერა ნახავთ. ამგვარ ბალახს თავისი გავლენა აქვს. აქაური საქონლისა და ცხვრის ზორცი ძალზე გემრიელია, ხოლო რძე — მეტი-მეტად ცხიმოვანი.

საინგილოს სამოვრები მეტად ხელსაყრელია მექსაქონლეობისათვის და განსაკუთრებით, მეცხვარეობისათვის. მთელი წლის განმავლობაში საქონელი გარეთ შოულობს საკვებს და წინასწარ საკვების მომარაგება-დამზადება საჭირო არ არის. ამით დიდად სარგებლობენ, განსაკუთრებით, ლეკები. გასაბჭოების შემდეგ ყველგან, ამ ადგილებში, მოეწყო მესაქონლეობის მძლავრი ფერმები, სადაც მშვენიერი პიგიენური მოწყობილი ბინებია გამართული.

საინგილოს უხვ მოსავლიანობას ხელს უწყობს მდინარეთა სიმრავლე. ეს მდინარენი კავკასიონის ქედის პირშო შვილებე არყან უწყობს ხეობას, ყოველ მთას თავისი მდინარე აქვს, რომლის სიგრძეც მთის სათაეიდან დაწყებული ალაზნამდის, 25—30 კილომეტრს არ აღემატება. ეს მდინარეებია: შაზიმჩაი, მუხახჩაი, ბელაქანჩაი, კატეხჩაი, მაწეხჩაი. თალაჩაი და ქურმუხი. ესენი არიან მთავარი მდინარეები, რომელთაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვთ საინგილოს ყოფა-ცხოვრებაში. გარდა ამ მთავარი მდინარეებისა, მრავალი პატარა, უმნიშვნელო მდინარეც არის, რომელნიც მთის პატარა ხეობებიდან მოჩხრიალებენ და მთავარ მდინარეებს უერთდებიან. გარდა ამისა, ბარში ბევრია ფშანებიდან გამომდინარე წყალი და დიდი ნაკადი.

ამ მდინარეებიდან ყველგან არის გაყვანილი უამრავი არხი და პატარა რუ. არც ერთი სოფელი, არც ერთი ბინა და ფეხისდასადგმელი მიწაც კი მოურწყავი არა რჩება, ყველგან ხშირი ქსელია გაყვანილი არხებისა.

ამ არხების წყალზე აგებულია წისქვილები და ბრინჯის საცხები დინგები. საინგილო ბრინჯის ქვეყანაა და არსად მთელს საქართველოში, იმდენ ბრინჯს არა ხმარობენ, რამდენსაც საინგილოში.

ამ მდინარეებს დიდი ზარალიც მოაქვთ მცხოვრებთათვის. ყველა ისინი, გამოვლენ თუ არა მთის ვიწრო, შეხუთული ხეობიდან, დიდი დაქანებით გარბიან ალაზნისაკენ, ეს პატარა მდინარეები პირველ გაზაფხულზე, როცა თოვლი დნობას იწყებს, ან როცა მთაში თქეში მოდის, საშინელებად გადაიქცევიან ხოლმე, უდიდესი სისწრაფით მიექანებიან ბარისაკენ, თან მიაქვთ კლდე და ღრე, უმთავრესად კი რიყის სიბი ქვა. უბედურება უფრო ის არის, რომ ეს მდინარეები ხშირად იცვლიან ხოლმე კალაპოტს. როცა ერთ ადგილას იმდენ კლდე-ღრეს მიაყრიან, რომ იქაურობას გაავსებენ, პირს იბრუნებენ და სულ სხვა მხარეზე გადავარდებიან, სწორედ იქითკენ, საითკენაც სრულიად არ მოელოდება ადამიანი. აზვირთებული მდინარეები იტაცებენ ყველაფერს: ბალს, ვენახს, სახნავ-სათესს, სახლ-კარს, ყოველივე ქონებას. მარტო საწყალ კაკულებს რამდენი ასეთი აწიოკება ახსოვთ მდინარე ქურმუხისაგან. 1934 წელს მდინარე თალაჩაი ისე საშინლად მოვარდა, ისეთ სტიქიად გადაიქცა, რომ მთლად წალეკავდა და ამოაგდებდა დიდ სოფელ თალას, ხელისუფლებას დროზე რომ არ მიეღო სასწრაფო ზომები. მდინარეთაგან გავერანებული ეს ადგილები უკვე რიყეებად გადაიქცნენ (ინგილოურად ჩეილალები). ხშირად ერთი კილომეტრის სიგანეზეც და უფრო მეტადაც

იფანტებიან ხოლმე. ჩეილაღები დიდ უბედურებას წარმოადგენენ მის
ხოვრებათათვის, ხშირად მშვენიერად მოვლილი ბალ-ვენახი რამდენიმე
საათის განმავლობაში რიყედ ქცეულა. მოგზაურობთ საინგილოში
გაკვირვებთ ამ რიყეების სიმრავლე და სიფართოვე. მსგავს
ვითაღ შეხედება აღამიანი სხვაგან საღმე.

რამდენადაც მოუსვენარნი, დაუდევარნი, შფოთიანნი არიან ეს მთის
კალთებიდან გამოვარდნილი მდინარენი, იმდენად მშვიდია და წყნარი
ალაზანი, რომლის შენაკადებიც ისინი არიან. ალაზანი, რომელიც სამ-
ხრეთით საზღვრავს საინგილოს და შირაქს და მის შუა გაწოლილა, ისე
წყნარი და უჩინარია საინგილოში, რომ შეტბორებული წყალი გეგონე-
ბათ. მას აქ არც კი ეტყობა, თუ საით აქვს პირი მიცემული და საით მი-
ემართება. წყნარად, აუჩქარებლად მიიზღაზნება თავის რბილ კალაპო-
ტში, სადაც არც ერთი კლდე არ უშლის, არ აფერხებს მის მოძრაობას.
მიდის ეს წყნარი მდინარე და ორთავ მხრივ აღმართული უზარმაზარი
ვერხვები და ჭალები წყნარად უკრავენ ტაშს, როცა კი პატარა სიო წა-
მოუბერავს ამ უქარო ქვეყანას; მაშინ ხომ თვით ალაზანიც იშმუშნება,
მისი ზედაპირი ცოტათი შეიძრყევა, გაიღიმება და საერთო ფერხულში
ჩაებმება. სხვა დროს კი ეს დარაჯად აყულებული ვერხვები ყოველ მზის
ამოსვლისას ალაზანში იჭყიტებიან. ალაზანი ნაკლებ გამოსადეგია სა-
ინგილოსათვის, ერთი მტკაველი მიწაც კი არ ნოყიერდება მისგან.

საინგილოს მდინარეებში ძალიან ნაკლებად არის თევზი. ამ ქვეყა-
ნაში არის ისეთი მდინარეებიც, სადაც თევზის ხსენებაც კი არ არის.
ასეთებს ეკუთვნიან ქურმუხი, მუხაჩი, სუვაგილჩი და სხვანი. იქნებ
ეს იმითაც აიხსნებოდეს, რომ ეს მდინარეები მეტისმეტი სისწრაფით
მიჰქუხ-მიშხუიან მთებიდან და თვალის სისწრაფით მიექანებიან ალაზ-
ნისაკენ, რის გამოც თევზს ბინა ვერ დაუდვია. სხვა მდინარეებში კი
თუმცა ნაკლებ, მაგრამ მაინც მოიძებნება კალმახი, ქაშაპა, მურწა და
ლოქო.

‘სღაყყაყაღმღაღი’ ‘სღაყყაყაღმღაღი’ ‘სღაყყაყაღმღაღი’ ‘სღაყყაყაღმღაღი’
კატეხჩაიში და კემტიკელჩაიში.

მურწა გვხვდება უმთავრესად საინგილოს იმ პატარა მდინარეებში,
რომელნიც ფშანებიდან გამომდინარეობენ. მურწა საინგილოში ხშირად
80 სანტიმეტრამდის აღწევს. ქაშაპა ბევრია სოფელ კავახჩიოლის ფშა-
ნებში. იქ განსაკუთრებით მარტო ეს თევზი ბინადრობს. მცხოვრებნი
მისგან მშვენიერ საჭმელს ამზადებენ. თევზს ჯერ ფუფქავენ, მერე წყალს.

გადაასხურებენ. ზედ ბროწეულის მაშარაფს მოასხამენ და ხელისაღ
მუშავენ. ასე დამზადებული ქაშაბა ძალზე გემრიელია და მკურნალობს
ლოქო ბუდობს მარტო ალაზანში. იქ მისი ნამდვილი საწყობი მქცქცქ
თევზი ალაზანში იშვიათად მოიპოვება. ლოქო იქ ძალიან მსუქანი იცის,
ისეთი მსუქანი რომ კაცს სიმსუქნით ზოგჯერ გული მოუმსუყდება. ლო-
ქოს სიმრავლე უფრო იმით აიხსნება, რომ აქ ალაზანი ძალზე წყნარად
მიდის და მისი კალაპოტი ლამით, ქვიშით არის სავსე. მთელი შემოდ-
გომა და ზამთარი ლოქო ამ რბილ ღამზეა გაწოლილი და ნებივრობს.
ლოქო უმთავრესად ბაყაყებით და წვრილი თევზით იკვებება და, ალ-
ბათ ამიტომ თუ არის ალაზანში სხვა თევზების სიმცირე. გაზაფხულზე,
როცა წყალი იმღვრევა, ლოქო მხოლოდ მაშინ დაიძვრის თავისი ბუნა-
გიდან წმინდა წყლის საქებნელად. მისდევს წყალს ზევით და, აი, სწო-
რედ მაშინ მოედებიან ხოლმე მეთევზეები ალაზანს ლოქოს დასაჭერად.

მდინარეებს შესდევს დალისტანში მიმავალი საცალფეხო გზები,
რომლებიც ზამთრობით დიდი თოვლის გამო გაუვალნი ხდებიან და იკე-
ტებიან. ეს გზებია: ბელაქნისა, კატეხისა, ქალიალისა, ჭარისა, სარუ-
ბაშისა და სუვაგილისა.

მრავალმხრივ შესანიშნავი და საყურადღებოა ეს გზები საქართვე-
ლოსათვის ხომ მათ საბედისწერო მნიშვნელობა ჰქონდა. მრავალი
მწარე მოგონებაა დაკავშირებული საქართველოს ისტორიაში ამ გზებ-
თან; ეს ის ვიწრო თერმოპოლები იყო, საიდანაც ლეკთა უამრავი ბრბო
შემოდიოდა დაღესტნიდან საქართველოს ასაკლებად და ასაწიოკებლად.

გათამამებული და თავგასული ლეკები რუსეთის დამკვიდრების შე-
მდეგაც კი არ იხვენებდნენ. შემოიჭრებოდნენ საქართველოში, განსაკუ-
თრებით საინგილოში, და იკლებდნენ იქაურობას. საინგილოს მაშინდე-
ლი მმართველი, პოეტი, გრ. ორბელიანი, იძულებული იყო ბრძოლა ეწა-
რმოებინა მათ წინააღმდეგ. 1853 წ. მუხახის ხეობაში შემოჭრილი ლე-
კები სასტიკად დაამარცხა ორბელიანმა, რის შემდეგაც აღარ გაუჭაჭა-
ნებიათ დაღესტნის ლეკებს საინგილოში.

ამავე გზით მიჰყავდათ გატაცებული ტყვე ქართველები, მიჰქონდათ
ნადავლი ქონება, საქონელი და სხვა. ამავე გზით გაიტაცეს პოეტი და-
ვით გურამიშვილი. ბედშავ ქართველებს, ვისაც კი გამოსყიდვა არ შე-
ეძლო, ყმებად იყენებდნენ და მთელ ახალშენებს აარსებდნენ მათვან.
ასეთი ახალშენები იყო დაღესტანში მარტო გუნბის ყოფილ ოლქში
სოფელი დათუნა, მალარო, ჩოხა და სხვა.

მაგრამ დაუბრუნდეთ ისევ ჩვენს საგანს.

გზები მისდევენ მთის მწვერვალებში შეჭრილ მდინარეებს, აღინ უღელტეხილზე და დაღესტანში გადიან. მეტად მიმზიდველი უღებრივი სილამაზისაა ასეთი საცალფეხო ვიწრო გზა, ფარგლებს გასცილდება. ასწლოვანი წიფლის ხეები. უღრანი ტყეების შვილნი, აყუდებიან ამ ბილიკებს და დაუბურავთ იგი. კლდე-ღრით საესე ხეობაში მიპქრიან მთლად ღვართქაფად ქცეული მთის ჩანჩქერები. მეტად ლამაზია ზოგიერთი ასეთი ვარდნილი. მდინარე. კატეხის ერთი პატარა შენაკადი 20 მეტრის სიმაღლიდან გადმოჰქუხს, მთლად წინწყლებად ქცეული იფანტება პაერში და, მზის სხივებით გაბრწყინებული, ცისარტყელის ფერად ეღვარებს.

მეორე ასეთი თვალწარმტაცი წყალვარდნილი არის მდინარე ქილისაჩაიზე. ეს პატარა მდინარე კარგა დიდი სიმაღლიდან გადმოსრიალებს ძალზე ვიწრო კლდის მაღალ ნაპრალებიდან ხევში; მთლად ქაფად ქცეული, სპეტაკი თოვლის ზოლივით მიპქრის გვერდით აყუდებულ პიტალო კლდეთა შორის; მის თავზე გადმოკიდებულ დიდრონ ხეებს ჩარდახსავით გადაუხურავთ იგი და მზის სხივებისაგან დაუფარავთ.

მდინარით ზევით-ზევით, მთის მწვერვალებისაკენ მიჰყევხართ ამ საცალფეხო გზებს. ხეობა უფრო ვიწროვდება, მდინარეები უფრო მრისხანე ხდებიან, ჩანჩქერები მრავლდებიან, ხან სულ პქრებიან, ქვიშასა და ქვებში ძვრებიან, ქვესკნელში იკარგებიან, მერე კი ცოტა მოშორებით ხელახლა ჩნდებიან და თავპირის მტკრევით მიექანებიან ბარისაკენ.

თავდება ტყე, მწვანედ აფურადებული მთის ფერდობები, და სურათი მთლად იცვლება. აქ უკვე შიშველი მთებია, მთები, მთები, საითაც კი გაიხედავთ და სადამდისაც თვალი მიგიწვდებათ. ირგვლივ პირღია უუსკრულებია, ნაპრალები, ფრიალო კლდეები და ღრეები. ამ კლდეთა და მიუვალ მთათა წიაღში საცოდავად მიიკლაკნება საცალფეხო გზა, რომელიც ხშირად ისეთ ციცაბო მთის მწვერვალს მისდევს, რომლის ორთავ მზრივ თვალუწვდენელი, პირღია უფსკრულებია. მარტო ჩახედვაც კი ამ უპირო ნაპრალებში დიდ საშიშროებას წარმოადგენს. ამ გზების ორთავ მზრივ, მარჯვნივ და მარცხნივ, საშინელი უფსკრულებია, ვერც აქეთ, ვერც იქით ვერ გადაიხედავთ. საკმარისია ერთი ფეხის დაცდენა, ერთი წაბორძიკება, რომ უსფურულში გადაიჩეხოთ, სამუდამოდ დაიღუპოთ. უფრო ხშირად კი ასეთი სურათი გხვდებათ: ბილიკი უმაღლეს ფერდობს გვერდით მისდევს, ეს ფერდობი ხელოვნურად გამოჭრილია, გამოთხრილია ისეთნაირად, რომ გზას ზევიდან უზარმაზარი კლდის

ცეცხლი დაანთოს, გათბეს და ტანისამოსი შეიმშრალოს, თუ გზაზე წვიმამ და თოვლმა დაასველა.

საინგილო, ეს ყოველმხრივ უმდიდრესი ქვეყანა, მეტისმეტად სიღარიბის მადნეულით. მისი უღრანი მთები და მიუვალი მწვერვალები ჯერობით არავის გამოუკვლევია და იქნებ ამიტომაც დაუვარდა სიღარიბის სახელი. შეუძლებელია, რომ ამდენ მთათა და კლდეთა შორის არაფერი მადნეული არ მოიძებნებოდეს. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე საინგილოს მადნეულის გამოკვლევა-შესწავლას სრულიად არავინ აქცევდა ყურადღებას და ისე ბედის ანაბრად იყო მიგდებული ეს მდიდარი ქვეყანა. ერთადერთი მადნეული, რომელიც ფართოდაა ცნობილი საინგილოში, არის ბელაქნის სპილენძის მადანი, რომელიც უძველეს დროშიც იქცევდა მოსახლეობის ყურადღებას. მადანი მაღალ მთებში მდებარეობს, კავკასიონის უღელტეხილზე. ბელაქანს იგი დაშორებულია 30 კილომეტრით. ძველ დროშივე უწარმოებიათ იქ მუშაობა, რასაც მოწმობს ის პრიმიტიული ღუმელები, რომელიც დღემდე დარჩენილი.

1900-იან წლებში ექსპლუატაციის მიზნით ამ საბადოების კვლევა-ძიება აწარმოა ვინმე კონდუროვმა, მაგრამ ჩქარა მიატოვა, რადგან ხელსაყრელად ვერა სცნო მათი დამუშავება. 1911 წელს ფართო მასშტაბით შეუდგა მის შესწავლა-გამოკვლევას ცნობილი მილიონერი ვოგაუ. მას უნდოდა საფუძვლიანად შეესწავლა ეს ძველიდანვე ცნობილი მადნეული და შესდგომოდა მის ექსპლუატაციას. მთელი წყება სამთო ინჟინრებისა სამი წლის განმავლობაში დაწვრილებით სწავლობდა და იკვლევდა საბადოებს, ბევრგან მთელს მიდამოში აწარმოეს ვათხრა-გამოკვლევა, მაგრამ სასურველ შედეგს ვერ მიაღწიეს. მათი გამოკვლევით, ბელაქნის სპილენძის საბადოები წარმოადგენენ არა ერთიან მასივს, არამედ პატარ-პატარა საბადოებს, ხშირად დიდი მანძილით ერთმანეთისაგან დაშორებულს, მივარდნილ უგზო-უკვლო ადგილებში, რის გამოც ერთიანი მძლავრი ღუმელის მოწყობა მის დასამუშავებლად ვერ მოხერხდა.

კვლევა-ძიება მადნეულისა დღესაც არ შეწყვეტილა, 1927 წლიდან აზერბაიჯანის მთავრობამ ხელახლა მოჰკიდა ხელი და ყოველ ზაფხულობით განაგრძობს კვლევა-ძიებას, რაზედაც მუშაობს კარგა ბლომად ხალხი გამოცდილი ინჟინრების ხელმძღვანელობით.

ამ მადნეულის დამუშავებას და წესიერ ექსპლოატაციას ბევრი ხელშემშლელი გარემოება უცარავს ხელს. მადანი მეტის-მეტად უხერხულ

ადგილას არის, კავკასიონის მთაგრეხილზე, 3000 ფუტის სიმაღლეზე, სადაც მთელი მიდამო ისეა დასერილ-დაღარული ვიწრო ხეობებში, რომ ერთი ბეწვა სწორე ადგილიც კი არ მოიძებნებუ წმინდებისა და ბაღ. მკაცრი ზამთარი იცის, ისეთი, როგორც კავკასიონის მთაგრეხილის უმაღლეს ადგილებს სჩვევიათ, როდესაც გარეთ მუშაობა შეუძლებელია დიდი ყინვებისა და ქარბუქის გამო. დიდი უგზობაა — მადნეულობადის მხოლოდ ერთადერთი საცალფეხო გზა მიდის, ხევ-ხუვებით დასერილი, რომელიც ძნელი სავალია ზაფხულშიც კი, ზამთარში ხომ ისე ივსება თოვლ-ყინულით, რომ სრულიად გაუვალი ხდება. ძნელია არა თუ კვალიფიციური, არამედ უბრალო შავი მუშის შოვნაც კი.

სოფ. კუმის (კაკის რაიონია) მთებშიც მოიძებნება სპილენძის საბადოები, მაგრამ ისინი უფრო უვარგის პირობებში არიან, ვიდრე ბელაქანისა. საბადოები აქაც მიუვალ ადგილებშია, რომლებსაც უბრალო საცალფეხო გზაც კი არ უდგება, ამიტომ მის გამოკვლევა-შესწავლაზე ჯერჯერობით არავენა ზრუნავს. ამბობენ კი მცოდნე პირები, რომ კუმის მადნეულობა ღირსებით ბევრად უფრო მაღლა დგას, ვიდრე ბელაქანისა.

ერთ დროს სოფ. ელისუს ხეობაშიაც აღმოაჩინეს ოქროს მადნის ნიშნები. დიდ იმედებს ამყარებდნენ მასზე. მაგრამ ისეთი უმნიშვნელო რაოდენობა აღმოჩნდა, რომ მისი დამუშავება არა ღირდა, რის გამოც კვლევა-ძიება სრულიად მიტოვებულ იქნა.

საინგილოში ბევრი სამკურნალო წყალია. ყველაზე განთქმული თავისი სამკურნალო თვისებებით არის შესანიშნავი აბანო პამამდარად წოდებული. გაივლით თუ არა სარაიონო ცენტრს, კაკს და ქურმუხის ხეობას შეჰყვებით, 6 კილომეტრის სიშორეზე შეხვდებით სოფ. ელისუს — სულთანების ყოფილ რეზიდენციას. აი ამ სოფელის სამხრეთ-აღმოსავლეთით რომ წახვალთ, ძალზე ვიწრო ხეობის რიხში დაგხვდებით ეს შესანიშნავი აბანო, იქ ორ ადგილას პირდაპირ კლდის ნაპრალოდან გადმოქუხს ცხელი წყალი, რომლის სითბოც 40 გრადუსს აღწევს. ერთი მათგანი 8 მეტრის სიმაღლიდან გადმოქუხს, ხოლო მეორე 1/2 მეტრის სიმაღლიდან. ორივე სამკურნალო წყარო დღემდე 1/2 მილიონ ვედროზე მეტ წყალს იძლევა. უმთავრესად წყლები ნაცარტუტასა და ვოგირდს შეიცავენ.

მომხმარებელთათვის მოწყობილია სამი აბაზანი, რომელთაგან ერთი ლამითა და ქვიშით არის ამოვსებული, ორით სარგებლობა კი მშვენიერად შეიძლება. აბანო რეგებს რევმატიზმით დაავადებულებს და კანის

ყოველგვარ ავადმყოფობას. ამ წყლებიდან პირველს ჰქვია ოლღან ქა-
მამ, ხოლო მეორეს — ყიზ ჰამამ. ხალხის გადმოცემით თუ ქალმა მარ-
ველში იბანა ვაჟიშვილი ეყოლება, თუ მეორეში — ქალიშვილი.

ჰამამდარა მეტის-მეტად მიუვალ ალაგას მღებარეობს. სულ სუ-
სუდან შვიდი კილომეტრის მანძილზე. სულ ხევ-ხუე და წყალწყალ
უნდა იართო ცხენით. აბანოსთან არავითარი შენობა არ მოიპოვება და
არც ადგილ-მღებარეობა უწყობს ხელს, რომ იქ რაიმე შენობა აიგოს.
ამიტომ არა ერთხელ აღიძრა საკითხი, რომ წყალი მიღებით ჩამოეყვა-
ნაო სოფელში, მაგრამ ამის განხორციელებას მუდამ აბრკოლებდა ის
მოსაზრება, რომ წყალი გზაში გაცივდება და თავის სამკურნალო თვი-
სებას დაჰკარგავსო. არ ვიცი, რამდენად სწორია ეს მოსაზრება, ვინაი-
დან, თუ რამდენად დაჰკარგავს სამკურნალო თვისებას, ეს დღემდე არა-
ვის გამოუკვლევია.

კარგი სანახავია ეს აბანო ზამთარში. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ
აბანოთი ხალხი სარგებლობს მარტო ზაფხულობით, ვიდრე თბილა, და
ჰატარა, სახელდახელოდ გამართულ ქოხებში ნაბანავეებს გაციება არ
მოელის. აბანო შედარებით მაღალ ადგილას მღებარეობს, ამიტომ ცივი,
თოვლ-ყინულიანი ზამთარი იცის მის ირგვლივ, მით უმეტეს, რომ მის
თავზე წამომდგარ მთებს ადრე ჩამოსთოვს ხოლმე. ირგვლივ სიცივეა,
თოვლის თეთრი სუდარა გადაჰკვრია მიდამოს, ბუნებას კრიჭა შეჰკე-
რია, ჰამამდარა კი ბუნების სიმკაცრეს გამოჰპარვია. იგი ჩვეულებრივად
წყევს და გადმოჰქუხს. მისი მძლავრი ოსშივარი, როგორც დიდი ქარხ-
ნის ბრძმედის ბოლი, ცას სვეტივით ებჯინება, ნელ-ნელა ზევით-ზევით
მიიწევს და ჰაერში იფანტება.

ჰამამდარში ზაფხულობით სამკურნალოდ დიდძალი ხალხი იყრის
თ.ა.გ. აქ ნახავთ როგორც ნუხა-ველახიდან, ისე შორეული ბაქოდან,
დარუბანდიდან, განჯიდან და აზერბაიჯანის სხვადასხვა ადგილიდან მო-
სულეებსაც.

ყიზურლუს აბანო სოფ. კაკის მახლობლად მღებარეობს, ყიზურლუს
ბინებთან. აბანო გოგირდოვანია, ცივია. აქ ბანაობა ნავებში ხდება. სა-
მკურნალო წყალს ჯერ ნავებში ასხამენ, შემდეგ შიგ გახურებულ ქვებს
ყრიან, რის გამოც დიდი აორთქლება ხდება. ავადმყოფი ნავში ზის,
ზედ წამისხმული აქვს ნაბადი. ქვებს თანდათან უმატებენ. ავადმყოფი
იმდენხანს ზის ნავში, ვიდრე შესძლებდეს, შემდეგ ამოდის და ლოგინში
წვება. ავადმყოფს ზევიდან თბილად ჰხურავენ, რომ ოფლი მოუვიდეს.

ამას იმეორებენ ორჯერ-სამჯერ დღის განმავლობაში. ბანაობა მეტის-
მეტად უხერხულ პირობებში ხდება. არსად სახლი ან ქოხივექი მყოფი
ნება, რომ იქ შეაფაროს თავი ავადმყოფმა. ამ აბანოთუ სტრუქტურის
მხოლოდ ისინი, ვინც უილაჯობისა და მოუცლელობის გამო ელისუს
აბანოს ვერ მისწვდომია. ეს აბანო რგებს ქარიანებს და დახუთულებს.

ნაცარტუტიანი სამკურნალო წყალი ყაინათმაც. იგი მდებარეობს
სოფ. ალიბეგლოსა და ყორადანის მიჯნაზე. წყალი ცივია და გათბო-
ბას საჭიროებს. მკურნალობა აქაც ნავების საშუალებით ხდება, ისევე
როგორც ყიმურლუს აბანოში. ეს აბანო უხდება კანის ავადმყოფობით
დაავადებულებს.

ხავანადარას აბანო ყველაზე უფრო შორს არის მოსახლეობიდან.
მდებარეობს იგი ქალალ-ჯიმჯიმახის ხეობაში, სადაც პატარა მორაკ-
რაკე მდინარე ხავანას მართლა რომ ხავილი გაუდის. თუმცა ეს აბანო
დაშორებულია მოსახლეობას, მაგრამ ძალიან ხელსაყრელ ადგილას მდებ-
არეობს. იგი მოფარებულ, მყუდრო ადგილას არის, ჰავა მშვენიერია,
შეშა კიდევ გამოუღვეელი, რადგან აბანო შივ ტყეშია მოთავსებული
და მისი ცივი სამკურნალო წყლის გასათბობად შორს არ უხდება ადა-
მიანს შესისათვის სიარული. აბანო ძალზე გოგირდოვანია. შეხვალთ
თუ არა იმ ვიწრო ხეობაში, სადაც აბანოა, უკვე ორი ვერსის სიშორი-
დან მოგდით მისი სუნი. ღირსებით იგი ბევრად სჯობია ორ ზემოხსენ-
ებულ აბანოს. სამკურნალოდ უმთავრესად ჭარ-მუხახის ხალხი დაიარ-
ება, როგორც მახლობელ აბანოში. ბანაობა იმავე წესით ხდება, რო-
გორც წინა აბანოში, ე. ი. გეგებში ჩასხმულ წყალში გახურებულ ქვეს
ყრიან. ეს აბანო არჩენს კანის ყოველგვარ ავადმყოფობას და რევმა-
ტიზმს. ზაფხულობით დიდძალი ხალხი ეტანება.

ბელაქნის მთებშიაც ბევრ ადგილას შეხვდება კაცი მინერალურ
წყლებს. მდინარე ჩარიველასა და ქილასაჩაის⁴ შესართავთან მდებარე-
ობს გოგირდის წყარო მცირედი ღებეტით. თვით ბელაქნის წყლის სა-
თავეშიაც, იქ, სადაც ტყეები თავდება და ალპიური ზონა იწყება, მშვე-
ნიერი მჟავე წყლებია. ბელაქანჩაისთან კიდევ ორ ადგილას გამოდის
გოგირდის წყარო. ასეთივე წყაროები გამოდის კატეხჩაისა და ქალა-
ჩაის შესართავის სიახლოვეს.

ბელაქნის ეს მინერალური წყლები ჯერჯერობით ვერ არის სათანა-
ლოდ გამოყენებული. ხალხი ან სრულიად არ სარგებლობს ამ სამკურ-
ნალო წყლებით მათი სიშორისა და მიუვალ ადგილებში მდებარეობის
გამო, ან ძალიან მცირედ. სამაგიეროდ, დიდად სარგებლობენ ამ მინე-

რალური წყლებით, მონადირეების გადმოცემით, ირმები, შვლები, ჯიხ-
ვები. ისინი მთელი ზაფხულის განმავლობაში ამ წყლების ირგვლივ
ტრიალებენ, ხარბად სვამენ მას.

ქართული

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საინგილოს მთელი ტერიტორია ერთმანეთისაგან განსხვავებული ნაწილისაგან შესდგება — მთისა და ბარისაგან. მათი ჰავაც და ბუნებაც სხვადასხვანაირია და ერთმანეთს არაფრით წააგვანან, გარდა ამისა, მთაში მოსახლეობაც კი სხვანაირია. მთა ნაკლებად არის დასახლებული, სულ ათიოდე სოფელი შეჰკედლებია მის კალთებს და ისიც სულ წახურიდან გადმოსახლებული ლეკები არიან. კალალი, ჯიმჯიმახი, აზგილოუ, კასი, კარკაი, სუვაგილი, ახჩაი, სარუბაში, ელისუ — აი ეს არის მთის მოსახლეობა. საინგილოს ამ სოფლებში და, საზოგადოდ, მთაში მშვენიერი ზაფხული იცაბ, როცა თოვლი ჩამოდნება და ზამთრის ძილისაგან გამოთხიზლდება. მისი გრილი, გამაცოცხლებელი სიო, ანკარა წყაროები, იისფრად აფერადებულა ფერდობები დიდძალ ხალხს იზიდავს ბარიდან. ბარი სიცხით იწვის, აქ კი მთის ღვლებში ჩაზვავებული თოვლი ჯერ კიდევ არ გამქრალა — გამაგრებულია, გაქვავებული, ნელ-ნელა დნება, მთლად ცრემლად ქცეული; მისი ძირიდანვე გამოჰქუხს ბროლივით ანკარა ნაკადი. ბუნება ზემობს და ისეთი საამური ჰაერით ავსებს მიდამოს, რომ გარინდებული დგეხართ და გინდათ დაუსრულებლად სუნთქავდეთ. ყველგან სიცოცხლეა, სიცოცხლე განახლებული და გაბრწყინებული. „მთის კერძნი კეთილ-აგარაკნი და მშვენიერნი“ ამბობს ბატონიშვილი ვახუშტი საინგილოს ამ ნაწილზე.

აქაური ზაფხულის სიმშვენიერე მთელ ბარს აქეთკენ იზიდავს. ცხვრის ფარები ერთი-ერთმანეთს გზას ვერ უქცევენ, მეჯოგეები გაფაციცებით იმზადებენ ბინებს. აქეთკენვე მოისწრაფვიან ნალარიითა და ჭლეწით დაავადებულნი. აქეთკენვე გამორბოდნენ ძველად ბარში სიცხით შეწუხებული, განებივრებული ბევები. მთაშივე ვადააქვს თავისი სკები გამოცდილ მეფუტკრეს, რათა უურო მეტი ღალა აიღოს.

ყველა ამათ ფეხდაფეხ მისდევდა გულხადარი. ეს ხალხი ძველად მთელი ოჯახობით ჩამოდიოდა შემოდგომობით საინგილოში და აქ ეწყობოდა სამუშაოზე. ზოგი მათგანი მწყემსად დგებოდა, ზოგი სახლში ხელზე მოსამსახურედ, ზოგი დღიურ მუშად და ასე ვაინაჩრობით ატარებდნენ მთელ ზამთარს. ქალები ვისიმე გომურში ბინავდებოდნენ, მცხოვრებლებს ეხმარებოდნენ საშინაო საქმეებში — უჭირდნენ და უკერავდნენ ტანისამოსს, უცეხავდნენ ჩალოუკს (ბრინჯს), ურჩევდ-

ნენ კაკლსა, თხილსა და სხვ. საინგილოს ეკონომიური ცხადებებისათვის მათ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ, რადგან ისინი კარგ დამხმარე ძალას წარმოადგენდნენ ინგილოთა მეურნეობისა და შინამრეწველობისათვის. რა საქმის გაკეთებასაც ინგილო ვერ ასწრებდა, იმას ინგლისელები დახმარებით შემოდგომა-ზამთრობით ამთავრებდა.

ამ ხალხის მთელ სიმდიდრეს ვირი ან ბებერი ცხენი შეადგენდა, რომელსაც აკვილებდნენ თავიანთ მწირ ქონებას და ვაზაფხულზე, გაიხსნებოდა თუ არა დაღესტნისაკენ მიმავალი გზები, მყისვე იქითჲენ იზამდნენ პირს. მოუვიდოდა თუ არა გულხადარს ვაზაფხულის სუნი, ბარად ვერავითარი ძალა, ვერავითარი სასყიდელი ვერ დაიჭერდა. ბაჯადლო ოქრო რომ დაგეთვალათ და ჯაჭვითაც დაგებათ, იმას საინგილოში ვერ გააჩერებდით ზაფხულობით. ის მაღალი მთების შვილი იყო, ძველად ეკონომიურად ძალზე შევიწროებული. დაღესტნის ტიტველა, ხრიოკი მთები მას ვერ აძლობდნენ, პრიმიტიულად დამუშავებული მიწის მოსავალი ორ თვესაც ვერ ჰყოფნიდა და ამიტომ მორბოდა ბარში.

ასეა მთაში ზაფხულობით, მაგრამ ბარად სულ სხვა სურათია. „გარნა ჰავა ცხელი, შხამიანი ზაფხულის,“ — ამბობს ვახუშტი საინგილოს ამ ნაწილის შესახებ. ვახუშტის ეს სიტყვები უადრეს ჭეშმარიტებას შეადგენენ. დადგება თუ არა თიბათვე, ისეთ უზომო, გაუთავებელ სიცხეებს დაიჭერს ხოლმე, რომ საშინელებაა. მიწა სკდება ურწყავ ადვილებში.

ყველაზე უფრო კარგი და მომხიბლავი დრო საინგილოში შემოდგომაა. თუ საინგილოს ნახვა გინდათ და მისი სიდიადით დატკბობა, შემოდგომით უნდა ნახოთ. ისეთი კაშკაშა მზიანი დღეები იცის შემოდგომობით, რომ მსგავსს სხვაგან იშვიათად შეხვდება ადამიანი. ყველგან სიმშრალეა, მთიდან მსუბუქი ნიავი მოქრის, ირგვლივ მოფანტული გაყვითლებული ფოთლები შრიალებენ. გრილა, სულის ჩამდგმელი, სასიამოვნო ამინდია. გზების პირად ჩამწკრივებულ კაკლის ხეებზე დარჩენილი ნივთი გზებზე ცვივა. ბაღები საესეა თხილის ნარჩენით. ალაზნის ჭალებში ბროწეული მეტის სიმწიფისაგან სკდება და იფანტება. ზაფხულის სიცხით შეწუხებული ხალხი მინდვრად იშლება, მთებში შეხიზნული მოავარაკენი ბარად ჩამოდიან და ბაწარალებით მისდევენ ერთმანეთს. ყველგან გაისმის მთიდან მოზღვავეებული ცხვრის ბლავილი. შირაქი, აღიაზლო, აჯინაური ცოცხლდებიან. მონადირე თოფს იღებს ხელში, მთიდან ჩამოვარდნილი ღორი ჭალებს მოსდებია, ხოხობი დღესასწაულობს, შამბში აღარ იმალება; ჯვირანი, ტრიალი მინდვრების გა-

ნუყრელი შვილი, ფეხაკრეფით მიიბის ახმაურებული მინდვრიდან და მიყრუებულ ადგილებს ეფარება.

ზაფხულობით მოდუნებული მაჯა ბარისა ახლა მეტ ინტენსივობას იჩენს. გლენკაცი გამალეებული მუშაობს, რომ წლის მოსაუზმად სახლში შეიტანოს, გარეთ არ დარჩეს, არ წაუხდეს. ბრინჯის მინდვრებში გახურებული მუშაობაა, რიგი სჭრის ბრინჯს, რიგი უკვე გამხმარს ქოოუქებით კალოზე ლეწავს. დიდი და პატარა არახისს დახვევია. იღებენ მიწიდან მშვენივრად მსხმოიარე ამ მიწის თხილს, აშრობენ, არჩევენ. თამბაქოზე მუშახელი არა ჰყოფნით — ახლაა სწორედ გახურებული მუშაობა.

ზამთარი საინგილოში საზოგადოდ, როგორც ზემოთ ვთქვით, თბილი იცის. თოვლს ძალიან იშვიათად დასდებს და, თუ დასდო, მეორე დღესვე აიღებს. „ზამთარი კეთილ ჰაეროვანი, თბილი, უთოვლო, უყინულო“, ამბობს ვახუშტი საინგილოს შესახებ. მართლაც, ზამთარი ისეთი წყნარი, უთოვლო და უქარო იცის, რომ ადამიანი არც კი გრძნობს, რომ ზამთარია. თავისუფლად შევიძლიათ მთელი ზამთარა მსუბუქ სამშოდგომო ტანისამოსში იაროთ. ამ თბილ ზამთარში ხშირად ნახავთ მყუდრო ადგილას, ბუჩქის ძირას, მშვენივრად გაფურჩქენილ იას.

ინგილო ასეთი მსუბუქი ზამთრით ხარბად სარგებლობს. ის გულხელდაკრეფილი არა ზის: ახლა ამზადებს ფიჩხს, შეშას, ჭიგოს, ცეხავს ჩალთიქს (ქერქიან ბრინჯს) და ათას სხვა სამუშაოს ასრულებს ვენახსა და ბაღში. ახლა იხდის ქორწილს, დაიარება ნათესავეებსა და ნაცნობებში სტუმრად, სოფლიდან სოფელში. ზამთარი ის დროა, როცა მინდვრის მიმღე სამუშაოსაგან თავისუფალი ინგილო ლაღობს და მხიარულობას ეძლევა. ახლა მიდის სანადიროდაც, განსაკუთრებით ღორებზე. მოგეხსენებათ, რომ ალაზნის ჭალებში ბლომად ბუდობს ზამთრობით გარეული ღორი. ამ ღორებს ემატებიან ზამთრის სიცივისაგან შეწუხებული მიიდან ჩამოვარდნილებიც. სწორედ ამ გარეულ ღორებზე სანადიროდ იცლის ხოლმე ახლა ინგილო. შეიყრებიან მონადირეები რამდენიმე კაცი, წაიყვანენ თან ძაღლებს და წაველენ სურაქში. სურაქს აქ ღორზე ნადირობას ეძახიან. ძალიან ხელსაყრელია ეს ნადირობა. იშვიათად დაბრუნდებიან ხოლმე ხელცარიელნი ნადირობიდან. ღორს გარდა, სხვა ცხოველებზედაც ნადირობენ ზამთრობით, განსაკუთრებით კი კვირნებზე და კურდღლებზე. მაგრამ ინგილო უფრო მეტად მაინც ღორის მტერია.

ასეთი ამბავია ზამთრობით ბარში, მთა კი ამ დროს ცხელ სხეილს
რათს წარმოადგენს. ის რამდენიმე სოფელი, რომელიც მთას შექცეულე-
ბია, სრულიად იცლება ამ დროს მამაკაცთაგან, ყველა ქსევე წნეულს
სახლში ზამთრობით მამაკაცთაგან არავენ რჩება, რუგრუგა ჩრჩილს
მოციხსენიეთ, ეს სოფლები მიწის დიდ სივიწროვეს განიცდიან, ბარს
კი, სადაც ბევრი ადგილ-მამულია დასამუშავებელი, ვერ ეგუებიან რო-
გორც მთის პავას შეჩვეულნი.

ამიტომ ისინი უძველეს დროიდანვე ხელობას მისდევენ და ამით ირ-
ჩენენ თავს. ყველა აქაური კალატოზია ან დურგალი, მექვაბე, მკალავი.
ზაფხულს ეს ხალხი სახლში ატარებს, თავის ოჯახსა და ცოლ-შვილში.
მაგრამ მოვა თუ არა შემოდგომა, ერთ კაცს ვეღარ ნახავთ სოფელში,
ყველა იყრება და სამუშაოდ მიდის, სოფელი მარტო ქალების ამარა
რჩება. სოფელი თითქოს კვდება, სიცოცხლე ეკარგება, ის ახლა მითაუ-
რი ამორძალების სოფელს ემსგავსება, სადაც ყოველგვარ საქმეს, შინ
და გარეთ, ქალები აკეთებენ, მომსვლელის მიმღებნი და პასუხის გამცე-
მნი ისინი არიან. აი ასეთი ამორძალების სოფელს მოგვაგონებს მამაკა-
ცთაგან მიტოვებული ეს სოფლები მთელი 7—8 თვის განმავლობაში.
საითაც გაიხედავთ ამ სოფლებში, ყველგან ქალები და ქალები... არსად
კაცები, გარდა პატარა ბიჭებისა.

როცა ჩამოსთოვს, ყველანი სახლებში ჩაიკეტებიან და გარეთ ფეხს
ალარა სდგამენ. ამ მთის ფერდობზე შეფენილ სოფლებში დიდი თოვლი
და ყინვები იცის. ამიტომ გარეთ არავენ გადის. სხედან ქალები ბუხრე-
ბთან და შორს სამუშაოდ წასულ ქმარ-შვილზე ფიქრობენ, ან კიდევ სა-
ჩოხე და საჯუჯიმე მატყლს სჩეჩავენ და ართავენ და საზაფხულოდ სა-
მუშაოს იმზადებენ. ზოგნი კიდევ, უმთავრესად სოფელ ელისუში, დაზ-
გაში ჩასმულ ხალიჩებსა და ფარდაგებსა ქსოვს; ასე უფერულად მიმდი-
ნარეობს მთელი ზამთარი სოფელში, ვიდრე მამაკაცები სამუშაოებიდან
არ დაბრუნდებიან და ჩვეულებრივ სიცოცხლესა და მზიარულებას არ
შეიტანენ სოფლის ცხოვრებაში.

თუ, საზოგადოდ, გაზაფხული ტურფა და კვკლუცი, მაშ, რაღა უნდა
იყოს გაზაფხული საინგილოში, სადაც უამისოდაც ბუნება მდიდარია და
მომხიბლავი! გაზაფხული საინგილოში მეტად თვალწარმტაცია. მთა და
ბარი აზურმუხტებულ სამოსელს ისხამს, სურნელოვანი ყვავილებითა
და ათასნაირად აჭრელებული ხეხილის თაიგულებით იმოსება. ამას
დაუვმატოთ მთიდან გამოქცეული მოჩუხჩუხე ნაკადები, ყველგან გაუ-

თავებელი სტენა-ჯახჯახი ბულბულისა, რითაც სავსეა საინგილო, და ადვილად წარმოიდგენთ, რა წარმტაცია ეს კუთხე.

სოფლად ყველგან გაცხარებული მუშაობაა, მამაკაცებმა ~~წაქეციან~~ ხებს მოსდებიან, ბავშვები და ქალები ნაფუზრებში თავიანთი საზაფხულო საჭმელს — ღანძილს დაქებენ. გემრიელი ღანძილი იცის საინგილოში, თუმცა მას არასასიამოვნო სუნი აქვს, მაგრამ საინგილოში მას ისე ამზადებენ, რომ სუნი მთლად ეკარგება. გაფუფქულ ღანძილს თუშფალანგზე წამოჰყრიან და, როცა დაიწურება, რამდენჯერმე ცივ წყალს გადააულებენ. ღანძილს სუნი ეკარგება, შემდეგ ვრბო-კვერცხში ხრაკავენ, ისევე, როგორც სატაცურს.

აქაური ღანძილის სახელი შორს არის გავარდნილი, ის ფოსტით აუარებელი იგზავნება ისეთ შორს ადგილებშიც კი, როგორც ბაქოა, ერევანი, ნახიჩევანი, ლენინაკანი და ორდუბათი. აბა, შედით გაზაფხულზე ზაქათალის ან კაკის ფოსტის კანტორაში, თუ ღანძილის სუნმა არ დაგზნდათ. კანტორა ამ დროს ღანძილის ამანათებათ არის სავსე. ღანძილი უმთავრესად კაკის რაიონიდან იგზავნება.

იმ დროს, როცა საინგილოს ერთ განაპირა რაიონში ღანძილის გაცხარებული კრეფაა, მეორე რაიონში, ბელაქანში, სხვაგვარი საგაზაფხულო სამუშაო სწარმოებს. ეს გახლავთ ჯონჯოლის კრეფა. ბელაქანის მახლობლად ტყეები სავსეა ჯონჯოლით. აქ ჯონჯოლის უამრავი ბურქია. ადგილობრივი მცხოვრებნი, ლეკები, მას ვერ ეწყობიან. ძველად თბილისის ბაყლების სათარეშოდ იყო გადაქცეული აქაურობა.

ამ დროს ალაზანიც ცოცხლდება, მის სანაპიროებზე მეთევზეები ჩნდებიან. სხვა დროს მიყრუებული ალაზანი, თითქოს ზამთრის ძალი-საგან იღვიძებს, მოჭარბებულ წყალდიდობისაგან თითქოს ზღვად გადაქცეული, თევზით ივსება. აქ თევზაობა მარტოდ-მარტო გაზაფხულობით არის მიღებული, სხვა დროს ალაზანს სათევზაოდ კაცი ვერ ეკარება. თევზს უმთავრესად ჩანგლით იჭერენ.

გაზაფხულზე აქ ზოგჯერ ხშირი წვიმები იცის, ხანდახან ისე ატყდება, რომ მთელი კვირობით არ გადაიღებს. მაშინ ამინდი იცვლება, საინგილოს თავზე წამოყუდებული კავკასიონის უზარმაზარი მწვერვალები ნისლში ეხვევიან და მოულოდნელად დათოვს და მოჰყინავს სწორედ ისეთ დროს, როცა ხეხილია აყვავებული, ვაზი და კაკალი ახალ ყლორტებ-ამოყრილი. ხედავ, მშვენივრად აყვავებულ ბუნებას უეცრად ყინულის სარტყელი გადაეკრა, შებოჭა, შეხუთა იგი, სადღესასწაულოდ

გამზადებული სასიკვდილოდ გასწირა. გაყინულ-გათოშოლი ყვავილი და ყლორტი სცვივა ხეებს, და იმ წელს მოსავალზე ხელი უნდა აიღოს მცხოვრებმა, არც ყურძენი, არც ხეხილი იმ წელიწადსავე ქვეყნულში.

სამაგიეროდ, სეტყვის მხრივ საინგილო იშვიათი ქვეყნულში სრულებით არ იცის სეტყვა. არ ვიცი, რით აიხსნება ეს ბედნიერი მოვლენა, მაგრამ ეს კია, როცა დაიძრება მთებიდან სეტყვის მომყვანი შავი ლევა ღრუბელი და ბუნება აირევა, ის საინგილოს მშვიდობით გადაუვლის, ასცდება მის ვიწრო და მოკლე ტერიტორიას და ალაზნის ვაღმა საძოვარ მინდვრებს დასცემს თავზარს. აღიაზლო, აჯინაური, სარიჯა — აი, ესენი წარმოადგენენ მის სამეფოს, იქ მინდვრებში დასცემს ხოლმე სეტყვა თავის ბანაკს. ამ საძოვარ მინდვრებში კი იმ დროს წასახდენი არაფერია, ვენახები და ხეხილის ბაღები იქ არ არის და არც ცხვრის ფარებია იმ დროს საძოვრებზე. ასე რომ, სეტყვას საინგილოსათვის არავითარი ზარალი არ მოაქვს, ბედნიერია ამ მხრივ საინგილო თუ აქაურ მცხოვრებს ამ საძოვარ მინდვრებში არ უვლია და იქ არ უნახავს სეტყვა, თვით საინგილოში, სადაც მოსახლეობაა, ვერასდროს ვერა ნახავს.

არც ქარი იცის საინგილოში, იგი უქარო ქვეყანაა. ქარიან ადგილებში შეჩვეულ ადამიანს აქ მოეწონება ქარი. ხანდახან ისე გაივლის წელიწადი, რომ ქარი არსაიდან არ დაიძვრის. ამიტომ ძველად კალოებს უმთავრესად მდინარეების ნაპირებთან მართავდნენ, რომ განიავების დროს მდინარის ნიავეს მაინც გაეტანა ბზე და ბრინჯის ბუჩო. ნიავე ისევ ხეობებში თუ ჩამოიქროლებს ათასში ერთხელ, ან კიდევ ალაზნის პირზე ხამუშ-ხამუშ თუ შეათამაშებს მოწყენილ ჭალებს და ვერხვებს, თორემ სხვაგან ძალზე იშვიათია. საინგილოს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან კავკასიონის მთაგრეხილი აქვს აფარებული თავის გრძელი ქიმებით და, ალბათ, ეს გარემოება ქმნის აქ უქარობას. ეს უქარობა, სხვა ხელისშემწყობ პირობებთან, იმის ერთი მიზეზთაგანია, რომ ხეები აქ უზარმაზარი სიმაღლისა და სიმსხოსი იზრდება. აქაური ცაცხვი, მავალითად, უზარმაზარი კაკლის სიმსხო იზრდება და ვეებერთელა ფართობი უჭირავს მას. მაგრამ ამ უქარო ქვეყანაში, თუ ბუნება განრისხდა და საიდანმე ქარი შემოიჭრა, იგი მთელ გრივალად გადაიქცევა და საშინელებას და დაატრიალებს. სახლებს სახურავებსა გლეჯს, თივის ნამჯებს იტაცებს და უზარმაზარ ხეებსაც ძირიანფესვიანად ამოაგდებს ხოლმე. მაგრამ ასეთი მოვლენა ძალიან იშვიათად, შეიძლება 15—29 წელიწადში ერთხელ მოხდეს.

საინგილოს ჭაობები და პატარა ტბები სავსეა ქვეწარმავლებით. საინგილო, საზოგადოდ, მდიდარია ქვეწარმავალით, განსაკუთრებით კი გველებით. ბარში და აჯინაურ-სარიჯის ველ-მინდვრებში უმეტესად ვადაადგამთ, რომ ადგილ-ადგილ გველები არ შეგეფეთონ ბევრი არიან, რომ შარა-გზაზედაც კი მოსვენებას არ აძლევენ ადამიანს და ხან აქ, ხან იქ გადაურბენენ ხოლმე ორ-ორი ერთად.

საინგილოს მდიდარ ბუნებას ბევრი ნაკლიცა აქვს. ასეთ ნაკლად უნდა ჩაითვალოს პატარა ტბები და ჭაობები, რომელნიც უმეტესად ალაზნის სიახლოვეს მდებარეობენ. ეს ჭაობები სავსეა ქვეწარმავლით — გველებით და კუებით; მაგრამ ეს კიდეც არაფერი — ისინი ზაფხულობით სავსენი არიან კოლოებით და ქინქლებით. ისე მრავალია აქ კოლო, რომ შორიდანვე ისმის მათი ზუზუნი, რის გამოც ეს ადგილები მალარიის ბუდეებად ითვლებიან. აქაური კოლო მეტად მწვავედ იკბინება და ტროპიკულს მალარიას ავრცელებს. საინგილოში არა ერთი და ორი სოფელი ამოვარდნილა ძველად მალარიის წყალობით.

ამ ჭაობიან ადგილების ამოშრობა ადვილად შეიძლება, ამისათვის საჭიროა არხის გათხრა და აშმორებული წყლის ალაზანში ჩაშვება.

საინგილოს დიდ ნაკლს ძეძვიანი ადგილებიც შეადგენენ. ნახავთ დიდ ფართობს, რომელიც მთლად ძეძვს უჭირავს და ხვნა-თესვისათვის და, საზოგადოდ, რაიმე კულტურისთვის გამოუსადეგარია. ასეთი ადგილები ბევრგან არის საინგილოში.

ზოგჯერ ისე ხშირია ეს ძეძვი, ისეა გადაბმული, რომ კაცს გავლა გაუჭირდება. ჯერჯერობით ამას ყურადღებას არავენ აქცევს და არავინა სწმენდს ამ გამოუსადეგარ და მავნე ჩირგვებისაგან ნიადაგს.

ალაზნის სანაპიროზე ლამიან ადგილებში გაზაფხულზე მთელი ტყე ჩნდება სატაცურისა. დაჯექით და ჰკრიფეთ, რამდენიც გინდათ! აქაურები ისე უცქერიან სატაცურს, როგორც სარეველა ბალახს და ახლოსაც კი არ ეკარებიან — ჩხირებიან, გაიძახიან.

სოკოც დიდძალი მოდის საინგილოში. ტყეებსა თუ ჭალებში ყველგან ნახავთ მშვენიერ საჭმელ სოკოს. ბარში, ნოტიო ადგილებში, ხშირად მთელი ტყეა ხოლმე სოკოებისა.

ადგილობრივი მცხოვრებნი ამ ძვირფას სოკოებს არავითარ ყურადღებას არ აქცევენ, არც ახმობენ, არც სხვაგვარად იყენებენ. მათი მომხმარებელი მხოლოდ მოსული ხალხია, უმთავრესად რუსობა. ისინი კიდეცა ახმობენ და კარგ წნილსაც ამზადებენ მისგან.

საინგილოში მოიძებნება ტექნიკური მინდვრის მცენარეც. ღღეს-ღღობით ისინი გამოყენებული არ არიან. ასეთია ძირტყეპი, კახაყა, თრიმლი, თუთუბო. ბლომად არის საინგილოს ზოგიერთ ტყეში, განსაკუთრებით კი ათაღარის ტყეში, თრიმლი. მისი გამზმარი და დაბეგვილი ფოთოლი და ნორჩი ყლორტები ბოლო დრომდე იზმარებოდა ტყავის წარმოებაში.

საინგილოში იზრდება გარეული კანაფა-ბალახი, რომელიც თავის-თავად ამოდის ალაზნის ქვიშიან ადგილებში. მისი სიმალლე ზოგჯერ სამ მეტრს აღემატება. მდიდარ ბუნებას და ნოყიერ ნიადაგს ის ძალზე გაუგვიქვია. ამასთან არც მოვლას საჭიროებს და არც პატრონობას. მისგან მზადდება ტილოები, ტომრები, თოკი. საუბედუროდ, ამ მდიდარ ქვეყანაში კანაფის მოხმარა სრულიად არ იცინა, ტყუილად მიდის და იღუპება ეს ძვირფასი სიმდიდრე; მას არც საქონელი სჭამს და არც ნადირი ეკარება.

II

ისტორიული წარსული

პატარა წინასიტყვაობა. — სწავლა-განათლება ძველად. ქართველთა და ლეკთა ურთიერთობა ძველად — ლეკთა პირველი ახალშენები — ლეკების თანდათან ჩამოსახლება საინგილოში. — შაჰ-აბასი და ყარაღაჩის ხანები. — ჭარ-ბელაქანი და მათი თემები. — თემების შინაგანი მოწყობილობა. — საქართველოს აკლება-აწიოკება ლეკებისაგან. — აზერბაიჯანის დარბევა. — რას უშერებოდნენ ლეკები ტყვეებს? — მონებით ვაჭრობა ჭარში.

მთელ იმ ტერიტორიას, რომელიც ღღეს საინგილოს უჭირავს, და მის გაგრძელებას ხალხალამდის უძველეს დროიდანვე პერეთი ერქვა. მის საზღვარს აღმოსავლეთით ხალხალი* შეადგენდა, ხოლო სამხრეთით — ქალაქი პერა, რომელიც მდ. ალაზნისა და ივრის შესართავთან მდებარეობდა.

შემდეგში, როცა აქ ქართველთა მოსახლეობა და ძალა-უფლება შესუსტდა და პერეთი დღევანდელ საინგილოს ფარგლებში მოექცა, მისი სახელწოდებაც შეიცვალა, სახელწოდება პერეთი ისტო-

* ხალხალი მდებარეობს უღინების დღევანდელი სოფ. ვართაშნის მახლობლად.

რიას ჩაბარდა და დარჩენილ ტერიტორიას გაღმამხარი ანუ ეკელისენი ეწოდა. მმართველად ამ ქვეყნისა მოურავი ინიშნებოდა, რომელსაც რეზიდენცია ხშირად დღევანდელ ალიაბათს (აღმოსავლეთ ალიაბათს მამინ ელისენი ერქვა). გაღმამხარი მამინ ზესტონის მთებში მეთოს ფარგლებში შედიოდა და კახეთს ემორჩილებოდა. საინგილო მამინ მჭიდროდ იყო დასახლებული. ეს მოსახლეობა მხნე დარაჯად ედგა საქართველოს აღმოსავლეთ საზღვრებს. მაგრამ XVII საუკუნის დასაწყისში. საშინელმა გრიგალმა და ქართველთა გადმოუქროლა კახეთს, განსაკუთრებით საინგილოს, რასაც მოჰყვა საქართველოს ძალა-უფლების ძალზე შესუსტება გაღმამხარში და დაღესტნელი ლეკების საბოლოო ჩამოსახლება.

ამ ლეკებმა გაღმამხარეში ორი პოლიტიკური ერთეული ჩამოაყალიბეს. ეს ერთეულები იყვნენ: ჭარ-ბელაქან-ავარელ ლეკთა თემების კავშირი, რომელთაც ხელთ იგდეს საინგილოს ტერიტორიის ორი-მესამედი (დღევანდელი ზაქათალისა და ბელაქანის რაიონები), და ელისუს სასულთნო — წახურელ ლეკთა პოლიტიკური ერთეული (დღევანდელი კახის რაიონი).

ამრიგად, საინგილოს სურათი შეიცვალა და მისი ეროვნული შემადგენლობაც ძალზე აჭრელდა. საინგილო გალექდა, მასში ქართველების მცირე რაოდენობა-ღა დარჩა, ისიც მარტო კახისა და ზაქათალის რაიონებში.

სწავლა-განათლების საქმე უძველეს დროს საინგილოში მკვიდრს ნიადაგზე ყოფილა დაყენებული. თუმცა ძველი ისტორიული მწერლობა ძალიან ბუნწ ცნობებს იძლევა საინგილოს და, განსაკუთრებით, მისი სწავლა-განათლების შესახებ. მაგრამ ის ორიოდე ცნობა, რომელსაც ჩვენამდის მოუღწევია, აშკარადა ჰყოფს ამ გარემოებას. საინგილოს ორ დიდ ცენტრში, ბელაქანსა და კაკში სწავლა-განათლების საქმე კარგადა ყოფილა დაყენებული. ბელაქანში დიდი სასწავლებელი ყოფილა, რომლის ხელმძღვანელად საქართველო გზავნიდა გამორჩენილსა და დახელოვნებულ პირებს. ესეთი პიროვნებანი ყოფილან, მაგალითად, მღვდელ-მონაზონი პიმენ სალოსი და ანტონ ნაოხრებლიძე. 1292 წელს პიმენ სალოსი გარეჯით წავიდა და დაემკვიდრა ბელაქანს მონასტერში და ლეკნი წარმართობისაგან ქრისტეს სარწმუნოებაზე მოაქცევინა.* მასთანვე მოღვა-

* იხ. ჯანაშვილი, საინგილო. „ძველი საქართველო“, ტ. II, გვ. 78.

წიობდა ნაობრებლიძე, რომელიც ყურანის თაყვანისმცემელთა პოლემიკას უწევდა და მძლავრი სიტყვით და ქადაგებით უწამებდა და შათ. დავით გარეჯის მონასტერი როგორც ცნობილია, მისივე ელოს ისტორიაში სწავლა-განათლებით იყო განთქმული და იქ სწავლა-მიღებულნი დიდად ფასდებოდნენ. მეორე მოღვაწე — ანტონ ნაობრებლიძე მესხეთიდან ყოფილა. მესხეთი კიდევ ძველ დროს სწავლა-განათლებით და კულტურული ცხოვრებით იყო განთქმული მთელ საქართველოში. ამჟამად, რომ თუ ასეთი ადგილებიდან გზავნიდა საქართველო საინჟინოში სამოღვაწოდ და ხელმძღვანელად დახელოვნებულ პირებს, იგი დიდ ყურადღებას აქცევდა ამ კუთხეს, რომლის მოსაზღვრედაც მდებარეობდა დაღესტანი. დაღესტანსაც, როგორც საქართველოს მომიჯნავეს, დიდ ყურადღებას აქცევდა საქართველო.

გარდა ამ შვირთოდენი ცნობებისა, რომელსაც საქართველოს ისტორიული მატრიანე იძლევა, ჩვენ ვხვდებით საინჟინოს სწავლა-განათლების შესახებ ცნობებს ისეთი დიდი ისტორიკოსის თხზულებაში, როგორიც იყო კალანკატვაწი. თავის შესანიშნავ თხზულებაში „ალბანელთა ისტორია“, კალანკატვაწი რამდენიმე ადგილას იხსენიებს ბელაქნის სკოლებს და ამბობს, რომ იქ სწავლა-განათლება თვალსაჩინოდ არის დაყენებული.

არა ნაკლებ საყურადღებოა მეორე ცნობა საინჟინოში სწავლა-განათლების შესახებ, რომელიც ე. წ. მაღალანთ სახარების მინაწერში შენახულა და რომელიც მოგვითხრობს სოფ. კაკში გადამწერთა სკოლის არსებობის შესახებ. 1310 წელს მცხეთის კათალიკოსმა ექვთიმემ ინახულა საქართველოს განაპირა ეპარქიები და ეკლესიები, მოიარა დაღესტანი, ეპარქია ანწუხისა, ეკლესიები წახურისაკენ, ხუნძახისაკენ, ნახჩიასაკენ და სხვაგან და, რა ნახა ეკლესიების სიღარიბე წიგნებითა, მაშინვე უბრძანა ვიშ-ქურმუხის მთავარ-ეპისკოპოსს, კირილე დონაურს, გადაეწერებინა სახარება და სხვა წიგნები და წარეგზავნა დაღესტანს. მეცაო, ამბობს კირილე დონაური, გადავაწერინე კაკის წმ. ბარბარეს მღვდელს იასე ქიტიაშვილს და ათთორმეტთა მოწაფეთა მისთა, წარეგზავნე საყდართა, მონასტერთა და შვიდთა სასწავლებელთა თავმდგომთადმი და ვუბრძანე სწავლებად სჯული ჭეშმარიტი და ფილოსოფოსები, მამათა ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება და ცხოვრება ალვანიისა (ალბანიისა).

„შეიღთა სასწავლებელთა თავსმდგომთანი“, იმას ნიშნავს, რომ კათალიკოსის მოგზაურობის დროს დაღესტანში შეიღი სკოლა ყოფილა თავსმდგომი კიდეც, რომელთაც ეგზავნებოდათ სკოლის მასწავლებელს ეწოდებოდა.

ეს დიდად საყურადღებო ცნობა, რომელიც მაღალაანთ სახარების მინაწერში შენახულა, აშკარად გვეუბნება, რომ ქართული სკოლები, სადაც ფილოსოფიას, საღმრთო წერილს და ქართლისა და ალბანიის ისტორიას ასწავლიდნენ, არამც თუ საქართველოში, არამედ საქართველოს ისეთ განაპირა ადგილებშიაც, როგორც დაღესტნის ზოგიერთი ადგილებია (ანწუხი, ხუნძახი და სხვანი) არსებულან. ამ შორეულ ადგილებში ნაკლოვნობა ყოფილა წიგნებისა, რის გამოც კათალიკოსს, უბრძანებია გიშქურმუხის ეპისკოპოსისათვის წიგნებით მომარაგება დაღესტანის სკოლებისა. მღვდელს ქიტიაშვილს, რომლის მოგვარენი დღესაც არიან სოფ. კაკში, მთელი სკოლა პქონია გადამწერლებისა. აქედან აშკარაა, რომ თუ დაღესტანში არსებობდა სასწავლებლები, რომელსაც ქიტიაშვილის სკოლა გადამწერლებით ამარაგებდა, ლაპარაკი არ უნდა, თვით საინგილო მოჭარბებით იქნებოდა საესე სასწავლებლებით*.

გარდა ამისა სოფ. ლოქართში (დღევანდელი ლეკების ლექეთი) არსებობდა დედათა დიდი მონასტერი, რომლის დიდძალი ნანგრევები და სენაკები დღესაც დიდ მანძილზე არიან გაფანტულნი ამ სოფლის დაშორებით ორი კილომეტრის მანძილზე. აქ არსებობდა დედათა დიდი სასწავლებელი, მონასტრის მზრუნველობის ქვეშ მყოფი. ინგილოებში და ადგილობრივ ლეკებში (ამ სოფელში დღეს მარტოდ-მარტო ლეკები მოსახლეობენ) შენახულია გადმოცემა, რომ საინგილოში ყველაზე დიდი დედათა სასწავლებელი აქ არსებობდაო.

ქართველებსა და დაღესტნელებს, განსაკუთრებით კი ავარელებს. უძველეს დროიდანვე პქონდათ ურთიერთობა, მეგობრობა და ნათესაური კავშირი. ამავე დროიდან იწყება წარჩინებულ ავარელთა გადმოსახლება საქართველოში. ისტორიული გადმოცემის თანახმად, ჯერ ისევ გურამ მეფის დროს საქართველოში გადმოსახლდა დაღესტნიდან სამი ძმა წილოსანი, როსტომი და ბაბილა, მათ თან მოიყვანეს 70 ყმა და ქსნის ხეობაში დასახლდნენ, ისინი

* მღვდ. ქიტიაშვილის სკოლის ნანგრევებს დღესაც უჩვენებენ საინგილოში, დღეს იქაურობა დიდი ხელუხლებელი ხეებით არის საესე და ინგილოები მას საყდარს ეძახიან.

შეიქმნენ ქსნის ერისთავების წინაპრებად მათ მოჰყვენენ შერდევან დალესტინიდან სხვა წარჩინებული პირნი*. მათ ჩატყვიანთუ მათ ტივი და ყურადღება დაიმსახურეს, რომ ქართველთა ჩინებულნი იყვნენ დიშვილის ხარისხი მისცეს.

ნათესაური კავშირიც არა იშვიათი იყო ქართველებსა და დალესტინელებს შორის. ცნობილია, რომ კახეთის მეფეს, ლევანს, ცოლად ჰყავდა დალესტინის შამხალის ქალიშვილი.

ქართველთა და ლეკთა ურთიერთ პატივისცემა იმდენად ძლიერი იყო, რომ ავარელთა სახანოში დადგენილებაც კი იყო: თუ ვინიცობაა ოდესმე ავარიის ხანთა ჩამომავლობა ამოწყდებოდა, ხანად წარჩინებული ქართველთაგანი უნდა ამოერჩიათ.**

საქართველოს აღორძინების ხანაში, დაწყებული დავით აღმაშენებლიდან, დალესტანი საქართველოს სამფლობელოს ნაწილს შეადგენდა და ქართველთა ძლიერ კულტურულ გავლენას განიცდიდა. განათლება, მწიფეობრობა და ქრისტიანობა ქართველებმა შეიტანეს დალესტანში. ქართველმა სამღვდელოებამ მთელი ეპარქიები დააარსა და ეკლესიები ააშენა. ეს ეკლესიები ზოგან დღესაც ხელუხლებლად დგანან და უტყუარი მოწმენი არიან ქართველთა გავლენისა დალესტანზე.

ასეთი გაძლიერებული მისვლა-მოსვლა და ურთიერთობა იყო ქართველებსა და ლეკებს შორის. ამ ურთიერთობისა და მისვლა-მოსვლის დროს ლეკები აშკარად ხედავდნენ საქართველოს ბუნების სიმდიდრეს. იქ, დალესტანში, ხრიოკი, ტიტველა მთები, სადაც ხშირად ხეირიანად ბალახიც კი არ მოდის, აქ კი ირგვლივ მწვანით შემოსილი მიდამო, უღრანი ტყეები და ხეხილითა და ბალ-ვენახით სავსე სოფლები. იქ წვიმით და თქემით ჩამორეცხილი მთის კალთები, რომელნიც იმდენ მოსაველსაც კი არ იძლეოდა, რომ კაცს ცოლ-შვილი ნახევარი წლის განმავლობაში გამოეკვებნა, აქ კი ნოყიერი, ღონიერი ადგილები, რომლებიც ზღვა მოსაველს იძლევა. ამასა დაუმატეთ მიწის სივიწროვე დალესტანში, რომელზედაც ვეღარ დატეულიყო ძალზე მომრავლებული მოსახლეობა; ბუნებრივი იყო, თუ ის მდიდარ საინგილოსაკენ გამოიციქირებოდა. ძველად მარტო წარჩინებული ლეკები მოიწვევდნენ საქართველოსაკენ და აქ ესახლებოდნენ, ახლა გლეხობა, ღარიბი

* იხ. ჟურნ. „ივერია“, 1884 წ., № 4.

** იხ. «Сборник о кавказских горах: Сказания очевидца о Шамиле».

მოსახლეობაც მოიწვეს აქეთკენ. ლეკები ჩამოდიან საინგილოში და მუშაოდ: ხელზე მოსამსახურებდად, მკალაეებად, დურგლებად, ხალხს ინგილოები გულხადრებს ეძახიან, ე. ი. გულხადრებს, ღარიბ-ღატაკებს, და სხვადასხვა სამუშაოში იხმარიებენ. აქეთკენ შირაქსა და აღიზლოში, მოჰყავთ ლეკებს თავიანთი ცხვრის ფარები და საზამთრო საძოვრებს იმართავენ. ზოგნი მათგანნი სულაც რჩებიან საინგილოში, აქა-იქ ეკედლებიან ქართველ სოფლებს. პირველი ახალშენი ლეკებისა, რომლის შესახებაც ისტორიას ცნობა შემოუნახავს, ჭარი იყო აი ამის შესახებ რას ამბობს ბატონის-შვილი ვახუშტი: „მთის ძირას არს ფიფინეთი, სად დაასხნა მეფემან ლევან ლევნი, რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასიიდან ყინული და იყო არჩილამდე ეგრეთ. შემდეგ იწოდა ჭარი და ჰყვეს სიმაგრეი და იქმნენ სახელოვან ბრძოლათა შინა“.* ასეთსავე ცნობას ვკითხულობთ — „ქართლის ცხოვრებაში“.

ეს გადმოცემა შემდეგი შესწორებით უნდა მივიღოთ: თვით ფიფინეთი მაშინ მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული ქართველებით, რის დამამტკიცებელიც არის დღესაც დაცული ამ ადგილებში სამი ეკლესია და დიდ მანძილზე მოფანტული მრავალი, დასახლარი. სოფელს გვერდით ჩამოუდის მდინარე თალაჩაი, კავკასიის მთებიდან გამომდინარე, რომლის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს ჭარი. ლეკები სწორედ ამ ადგილებში (სადაც დღევანდელი ჭარი არსებობს) დაუსახლებია ლევან მეფეს და არა ფიფინეთში, ე. ი. მდინარის მეორე მხარეს, საიდანაც პირდაპირი გზა მიდის დაღესტნისაკენ და უფრო ადვილიც იქნებოდა ყინულის ჩამოტანა. თვით სახელი — ჭარი ლეკურად ნიშნავს გზა-კვალს, რითაც ლეკები დაღესტნისაკენ გასავალს აღნიშნავენ.

ამ პირველ ახალშენს, რასაკვირველია, სხვა ახალშენებიც მოჰყვებოდა. ბელაქნის ზემოთ, კარგა მოშორებით, მეორე წყება ლეკებმა ტყე გასჩეხეს და ჩასახლდნენ და, როცა შემდეგ ლეკები მომაგრდნენ საინგილოში, ძირს ჩამოვიდნენ და სოფელი კავახჩიოლი დააარსეს.** მათ მოჰყვენენ სხვა ახალშენებიც. ქართული სოფლების წყებას ნელნელა ლეკთა სოფლების წყებაც მისდევდა. იგივე ვახუშტი ამბობს, რომ XVI საუკუნის დასასრულს გაღამხარში

* ვახუშტი — „აღწერა სამეფოისა საქართველოისა“, თბილ. 1941, გვ. 96.

** ასე გადმოცემეს თვით კავახჩიოლის ლეკებმა, რომლებიც ამბობენ, რომ ჯერ ჩვენი სოფელი ტყეში იყო და შემდეგ ჩამოვედით აქაო.

ლევები უკვე შესამჩნევ მოსახლეობას წარმოადგენდნენ. ისინი ჯერ-
ჯერობით წარად იყვნენ, კახეთის მეფეებს ემორჩილებოდნენ და
ყოველ გადასახადსა და ხარკს ისევე იხდიდნენ, როგორც ქვეყნის
ხეთის მოსახლეობაო.

დადგა 1616 წელი, როდესაც ისტორიაში არ გავონილი ქარ-
ტხილი და საშინელება დაატყდა კახეთს, განსაკუთრებით მის აღ-
მოსავლეთ ნაწილს, გაღმა მხარეს — საინგილოს. ამ წელს შემოესია
კახეთს ირანის მბრძანებელი შაჰ-აბასი. ეს შემოსევა და აწიოკება
უმაგალითო იყო ისტორიაში. მარტო დღევანდელ საინგილო-
დან, — ამბობს ისტორიკოსი დიმ. ჯანაშვილი, — შაჰ-აბასმა გადა-
ასახლა ირანში 1000.000 სული, გარდა იმისა, რაც ადგილობრივ
ყო გაწყვეტილიო. ამ ქვეყნის ამოწყვეტასა და აკლება-აწიოკება-
ში განსაკუთრებით დიდ როლს თამაშობდნენ ავარელი ლევები.
შაჰ-აბასმა, შემოესია თუ არა კახეთს, მაშინვე მოწოდება გაუგზავ-
ნა ლევებს, სთხოვდა — გზები შეეკრათ ქართველთათვის, მთებში
არ გაეშვათ გასახიზნად, ამოეწყვიტათ მცხოვრებნი და გადაეუ-
გათ მთელი კახეთი. სამაგიეროდ ჰპირდებოდა დიდ წყალობას და
განთავისუფლებულ ადგილების ჩუქებას. წაქეზებულნი შაჰ-აბასის
ამ დაპირებით, ლევები მხნედ შეუდგნენ ბრძანების ასრულებას.
კალამი ვერ ასწერს იმ საშინელებას, რასაც ლევები სჩადიოდნენ
სპარსელებმა არ იცოდნენ მთებში გზა-კვალი, სადაც ქართველები
იხიზნებოდნენ, ლევები მიუძღოდნენ წინ, გზებს უჩვენებდნენ სპარ-
სელებს და მათთან ერთად ანადგურებდნენ გახიზნულ ქართველებს.
მთელი დაღესტანი მოსდგომოდა კახეთს და გაღმამხარს და რაც
სპარსთა მახვილს გადარჩა, იმას ისინი უღებდნენ ბოლოს. „მთე-
ლი კახეთი, — ამბობს შაჰაბასის თანამედროვე მწერალი ისკანდერ
მუნში, — ისეთ დღეში ჩავარდა, რომლის მსგავსიც არ ახსოვს
ქრისტიანობას მას შემდეგ, რაც მუსულმანობა გაჩნდა ქვეყანაზე“.

ღიად, გაწყდა, დაცარიელდა მარგალიტი საქართველოსი — გაღ-
მამხარი, ნაცრად იქცა სწავლა-განათლების კერა ბელაქანი, ამო-
ვარდნენ და განადგურდნენ ისეთი დიდი სოფლები, როგორიცაა კა-
ტხი, ჯინიხი, ფიფინეთი, ლოქართი და სხვა მრავალი. აოხრე-
ბულ და გაპარტახებულ სოფლებში დიდი ხნის შემდეგ ძლივს გა-
მოჩნდა აქა-იქ ლანდადქცეული თითო-ოროლა ქართველი, მთის
ულრან ტყეში გადარჩენილი. ტურფა გაღმამხარი — საინგილო გაქრა,
ამოვარდა.

ლეკები ამის შემდეგ დაუბრკოლებლად ჩამოდიდონენ საინვი-
ლოში და ავსებდნენ დაცარიელებულ სოფლებს; მათ ყუველს
დახმარებას უწევდნენ სპარსელების მიერ დაყენებული ხანებდა, რე-
მელთაც რეზიდენცია ყარაღაჯში ჰქონდათ, საინვილოსა და ქიზი-
ყის საზღვარზე. ჯერ ისევ შაჰ-აბასმა, საინვილოდან ვასვლის დროს
ყარაღაჯში ხანად დაყენებულ ფეიქარ-ხანს უბრძანა — ტკბილი სიტყ-
ვით ჩამოეტყუილებინა მთებიდან გახიზნული ქართველები და შემდეგ
ისინიც ამოეწყვიტა და მოესპო.

შაჰ-აბასის ამ ანდერძს გულმოდგინედ ასრულებდნენ ფეიქარ-ხა-
ნის შემდეგი ხანებიც, რომელნიც განგებ საქართველოს ამოსავდე-
ბად იყვნენ განწირულნი. მათ თავგასულობას საზღვარი არა ჰქონ-
და, ისინი დღემუდამ უსევდნენ ლეკებს ქართველებს. მათი სა-
მართალით, ლეკი, თუ იგი ქართველს მოჰკლავდა, საჩუქრისა და
ქების ღირსი იყო, თუ, პირიქით, ქართველი მოჰკლავდა ლეკს, მას
თავს მოჰკვეთდნენ.

ამგვარმა პოლიტიკამ თავისი გაიტანა, გაღმამხარი ლეკებით
გაივსო და უკვე ორგანიზებულად შეუდგნენ ამ ქვეყნის ამოწყვეტას.

აქ საჭიროა ცოტა შევჩერდეთ და ორიოდ სიტყვით დავასუ-
რათოთ შინაური წესწყობილება ლეკთა ამ თემებისა.

მართვა-გამგეობის სისტემა ლეკებმა უცვლელად გადმოიტანეს
თავიანთი სამშობლო დაღესტნიდან. იქ კიდევ, როგორც საქარ-
თველოს მთიან ადგილებში ძველად, თემური წყობილება იყო გა-
მეფებული. ეს დრომოქმული სახე წესწყობილებისა გაამეფეს ახ-
ლად დაჭერილ ქვეყანაშიც. საინვილოში ახლად დასახლებული ლეკ-
თა სოფლები ექვს თემად გაიყო: ბ ე ლ ა ქ ნ ი ს ა, — სოფლებით: წი-
ნუბანი, ჭანდრისხევი და ბელაქანი თავისი ბინებით; ჭ ა რ ი ს ა, —
სოფლებით: გოგამი, მაწეხი, სუმაილო, ყაბიზდარა, ყარაღაჯლო,
დარდოკაზი, ჭარი; კ ა ტ ე ხ ი ს ა, — სოფლებით: გუდარეხი, თვით
კატეხი, დონღუზბურუნ, ყაიმულალა; თალისა, — სოფლებით: კარ-
ეხი, თვით თალა აუარებელი ბინებით (ეს ბინები იწყება თვით
სოფელთან, რომელიც კავკასიის მთების ძირში მდებარეობს, და
გრძელდება ალაზნამდის); ჯ ი ნ ი ხ ი ს ა, — სოფლებით: ჯინიხი, გოზ-
ბარახი, ჯიმჯიმახი, ალასკარი, მამბეხი; მ უ ხ ა ხ ი ს ა, — სოფლებით:
ზემო-მუხახი, ქვემო-მუხახი, საფუნჩი.³

შინაგანი ცხოვრება სოფლებისა ამგვარი იყო: ყოველი სოფელი
დაყოფილი იყო გვარებად ანუ, ლეკურად, თოხუმებად. ყველა საგ-

ვარეულოს ჰყავდა თავისი მამასახლისი — ქეთხუდა-თოხუმიძის ყვე-
ლა წევრი თანასწორი უფლებებით სარგებლობდა. ამიტომ ყველას
შეეძლო არჩეულიყო გვარეულობის წარმომადგენლად. ამ უწყვეტად
მაგრამ შემდეგში ეს თანამდებობა, ქეთხუდაობა, გვარეულობის
გამდიდრებულმა წარმომადგენლებმა ჩაიგდეს ხელში და მემკვიდ-
რეობით გადადიოდა მამიდან შვილზე. გვარეულობას ქეთხუდა
თავმჯდომარეობდა საგვარეო საქმეების გარჩევის დროს ჯამაათის
ყრილობაზე და წარმომადგენლად იგზავნებოდა როგორც სხვა საგ-
ვარეულოებთან, ისე სხვა თემებთან საჭირო სათემო საქმეების მო-
საგვარებლად და გადასაწყვეტად.

საგვარეულო ქეთხუდების გარდა, ყოველ სოფელს ჰყავდა: სა-
სოფლო ქეთხუდა, იმამი, ყოველგვარი სარწმუნოებრივი საკითხის
გასარჩევად და მოსაგვარებლად, ტაბუნბაში, რომელსაც სისრუ-
ლეში მოჰყავდა ქეთხუდებისა და ჯამაათის გადაწყვეტილებანი და
ჩოუში ანუ გზირი, გასაგზავნად.

თემის სათავეში ჯამაათი იდგა. ყოველი საკითხი ჯამაათის ყრი-
ლობაზე უნდა გარჩეულიყო და მისგან მიეღო დასტური და ნე-
ბართვა. თემს თავისი მთავარი სამმართველოცა ჰქონდა, რომელიც
შესდგებოდა სოფლისა და დიდი საგვარეულოების ქეთხუდებისა და
ყაზისაგან. მთავარ სამმართველოს ფუნქციაში შედიოდა ურთიერ-
ობის გაბმა კავშირის სხვა თემებთან, საქმისწარმოება და კავში-
რი ამიერ-კავკასიის სხვა პოლიტიკურ ერთეულებთან (ხანებთან,
ბეგებთან, მეფეებთან და თავადებთან), ომისა და ზავის საკითხე-
ბი, მამულების სადაო საქმეების გარჩევა, ხარჯების აკრეფა და
სხვა. ამასთან ეს სამმართველო უზენაესი სასამართლოც იყო
თემისა, არჩევდა საგვარეულოსა და თემებში მომხდარ საქმეებს,
თანამდებობის პირთაგან ჩადენილ ბოროტმოქმედებას და სხვა.
იგივე სამმართველო მზრუნველობა-დახმარებას უწევდა ქვრივ-ობ-
ლებს, უმწეო მოხუცებს და გაჭირვებულ-დავრდომილებს.

თუმცა ომისა და ზავის პირობებს სამმართველო იმუშავებდა,
მაგრამ მისი ეს გადაწყვეტილება გამოტანილი უნდა ყოფილიყო
ჯამაათის ყრილობაზე და მისი დასტური და თანხმობა უნდა მიეღო.

ამგვარად იყო მოწყობილი ექვსივე თემი. შინაურ ცხოვრებაში
ისინი დამოუკიდებელნი იყვნენ. ამ საკითხებს კი, რომელნიც ყვე-
ლა თემს ეხებოდა, საერთო ძალ-ღონით იმუშავებდნენ. თუმცა ეს

თემები თანასწორი უფლებებით სარგებლობდნენ, მაგრამ სინამდვილეში ჭარი იღვა კავშირის სათავეში, იგი განაგებდა და მბრძანებლობდა ყველაფერში, ის იყო დედაბოძი მთელი კავშირისა. მის, როგორც უხუცესი თემის, ხელში იყო ძალა-უფლება კავშირისა. შა კავშირისა. ჭარს პრესტიჟი და გავლენა დიდი პრესტიჟი და გავლენა გორც კავშირში, ისე უცხო ერებთან დამოკიდებულებაში. ამასთან იგი ყველაზე უფრო მდიდარი და შეძლებული იყო — ისეთი დიდი მამულები არც ერთ თემს არ მოეძებნებოდა. ბელაქანი და კატეხი თავიდანვე მისი მანანჩალები იყვნენ, ჭარის თემის ყოველივე გადაწყვეტილებას და სურვილს ისინი უსიტყვოდ იღებდნენ. შემდეგში ასეთსავე ყოფაში ჩაყარდნენ სხვა თემებიც. ერთი სიტყვით, ჭარი მბრძანებლობდა, დანარჩენი თემები მის სიტყვა-განკარგულებას ასრულებდნენ. თეთ კავშირი მთელ ამიერ-კავკასიაში ცნობილი იყო ჭარ-ბელაქანად ან მარტო ჭარად.

ის საქმეები, რომელთაც საერთო მნიშვნელობა ჰქონდათ ყველა თემისათვის, საერთო კრებაზე ირჩეოდა. ამ კრებაზე დასწრება და მონაწილეობის მიღება, გარდა ქეთხუდებისა, ყველას შეეძლო. ყრილობა ერთხელვე არჩეულ ადგილას ხდებოდა. ეს ადგილი მუხახის ხეობაში მდებარეობდა, ავღამის მინდორზე. იქ გამოტანილი დადგენილება და გადაწყვეტილება სავალდებულო იყო თემის ყველა წევრისათვის.

თემი ავარელი ლეკებისაგან შესდგებოდა. მათში ერია თითო-ოროლა ქართველებიც, უკვე გალეკებული. ახალი წევრების მიღება თემში უკამათოდ არა ხდებოდა. ჯამათს ის პირი, ვისაც მასში შესვლა სურდა, უნდა ეშვილა, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, — და მხოლოდ ამის შემდეგ გახდებოდა იგი სრულუფლებიანი წევრი ჯამათისა.

ასეთი იყო შინაგანი ცხოვრება ჭარ-ბელაქნისა, გარეგნობით კი იგი ნამდვილ სამხედრო ბანაკს წარმოადგენდა. ჭარი ის ადგილი იყო, სადაც თავს იყრიდნენ და ირანზემდებდნენ დაღესტნიდან ჩამოსული ლეკები, უერთდებოდნენ ადგილობრივ ლეკებს და გამოჩენილი ბელადების ხელმძღვანელობით სადავლოდ მიდიოდნენ. ლეკები უმთავრესად პარტიზანულ ბრძოლებს აწარმოებდნენ, თუმცა არა იშვიათი იყო დიდი ბრძოლებიც დიდი გაწვრთნილი ჯარით.

დღიდან მათი საბოლოო დამკვიდრებისა გაღმამხრის ტერიტორიაზე და ძალაუფლების ხელში ჩაგდებისა, იწყება გაუთავებელი

და დაუსრულებელი ბრძოლა და თავდახსმა საქართველოზე და აზერბაიჯანზე, უმთავრესად პირველზე მთელი საუკუნე-ნახევრის მანძილზე სწარმოებდა ეს გაუთავებელი ბრძოლა, რომელიც სრული და ბოლო არ უჩანდა და რომელიც ძალიან მძიმედ მწვავე ხასიათს ღებულობდა.

სავალალო და სამწუხარო ამ ბრძოლებში ხშირად ის იყო, რომ ზოგჯერ თვით ქართველები ემხრობოდნენ ლეკებს, რითაც საქმე უფრო რთულდებოდა და საფრთხეში ვარდებოდა მთელი ქვეყანა. „გაღეკდნენ ქიზიყელნი და გაღმამხარელნი და მისცეს პირი ლეკთა“, ამბობს ერთ ადგილას „ქართლის ცხოვრება“. „გლეხები ხომ გულუბრყვილონი არიან და ადგილად იჯერებენ ყველაფერს: ისინი მიემხრნენ ლეკებს და მათთან ერთად მოქმედებდნენ ჩვენს წინააღმდეგ“, — სწერს იმამ ყული-ხანი, კახეთის ბრძანებელი.*

ღღესაც ბევრს ახსოვს შიშის მომგვრელი ლეკთა ბელადების სახელები; ესენი იყვნენ: მალაჩი, ჩანჩელ მუსა, ნურმამედი, კოხტა-ისე გათამამდნენ ისინი და ისეთი დიდი გავლენა, ჰქონდათ ხალხზე, განსაკუთრებით ამ უკანასკნელს, რომ შემდეგში, როცა რუსეთი დამკვიდრდა საქართველოში, ისიც ვერას გახდა ამ ქვეყნის ამომგდებ კოხტა-ბელადთან. ბოლოს, რათა მოემადლიერებინა და ქვეყნის აკლებაზე ხელი აედებინებინა კოხტასათვის, რუსეთის მთავრობამ მას პენსია დაუნიშნა — 300 მანეთი წელიწადში.**

ადვილად წარმოსადგენია, რა ხეირი დაეყრებოდა საქართველოს ლეკთა მუდმივი თარეშისაგან. მთელი საუკუნე-ნახევრის მანძილზე გაჭიმულია ეს გაუთავებელი და დაუსრულებელი ბრძოლა.

მაგრამ უმჯობესია თვით „ქართლის ცხოვრება“ ავალაპარაკოთ: „აოხრებენ ლეკები ქართლ-კახეთს, რომელ აღარ იპოვება შენობა ქართლსა შინა თვინიერ ციხეთა და სიმაგრეთა“. „ხოლო 1645 წელსა კვალად ატყდნენ ჭარულნი და დაღესტნელი რბევად გაღმამხარისა (საინგილოსი), ქართლისა და კახეთისა. ორასობით და სამასობით დადიოდნენ. მრავლად მრავალთა ადგილთა და დიდათ შეიმჭირნეს ქვეყანა“. „ქართლი ლეკებით საესე იყო, ადგილი აღარ იყო, რომ ლეკი არ ყოფილიყო“*** აი რას სწერს იმამ-

* იხ. „ქართლის ცხოვრება“, II ტ., გვ. 459. ჩუბინიშვილის გამოც. 1854 წ.

** იხ. A. K. A. K., ტ. IV.

*** „ქართლის ცხოვრება“ ტ. II, გვ. 476, 487, 401. ჩუბინიშვილის გამ. 1854.

ყული-ხანი (დავით II), კახეთის მეფე, სპარსეთში მაშინ მთავარ-სპასალარად მყოფ ბატონიშვილ ვახტანგს: „მტრისა მახვილი მრ-სვენებას არ გვაძლევს, ლეკნი თანდათან უფრო იკრეფენ და მრავლდებიან. ისეთი კუთხე არ არის, სადაც მათი სისხლი არ იღვრებოდეს. თუ შენმა შუამდგომლობამ დახმარება არაფერი აღმოგვიჩინა, მაშინ ჩვენი საქმე წასულია, ჩვენი ქვეყანა დაიღუპება საუკუნოდ. აქამდის ჩვენ გვებრძოდნენ ბელაქნელი ლეკები, ეხლა მათ მიემატნენ გულხადრები (დაღესტნის ღარიბ-ღატაკი ლეკები). ლეკებმა ხელთ იგდეს აგრეთვე რამდენიმე თავადი. ისწრაფეთ ფიცხლავ მოგვეშველოთ, თორემ ცუდი დღე დაგვადგება“.*

ამგვარი ცნობებით სავსე როგორც „ქართლის ცხოვრება“, ისე იმ დროის ყველა ქრონიკა და ისტორიული წყარო. ასეთი საზარელი ამბები ბრძალებდა დღე-მუდამ არა თუ საინგილოში და ქართლ-კახეთში, არამედ იმერეთსა და ახალციხეშიც. აი რას ვკითხულობთ იმავე ქართლის ცხოვრებაში: — დაღესტნის ჯარი გადავიდა იმერეთს, რაჭის სოფლები მოარბიეს, სამასამდის ტყვე ქრისტიანი იშოვეს და წამოვიდნენ. ახალციხის ფაშა კიდევ ერეკლე მეფესა სწერს: „ჩემი ქვეყანა ლეკმა გააოხრა და მრავალი საქონელი წარიტაცა.“**

ზოგჯერ საქართველოს მმართველნი ფულით ცდილობდნენ ლეკების დამშვიდებას. 1714 წლიდან კახეთის მეფე, ზემოხსენებული იმამ-ყული ხანი ას თუმანს აძლევდა ლეკებს ყოველწლივ. 1722 წელს ლეკები თბილისს დაეცნენ და 60.000 მანეთი გადაახდევინეს მცხოვრებთ. 1734 წელს ნადირ-შაჰმა სპარსელთა და კახელთა შეერთებული ჯარი გაგზავნა მათ წინააღმდეგ, მაგრამ ლეკებმა სძლიეს და უკუაქციეს. განმეორებით გაგზავნა კიდევ ნადირ-შაჰმა უფრო ძლიერი ჯარით მათ წინააღმდეგ, მაგრამ მაინც ვერ გასტეხა ლეკები.

ქართლ-კახეთის გარდა, ლეკებისაგან მოსვენება არა ჰქონდა აზერბაიჯანსაც. ნუხის ხანი და ელისუს სულთანი სულ ფეხქვეშ პყავდათ გათელილი. ტახტზე ვერც ერთი ვერ ავიდოდა, თუ ჭარბალაქნისაგან ლოცვა-კურთხევას არ აიღებდნენ. თუ უიმათოდ ავიდოდნენ ტახტზე, მყისვე უკანვე გადმოაგდებდნენ შორეულ

* იხ. ბროსეს Historie de Georgie, ტ. II.
** „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, გვ. 435, 457. ჩუბინიშვილის გამოც. 1854 წ.

განჯასა და შემახასაც არა ერთი მწარე დღე ახლეს მათონ
1710 წელს შემახას მიუცვინდნენ, აიღეს იგი და დიდი ხარკი გა-
დაახდევინეს. მთელი შირვანი გაძარცვეს და მტერად დაქვემდებარდნა

მთელი XVIII საუკუნის მანძილზე ჭარი თავის მტრულ მტრულ მტრულ მტრულ
მებით თავზარსა სცემდა არა მარტო საქართველოს და აზერბაი-
ჯანს, — შორეულ ქვეყნებსაც. მისი სახელი შორს იყო გავარდნილი,
კავკასიის იქითაც. ოსმალეთი და სპარსეთი აღარ აცდიდნენ ერთ-
მანეთ, რომ თავისკენ გადაებირებინათ ჭარულნი და თავის მომხ-
რედ გაეხადათ. 1742 წელს ოსმალეთის დიდი ვეზირი წერილობით
მიმართავს ჭარულებს, ქება-დიდებას შეასხამს მათ და სთხოვს
სპარსელებთან ბრძოლის დროს მხარი მისცენ და დახმარება აღ-
მოუჩინონ ოსმალეთს. მათვე მიმართა ინგლისელმა პოლკოვნიკმა
მარტერსონმა, რომელმაც პირადად ინახულა ჭარულები და სთხო-
ვა, დახმარება აღმოეჩინათ სპარსეთისათვის რუსებთან ბრძოლის
დროს.

მთავარ ობიექტს ლეკების მტაცებლობისას ხალხი შეადგენდა.
ლეკები აშკარად ნადირობდნენ ხალხზე; იტაცებდნენ ყველას —
დიდსა და პატარას, ქალსა თუ კაცს. მთელ ქართლ-კახეთში ისეთი
მდგომარეობა იყო შექმნილი, რომ მინდორში კაცი ვერ გასულიყო, თუ
თავით ფეხებამდის შეიარაღებული არ იქნებოდა.

რას უშვრებოდა ჭარ-ბელაქანი მოტაცებულ ხალხს, ტყვეებს?
საწარმოები და პლანტაციები მას არ გააჩნდა, რომ იქ ემუშავებინა
და მოეხმარა ამდენი მუშა ხალხი. მაშ, სად მიჰყავდათ, რას უშვრე-
ბოდნენ ამოდენა ხალხს? იმ დროს, როგორც ცნობილია, ბევრ ქვეყა-
ნაში არსებობდა სამარცხვინო აღებმიცემობა, რომელსაც ტყვეებით
ვაჭრობა ერქვა. თვით დასაეღეთ საქართველოშიაც, შავი ზღვის
სანაპიროზე, გაჩაღებული იყო ასეთი ვაჭრობა და არა ერთი და
ორი ქართველი იყიდებოდა ოსმალეთის ბაზრებში. ასეთივე ამბავი
იყო დაღესტანში. მოტაცებული ხალხი, რომლის უმრავლესობასაც
ქართველები შეადგენდნენ, კარგ საეაჭრო მასალას წარმოადგენდა
ჭარმა ფართოდ გახსნა ეს საეაჭრო ბაზარი და ჩქარა ისეთი სახე-
ლი გაითქვა ტყვეებით ვაჭრობაში, რომ პირველი ადგილი დაიჭირა
მთელს კავკასიაში. აქ მოდიოდნენ საეაჭროდ ოსმალეთსა და სპარ-
სეთის შორეულ ადგილებიდანაც კი. ჭარი გულუხვ მასპინძლობას
უწევდა მათ. მაგრამ თუ ტყვეების ფასი დაეცემოდა ადგილობრივ

მაშინ ლეკს თვითონ მიჰყავდა ტყვეები გასაყიდად ოსმალეთის და
სავაჭრო ბაზრებში. ახალციხე, რომელიც იმ დროს ოსმალეთის
სამფლობელოს წარმოადგენდა, ხშირად სავსე იყო ხოლმე ტყვე-
ყიდი ქართველებით. მაგრამ ლეკს თუ ტყვედ წარჩინებულ ქართველებს
ველი — თავადი ან სხვა ვინმე ჩაუვარდებოდა, ის მაშინვე არ გა-
ყავდა გასაყიდად, — უცდიდა პატრონებს და, თუ კარგ გამოსასყიდ
ფასს მისცემდნენ, ათავისუფლებდა. ასე იტანჯებოდა მთელი აღ-
მოსავლეთი საქართველო.

ამგვარი საქციელით ლეკები ორ საქმეს აკეთებდნენ: ჯერ ერთი,
ქართლ-კახეთის მოსახლეობას ძალზე ამცირებდნენ, რომ შემდეგ
მათ ნაოხარზე თითონ მოეკალათათ, და მეორე — კარგა ფულს
შოულობდნენ. თავზებელადებული ლეკების საქციელს ბოლოს რუ-
სეთმაც მიაქცია ყურადღება. მაგრამ მაშინ რუსეთს საკმაო ძალა
არ გააჩნდა. ის მხოლოდ ეგრეთ წოდებულ „კაკასიის ლინიაზე“
იყო გამაგრებული. ამიტომ მან მხოლოდ გეგმავდა გასცა,
გამოესყიდათ ლეკთაგან მოტაცებული ქართველები, სომხები, ბერძ-
ნები და მიეცათ თითო კაცში 15—30 მანეთამდე, განთავისუფლე-
ბულნი დაესახლებინათ ასტრახანში ან ყიზლიარში და, თუ ქართ-
ველები და სომხები ამას არ მოისურვებდნენ, ნება მიეცათ სამშობ-
ლოში დაბრუნებულიყვნენ.*

ვერაფერს ვახდა ლეკებთან თვით სახელგანთქმული მეფე ერეკ-
ლეც, ის ერეკლე, რომელმაც არა ერთი და ორი დიდი ბრძოლა
მოიგო არა თუ საქართველოში, არამედ სპარსეთშიაც.

ძალიან ძნელი იყო ლეკებთან ბრძოლა. ლეკები უმოთხრესად
პარტიზანულ ბრძოლას აწარმოებდნენ, რომლისათვისაც დაუღე-
ველი რეზერვები ჰყავდათ. ამ რეზერვებს იძლეოდა მთელი დაღეს-
ტანი. ბევრჯერ აჯობა ერეკლემ, ბევრჯერ მიუხტა ჭარ-ბელაქანს
და აიკლო იგი, მაგრამ დაღესტნიდან ახალ-ახალი რეზერვები მოდი-
ოდნენ და ხელახლა ესეოდნენ საქართველოს.

* И. Бутков — «Материалы для новой истории Кавказа».

რას წარმოადგენდა ელიუს სასულთნო და მისი მმართველობის შიშის ფორმანები. — წახური და მისი ხეობა ძველად. — წახურელი ლეკების ნათესაობა ქართველებთან და მათი გადმოსახლება საინგილოში. — ელიუს სულთნები და მათი რეზიდენცია. — როგორ ეპყრობოდნენ სულთნები ინგილოებს. — უკანასკნელი სულთანი დანიელ ბატონი... მისი ოინები და შამილთან გაქცევა — სასულთნოს გაუქმება.

მეორე პოლიტიკური ერთეული, რომელმაც გადმამხრის აღმოსავლეთი ნაწილი დაიჭირა და რომელიც მისი ტერიტორიის მესამედს შეადგენდა ელიუს სასულთნო იყო.* ეს სასულთნო იწყებოდა კავკასიის მთების გადაღმა, წახურის ხეობაში (მდ. სამურის სათავეში, ქურინის სახანოს მიჯნიდან), იქიდან სამხრეთისაკენ გადმოდიოდა და სარუბამ-ელიუს გზით ქურმუხის ხეობაში ჩამოდიოდა, შემდეგ გაივლიდა დაბა კახს, დღევანდელი კახის რაიონის ცენტრს, გარდვიგარდმო გადასჭრიდა საინგილოს და მდინარე ალაზნის მიჯნამდე მიდიოდა. დასავლეთით საზღვრავდა მას მდინარე მუხახჩაი და ყაპჩაი, აღმოსავლეთით შექის სახანო, მდინარეებით ყანიყობით და ეგრიჩაით. სიგრძე ამ სასულთნოსი 80 კილომეტრს არ აღემატებოდა, სიგანე — 10—15 კილომეტრს; ფართობი 2,100 კვ. კილომეტრს უდრიდა. რუსეთის დამკვიდრების დროს აქ 21.000 სული მოსახლეობდა.

უძველეს დროში ეს მხარე (განსაკუთრებით მისი ჩრდილოეთი ნაწილი) წუქეთის საერისთაოს წარმოადგენდა და საქართველოს ფარგლებში შედიოდა. საქართველოსთვის მას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. მასზე გადმოდიოდა დალესტნიდან დიდი გზა, რომელიც საინგილო-გადმამხარისთვის იგივე დარიალის კარი იყო. ამ გზით შემოდოდნენ უმთავრესად ჩრდილოეთ-კავკასიაში მოხეტიალე ურდოები საინგილოს ასაკლებად. ამ კარების ჩაკეტვა, მისი დაცვა, მტრის არ შემოშვება შუაგულ საქართველოში კაკელებსა და წახურელებსა ჰქონდათ დავალებული. წახურში ამისთვის დიდი ციხე-სიმაგრე იყო აგებული, რომელსაც არაბთა გეოგრაფნი ყალატ-

* სიტყვა სულთანი აქ ნიშნავს ხანსა და ბევს შუა წოდება-თანამდებობას.

სიარს ეძახდნენ და თან დასძენდნენ, ამგვარი ციხე-სიმაგრე აბ-
ლო-მახლო არსად მოიძებნებაო. საქართველოს ასაკლებად წამო-
სული მტერი ჯერ წახურსა და მის ციხეს უნდა დასტაკებდნენ და
თუ ის ვერ გაუძლებდა, მაშინ ციხე-კოშკებით გამაგრებულ ქუჩებს
ქურმუხის ვიწრო ხეობაში შეეგებებოდა მტერს ქართველობა. ორივე
ეს სოფელი მხნე დარაჯად უდგა ამ თავისებურ დარიალის კარს და
აქედან იცავდა დანარჩენ საქართველოს.

მაგრამ მარტო დაღესტნიდან არ მოელოდა შიში საინგილოს.
უფრო მეტად საშიში იყო მისი აღმოსავლეთი მხარე, საიდანაც
შემოდოდა დიდი შარაგზა აზერბაიჯან-შირვანიდან. სწორედ იქ იყო
საჭირო დიდი სიფრთხილე, რომ მტერს არ გადმოელახა იგი, გზა
არ გაეკაფა საქართველოსაკენ. საქართველოს მათიანე სავსეა აქე-
დან შემოსული მტრის ამბებით. თურქესტანის მიდამოებში მოხე-
ტიალე მონღოლთა ურდოებს არა ერთხელ აუწიოკებიათ აქედან
საქართველო. მათი წინამძღოლების — ლალა-ფაშას, ალათემურის და
ემურჯანლოს ხსოვნა დღესაც არის დარჩენილი საინგილოში, და
იმ ადგილებს, სადაც ურდოებს დაუბანაკნიათ, დღესაც მათი სახელი
ეწოდება.

ეს ის გზა-ხიდი იყო ურდოებისათვის, რომელიც აუცილებლად
უნდა გაეელოთ, თუ სურდათ საქართველოში შეჭრა და მისი მიწა-
წყლის ხელში ჩაგდება. ამიტომ შემოჭრილ მტერს პირველად სა-
ქართველოს ეს სანაპირო კუთხე უნდა ჩაეგლო ხელში და ისე გა-
ეკაფა გზა დანარჩენ საქართველოსაკენ. პირველად საინგილოს ანუ,
ძველი ტერმინით, გაღმამხარს უნდა დასტაკებოდა და თუ ამას
ვერ შესძლებდა, ვერც გზას გაიკვლევდა შუაგულ საქართველოსა-
კენ. ამ განაპირა მხარეს უადრესი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართ-
ველოს თავდაცვაში გარეშე მტრებთან ბრძოლის დროს; ეს ის პლაც-
დარში იყო, რომლის დამპყრობსაც შეეძლო მუდამ შიშსა და მორ-
ჩილებაში ჰყოლოდა მთელი კახეთი და აღმოსავლეთი საქართველო.
ასეთი დიდი მნიშვნელობა ამ მხარისა კარგად ესმოდათ ქართველ
მეფეებს, ამიტომ ისინი მზრუნველობას არ აკლებდნენ მის გამაგ-
რებას. მცხოვრებთ მუდამ ანებივრებდნენ, საჩუქრებით ავსებდნენ
და აზატნი იყვნენ, ე. ი. ყოველივე სახელმწიფო გადასახადისაგან თა-
ვისუფალნი.

ჩვენი ქვეყნის მტრებსაც კარგად ესმოდათ ამ ადგილის დიდი
მნიშვნელობა და ყოველთვის ცდილობდნენ მის ხელში ჩაგდებას.

ამგვარი ცდა არა ერთი და ორი იყო. მაგრამ რაც ლალა-ფაშამ და ალთემურმა ვერ მოახერხეს, ის შესძლო ცბიერი შაჰ-აბასის პოლიტიკამ. ამ მტარვალმა მოახერხა ამ პროვინციის წაგლეჯი ქვეყნის ველოსაგან. აი რას ამბობს ამის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“¹ „1602 წელს მოულო კაკი ვახეთის მეფე ალექსანდრე მეორეს და მის წილ მისცა შვიდასი თუმანი ყოველ წელს“. ეს ლაკონური ცნობა „ქართლის ცხოვრებისა“ არაფერს ამბობს იმაზე, თუ რამ აიძულა მეფე ალექსანდრე ასეთი საბედისწერო ნაბიჯი გადაედგა, მაგრამ ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ ეს ძალმომრეობის აქტის შედეგია. მეფე ალექსანდრეს იძულებულს გახდიდა შაჰი ასეთ კომპრომისზე წასულიყო.

როგორც ბატონიშვილი ვახუშტი გადმოგვცემს, ვახახიშვილი წამდგარა შაჰ-აბასის წინაშე 1595 წელს, მუსულმანობა მიუღია და სულთანის სახელწოდება. მაგრამ გამაჰმადიანებულ ვახახიშვილს ბოლომდის როდი უპარპაშნია. 1620 წელს შაჰ-აბასმა ვახახიშვილს ჩამოართვა სულთნობა და გადასცა იგი გურამიშვილს. არც „ქართლის ცხოვრება“ და არც ვახუშტი არ იხსენიებენ, თუ რად გადასდგა ასეთი ნაბიჯი შაჰ-აბასმა და რად წაართვა სულთნობა ვახახიშვილს. შესაძლებელია გურამიშვილმა თავდაპირველად არ გამოიჩინა სულმდაბლობა და არ უღალატა თავის ქვეყანას, მაგრამ შემდეგში, როცა დაინახა, რომ მის კუთვნილ სამფლობელოში სხვა გაბატონდა, სჯული გამოიცვალა და შაჰ-აბასმაც მას გადასცა სულთნობა; ან, შეიძლება, ვახახიშვილი არ გამოდგა შაჰის პოლიტიკის მუყაითი აღმსრულებელი და ამან აიძულა შაჰი ჩამოერთმია მისთვის სულთნობა. აი ეს ფირმანიც, გურამიშვილის სახელობაზე გაცემული: „კაკის სამფლობელოს მიწებს, რომელიც ქართველი მეფეების სამფლობელოს შეადგენდა, უმოწყალებად ვუბოძებთ გურამიშვილს (სპარსულად გურამ-ოღლი) და ამასავე ვნიშნავთ სამფლობელოს ვამგე-მთავრად“.*

სპარსეთს დიდი ხნის სურვილი შეუსრულდა, საქართველოს პლაცდარში ხელთ იგდო და შივ თავისი კაცი ჩააყენა. შემდეგი შაჰები სიამოვნებით ადასტურებდნენ შაჰ-აბასისაგან გაცემულ ამ ფირმანს. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ კიდევ ორ ფირმანს. ერთი მათგანი ნაბოძებია 1624 წელს, ხოლო მეორე 1631 წელს შაჰ-სეფისაგან. პირველი მათგანი შემდეგს ამბობს: „სამფლობელოს

* ურცელაბე — «Грузинские дворянские грамоты».

კაქისას, რომელიც ეკუთვნოდათ და განაგებდნენ ქართველი გურამიშვილები, ვუმტკიცებთ მათ ჩამომავლობას ^{ქართული} და კასუმ-ბეგსა. ყმანი და ქვეშევრდომნი ამა სამფლობელოდ დაბრუნდნენ თავთავიანთს ადგილას, ასევე ემსახურონ ზაალ-ბეგსა და კასუმ-ბეგს, როგორც მათ მამას გურამ-ოღლის“.

მეორე ფირმანში ნათქვამია „გეობეგმა გურამ-ოღლიმ (გურამი-შვილმა), ჩამომავლობით ქართველმა, წარმოვედგინა ფირმანი ჩვენის წინამოადგილისა, რომელთაც მას ნაბოძები აქვს უმაღლესად სამფლობელო (სამთავრო) კაქისა, და უქვეშევრდომილესად გეთხოვეს ჩვენც დავადასტუროთ იგი. ვუსრულებთ რა ამ თხოვნას გეობეგს, ვუბრძანებთ, იყვეს მუდამ ჩვენი ერთგული და დაიმსახუროს ყურადღება ჩვენის ძმის როსტომ ხანისა“.*

ეს როსტომ-ხანი, ანუ ხოსრო მირზა, ცნობილი მთავარსარდალი იყო სპარსეთისა და შაჰ-სეფიმ ჯერ ქართლში გაამეფა, ხოლო შემდეგ კახეთში, თეიმურაზ მეფის ადგილას. გეობეგი კიდევ ის გეობეგია, რომელიც თავის ძმასთან, თოროდასთან ერთად ამ პროვინციას განაგებდა. გეობეგი, როგორც თვით ფირმანიდან ჩანს, ქართველი ყოფილა, გვარად ისიც გურამიშვილი. ეს გურამიშვილები ყოფილან ბატონ-პატრონი ამ პროვინციისა მას შემდეგ, რაც შაჰ-აბასმა ჩამოაშორა იგი კახეთს.

ერთი სიტყვით, საქართველოს აღმოსავლეთ მხარეში სპარსეთმა შექმნა ცალკე სამფლობელო-სამთავრო, რომელსაც სასულთნო უწოდა და რომელიც მრისხანე მოწინააღმდეგედ ჩაუსახლა კახეთს. თუმცა მისი გამგენი ჩამომავლობით ქართველები იყვნენ, მაგრამ სულით და გულით ისინი სპარსეთის პოლიტიკას ანხორციელებდნენ.

საჭიროდ მიმაჩნია აქ ცოტახანს შევჩერდეთ და მოკლედ მაინც გავეცნოთ წახურის ავკარგს, იმ წახურისას, რომელიც საუკუნეების მანძილზე საქართველოს ფარგლებში იყო მოქცეული და, წუქეთის საერისთაოს სახელწოდებით, ქართველებთან და, განსაკუთრებით, ინგილოებთან ჭირსა და ლხინში ერთ ჭაპანსა წევდა. ქართველებმა შეიტანეს წახურში სწავლა-განათლება. მწიგნობრობა და, ბოლოს, ქრისტიანობაც. ამიტომ მათ ყოფა-ცხოვრებას აშკარა ბეჭედი აზის საქართველოს ზეგავლენისა. თვით წახურელები დღესაც ამბობენ: ჩვენი და კაკელები (ინგილოები) ძმები ვართ, ერთად ვიყა-

* იქვე 83. 88.

ვით ყოველ ჭირ-ვარამში და ერთად ვცემდით შემოსულ მტერს სპე-
სუხსო. არც სტყუიან წახურელები: კაცს პირწავარდნილო ჩნდებოდა
ეგონება ისინი, დიდი მსგავსებაა მათ შორის, როგორც სახის გა-
მომეტყველებაში, აგრეთვე ზნესა, ხასიათსა და ჩვეულება-ადათში.
ყველაზე დიდი გავლენა და ნათესაობა კი წახურელების ენას ეტყობა.

ცნობილი ლინგვისტი უსლარი, რომელმაც მრავალი დაღესტ-
ნური ენა გამოიკვლია, წახურელთა ენის შესახებ ამბობს: „ამ სოფ-
ლიდან (ე. ი. ქურიდან) წახურისაკენ რომ შეჰყვეთ, აგრეთვე კავკა-
სიის მთაგრეხილის გადაღმა, ელისუსკენ, არსებობს ცალკე ენა, წა-
ხურულად წოდებული, რომლის შესახებაც ჯერ-ჯერობით არა
გვაქვს დაბეჯითებითი ცნობები“.

წახურულ ენაზე ლაპარაკობს მარტოდ-მარტო წახურის ხეობის
მოსახლეობა, ათამდის სოფელი, მას არავითარი ნათესაობა არა აქვს
დაღესტნის სხვა ენებთან. უსლარი რომ კარგად დაჰკვირვებოდა, აშ-
კარად შეატყობდა ამ ენის მახლობელ ნათესაობას ქართულ ენას-
თან; გარდა ამისა, მრავალი სიტყვა პირდაპირ ქართულიდან არის
აღებული და იგივე მნიშვნელობა აქვს ქართულში: ხელ ნიშნავს
ხელს, წაბლ—წაბლს, ბალახ—ბალახს, ყელ—ყელს, ხონჩა — ხონჩას,
ხანჯალ — ხანჯალს, სკამ — სკამს, საათ — საათს, თუნგ — თუნგს,
ღამ — ღამეს, წითელ-წითელს, მუხ — მუხას, ვარდ — ვარდს, ჭალ —
ჭალას ან ტყეს, ჩექმა — ჩექმას და კიდევ სხვა მრავალი, რომელნიც
პირდაპირ ქართულიდან არიან აღებული და რომელთაც ბოლო ხმო-
ვანი აქვთ მოკვეცილი.

მრავალია ისეთი სიტყვაც, რომელიც ცოტად თუ ბევრად შეც-
ვლილა: კნინ, მაგალითად, ნიშნავს პატარას (ქართული დაკნინება),
კოკ — კოვზს, ბარკ — ძვალს (ბარკალი), სივა — ცივას, წა — წვას,
დაფანჩა — დამბაჩას, ადამ — ადამიანს, კეთხე — ხეთქეს, კატამ —
ქათამს, ქუილ — ქვას და სხვა მრავალი. საყურადღებოა ის გარემო-
ება, რომ სიტყვების უმრავლესობა წახურულში ბოლო ხმოვან ასოს
პკარგავს და უხმოდ თავდება. მსგავსი დაბოლოება აქვთ ინგილოურ
სიტყვებსაც (განსაკუთრებით კაკისას). ინგილოები ხმოვანი ასოთი
არასოდეს არ ათავებენ სიტყვებს, მაგალითად, თეთრის მაგიერ ამბო-
ბენ თეთრ, არას მაგივრად არ, კაცის მაგივრად კაც და სხვა. მეტად
საინტერესო და საჭიროა, რომ ჩვენმა ლინგვისტებმა ყურადღება
მიაქციონ წახურულ ენას, შეისწავლონ იგი და გამოარკვიონ მისი
დამოკიდებულება ქართულთან.

ქართული სახელები ჰქვია მთებს, მდინარეებს, სოფლებს წა-
 ზურის ხეობაში. ასეთია მთების სახელები: გამოცანა, წაღმწი, წაღმწი,
 დინდილა (დიდი მთა), გურჯიდალ (ქართველების მთა) და სხვა.
 სოფლის სახელებიც მეტწილად ქართულია: კირმიწა, რომელსაც
 ახლანდელი წახულები კირმიწს ეძახიან, ე. ი. ბოლო ხმოვან ასოს
 აკლებენ, პირდაპირ ქართულია. ასეთი სახელწოდება იქიდან დარქ-
 მევია სოფელს, რომ მის სიახლოვეს მრავალი კირის მინაგვარი
 მიწა მოიპოვება, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებნი სახლების
 გასაღესად და გასათეთრებლად ხმარობენ. მეორე სოფელს ყინა
 ეწოდება, ეს სახელი ქართული სიტყვის—ყინვისაგან წარმოსდგება.
 ეს სოფელი ძალზე ცივ ადგილას მდებარეობს; ზამთარში მზე სრუ-
 ლიად არა ხედება. მესამე სოფელს ქურდულა ჰქვია. საინგილო-
 დან დაღესტანში მიმავალს პირველად ეს სოფელი ხედება მთის
 გადაღმა. ეს სოფელი ისე ქურდულად არის შეჭრილი კავკასიონის
 მთების ქიმში, რომ ვიდრე ზედ არ წაადგებით, ვერ დაინახავთ.

წახურში, ამ უძველეს სოფელში, ძალიან ბევრი ქრისტიანული
 კულტის ნაშთი ყოფილა დარჩენილი. წახურელები ქრისტიანები
 ყოფილან 1550 წლამდის მაინც. ამის უტყუარ საბუთს მცხეთის
 კათალიკოსის მოგზაურობა გვაძლევს. ამ კათალიკოსმა მოინახულა
 საქართველოს განაპირა ეპარქიები და ეკლესიები და მათ შორის
 წახურის ეკლესიაც, სადაც ჰპოვა საეკლესიო წიგნების სიმცირე
 და უბრძანა გიშ-ქურმუხის მთავარ ეპისკოპოსს, გადაეწერინებინა
 ახალი წიგნები და წარეგზავნა წახურისა და სხვათა ეკლესიებისათ-
 ვის. როგორც აღვნიშნეთ, ქრისტიანული კულტურის ნაშთი წა-
 ხურში ბევრი ყოფილა ძველად. ის დიდი მიზგითი, რომელიც შუა
 სოფელშია, ძველად ეკლესია ყოფილა, რომელსაც ბევრი ქართული
 წარწერა ჰქონია ქვებზე ამოჭრილი. მაგრამ, როცა შემდეგში მიზ-
 გითად გადააკეთეს, ზოგი წარწერიანი ქვა საპირკველში დაუტანე-
 ბიათ. 1915 წელს ვნახეთ მხოლოდ ერთ კედელში ჩატანებული ქვა,
 რომელიც ნატეხი უნდა იყვეს დიდი ქვისა და რომელზედაც ჯერ კი-
 დევ კარგად გაიჩვენა ორი ასომთავრული ასო და ექვსი დანარჩენ
 ასოს გარჩევა შეუძლებელია. ამ ასოებს ორ-ორი წერტილი
 უხით წინ. გარდა ამისა, ქართული წარწერები ყოფილა სასაფლაოს
 ქვებზედაც. ეს სასაფლაო მდინარე სამურის ნაპირას ყოფილა,
 წყალი თხრიდა მას თურმე, მცხოვრებნი ბეჭდებს, სამაჯურებს
 და სხვა სამკაულებს პოულობდნენ, მაგრამ მდინარე სამურმა თან-

აღმართული და ამ კედელმა ხომ თვით ინგილოთა სოფლებიც
იმსხვერპლა. ეს გარდუვალი კედელი სარწმუნოება იყო. **ერქვესული**

წახურელების საინგილოში გადასახლების შემდეგ სასულთნის
ზიდენციას აღარა ვხედავთ წახურში და, მით უმეტეს, კაკში. სულ-
ნის რეზიდენცია ახლა სოფ. ელისუსშია, რის გამოც თვით სასულთ-
ნოს ელისუს სასულთნო დაერქვა. შესაძლებელია, რეზიდენცია იმიტომ
გადაიტანეს ელისუსში, რომ იგი ბუნებრივ სიმაგრეს წარმოადგენს,
მოხერხებულ ადგილას არის, სამი მხრიდან მაღალი მთებით არის
შემორტყმული და მტრისაგან მიუდგომელია. გარდა ამისა, ჰაერიც
გრილია, მრავალი საუცხოო წყაროებით არის შემკული და მშვე-
ნიერ სააგარაკო ადგილად ითვლება.

პირველი სულთანი, რომელმაც ელისუსში დაიწყო ცხოვრება,
აზერბაიჯანული წყაროების გადმოცემით, იყო ადიურკულე სულთ-
ნობა მემკვიდრეობით არ გადადიოდა, სულთანს ირჩევდნენ მხო-
ლოდ სულთნის გვარეულობიდან, ვისაც ხალხის ყრილობა აირ-
ჩევდა, ის იყო სასულთნოს მმართველად. პირველად ასეთი პირის
არჩევა ირანის შაჰის თირმანით დასტურდებოდა, შემდეგში ეს
როლი ჭარ-ბელაქანმა აიღო.

საინტერესოა, რა დამოკიდებულებაში იყვნენ სულთანთან მისი
ქვეშევრდომნი. ეს დამოკიდებულება სამგვარი იყო, იმისდამხედ-
ვით, თუ რომელს ეროვნებას ეკუთვნოდათ. წახურელი ლეკები,
რომელნიც ოთხ თემად იყვნენ გაერთიანებულნი, არაფერს არ იხ-
დიდნენ, გარდა სამხედრო ბეგარისა, ე. ი. ომის დროს აძლევდნენ
საჭირო რაოდენობის მხედრობას. სოფელი ელისუს, სადაც სულთ-
ნის რეზიდენცია იყო, გამუდმებით აძლევდა 24 ნუკერს სულთნის
სამოსამსახუროდ. სხვა არაერთარ გადასახადს ლეკები არ იხდიდ-
ნენ. შინაურ საქმეებსაც ლეკთა საზოგადოებები თითონვე აწარ-
მოებდნენ და ელისუს სულთანი მათს საქმეებში არ ერეოდა.

მეორე კატეგორიის ხალხს ეკუთვნოდნენ ინგილოები, რომელ-
ნიც ყველაზე უფრო მეტად იყვნენ დაბეგრნილი და სასულთნოს
შემოსავლის მთავარ წყაროსაც ინგილოთა შემოსავალი შეად-
გენდა. გადასახადები ერთნაირი არ იყო ინგილოთა სოფლებისა-
თვის. კაკელი იხდიდა სამ თაღარ ხორბალს, სამ თაღარ ქერს,
აბრეშუმს და ერთი ცხენის საპალნე ყურძენს. გარდა ამისა, ინგი-
ლოს უნდა მიეტანა სულთნისთვის ერთი ცხენის საპალნე ბზე და
ხუთი ჩანახი ხორბალი მისი დალაქისათვის. ინგილოების მეორე

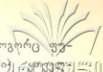
სოფელი — ალიბეგლო იხდიდა თითო თალარ პურს, ბრინჯს ან ფეტვს, რომელიც თითონვე თავისივე ურმით უნდა მიიტანათ სულთნისათვის სოფ. ელისუში. შემდეგში სულთნებმა ალიბეგლო ელებს მიუმატეს აბრეშუმის გადასახადიც (ლიტრა თითო მოსახლეზე) და კიდევ ყურბენი, რომლის რაოდენობაც განსაზღვრული არ იყო და დამოკიდებული იყო მის მოსაუღიანობაზე. ინგილოების მესამე სოფელს, მეშაბაშს, უნდა მიერთმია სულთნისათვის ყოველ დიდ დღესასწაულზე ძღვნად გადაწყვეტილი რაოდენობა არაყისა, ძმრისა და ნივებისა, გარდა ამისა, უნდა გადაეხადა თითო თალარი პური, ქერი, ბრინჯი, ფეტვი და ერთი ლიტრა აბრეშუმი იმ ბეგისათვის რომელთანაც მიტანას თვით დააკისრებდა. ეს ბეგები გადმოსულნი იყვნენ წახურიდან და ჯამაგირის სახით აძლევდა მათ სულთანი ამ გადასახადს.

რაც შეეხება მულალებს ანუ თათრებს, რომელნიც უმთავრესად ბარში მოსახლეობდნენ, მათი გადასახადი ინგილოების მესამედს შეადგენდა. მაგალითად, თვით სოფ. კაკში, რომლის თავსა და ბოლოს თათრები არიან ჩასახლებული, ისინი იხდიდნენ კომლზე თითო თალარ ხორბალს და ერთ ლიტრა აბრეშუმს.

აქედან აშკარად სჩანს, რომ ყველაზე დიდად და უზომოდ ინგილოები იყვნენ დაბეგრნილი და მთელი სასულთნოს შემნახველები და მარჩენალნი ისინი იყვნენ.

პირველი სულთანი, რომელმაც ბინა დაიდო ელისუში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იყო ადიკურკულე, შემდეგ ალი-ბეგი, მეხმედხანი, ალი-სულთანი. ამ უკანასკნელის დროს მოხდა ელისუს სასულთნოს შეერთება რუსეთთან.

როცა რუსეთის მთავარსარდალმა ჯარ-ბელაქანი დაიპყრო, რუსეთის ძლიერებით შეშინებული ალისულთანი მოწინებით მიეგება რუსეთის მხედრებს და ქვეშევრდომობაზე თანხმობა გამოუცხადა. ამრიგად, ელისუს სასულთნო ნებაყოფლობით შეუერთდა რუსეთს და სრულიად ჩამოშორდა როგორც სპარსეთს, ისე ჯარ-ბელაქანს. ამით ალისულთანს, რასაკვირველია, საკუთარი მთავრობის შენარჩუნება უნდოდა. 1803 წლის 17 აპრილს მისმა წარმომადგენლებმა თბილისში ხელი მოაწერეს ხელშეკრულებას. ნიშნად ქვეშევრდომობისა, სულთანმა ციციანოვს, კავკასიის მაშინდელ მთავარსარდალს, საუცხოო ცხენი მიართვა, რის სამაგიეროდაც ციციანოვმა ძვირფასი ბეჭედი გაუგზავნა.

ხელშეკრულების ძალით სულთანს უნდა ეხადნა როგორც ფულადი, აგრეთვე ნატურალური გადასახადი (აბრეშუმის, კარსის, წლიურად. სულთანი რჩებოდა თავის ძალა-უფლებაში, ისევე როგორც სულთნის ხელშეკრულებამდე იყო.

შემდეგი სულთანი ახმედი, თვით ეახლა მთავარმართებელ გუდოვიჩს ქვეშევრდომობის გამოსაცხადებლად და თან ჩაიყვანა 13 წლის ვაჟიშვილი დანიელი (შემდეგში გასულთნებული), დაუტოვა მძევლად და სთხოვა, აღეზარდათ კეთილშობილთა სასწავლებელში. სულთან ახმედ-ხანს, გუდოვიჩის შუამავლობით, დაენიშნა 1200 მანეთი პენსია წლიურად.

13 წლის დანიელი აღიზარდა იმ კეთილშობილთა სასწავლებელში, სადაც მრავალი ქართველი თავად-აზნაურის შვილი იზრდებოდა, ხოლო შემდეგ სამხედრო სასწავლებელში შევიდა. მისი ოცნება იყო გამხდარიყო ელისუს სულთანად და გარდაიცვალა თუ არა მისი მამა ახმედ-ხანი, მაშინვე იქ გაჩნდა; თავი სულთანად გამოაცხადა და რადგან წინააღმდეგობის თქმა ვერაფერს გაბედა, კავკასიის მთავარმმართველმაც ის დაამტკიცა სულთანად.

დანიელ-სულთანი, ანუ დანიელ ბატონი, როგორც მას ინგილოები ეძახდნენ, მეტად თავმოყვარე, მრისხანე და შეუპოვარი კაცი იყო, რუსეთის მთავრობისაგან ძალზე გათამამებული და გენერალ-მაიორის ჩინით დაჯილდოებული.

ხალხის გადმოცემით, დანიელ ბატონის სამართალში შებრალება და პატიება არ ეწერა, ყველაფერში წარმოუდგენელ სისასტიკეს იჩენდა, რითაც თავზარსა სცემდა მცხოვრებთ. ასე გასინჯეთ, უბრალო ქურდობისთვისაც კი ცხვირსა და ყურსა სჭრიდა ადამიანს, ტყუილის მოქმელსა და ცბიერს — ენას, კაცის მკვლელს — ხელებს, მძიმე დედაკაცს ტომარაში ჩასვამდა, შიგ კატებს ჩაუსვამდა და ისე სტანჯავდა და აწამებდა. ასეთი ბარბაროსული სასჯელი იცოდა თურმე დანიელმა ირგვლივ მისი შიშით ყველანი ძრწოდნენ. ქალის გათხოვნება, ცოლის შერთვა დანიელის დაუკითხავად არავის შეეძლო.

ყველა ამისთვის საჭირო იყო დანიელ ბატონის ლოცვა-კურთხევა, რომელიც იმაში მდგომარეობდა, რომ დანიელისათვის კარგი დიდი სასყიდელი უნდა მიერთმიათ ფულად ან ხორაგეულით. მისცემდით

ყველა ამას, მაგრამ ადამიანი დარწმუნებული არ იყო, რომ ხვალ იმ ქალს იმავე დანიელის ბრძანებით არ წაგართმევენ, ამისთვის საკმარისი იყო მისულიყო, ვინმე და საჭირო ძღვენი მასწრომას დაწესებისათვის, რომ ბრძანება გაეცა — ქალი ახლა ამას მიათხოვეთო.

დანიელმა, სხვათა შორის, კაკის შუაბაზარში ჩამოახრჩობინა ორი წარჩინებული ინგილო — ხუციშვილი და ოთარაშვილი. ხალხი მეტის-მეტად ღელავდა და, რაც დრო გადიოდა, მისი ბოღმა იზრდებოდა. ამას ხელს უწყობდნენ დანიელის ძმებიც, რომელნიც იმთავითვე მტრულად უცქეროდნენ დანიელს, როგორც უკანონოდ ტახტის დამჭერს. დანიელი არც უფროსი შვილი იყო მამისა, არც ხალხის მიერ არჩეული. გამოდიოდა, რომ ძალმომრეობით ჩაეგდო ხელში მემკვიდრეობა. დანიელიც ამრეზილი იყო ძმებზე. იმის ყურს ესმოდა ძმების დრტვივსა, ამიტომ მოინდომა ორივე უფროსი ძმის გაქრობა.

ერთი, მემედ-ხანი, სოფ. კაკის თავში მოჰკლა ქეიფის დროს, გადმოცემა ამბობს, დანიელმა განგებ მოიწვია ძმა საქეიფოდ და როცა შეზარხოშდნენ, უთხრა: შენ არ იცი, როგორ უნდა ღვინის სმა, უნდა უცებ ასწიო ყანწი, კისერი გადაიგდო და თვალის დახამ-ხამებაზე გადაყლაპო. ახმედმაც ასე ჰქნა, მაგრამ, გადაიღო თუ არა კისერი, დანიელმა იშიშვლა ხმალი, დაჰკრა კისერში და იქვე სული გააფრთხობინა. მეორე ძმა, ნავლი-ბეგი, კიდევე ბაიდარლოში მოაკვლევინა თავის ნუკრებს, ისიც ქეიფის დროს.

იმავე ხანებში რეორგანიზაცია მოხდა მთელ საინგილოში დანიელის სამფლობელო ჭარ-ბელაქნის ოლქს შეუერთეს და დანიელი ოლქის უფროსისაგან დამოკიდებული გახდა, თითქმის უბრალო ბოქაულის ხარისხით. დანიელმა ეს იუკადრისა და საჩივარი გაუგზავნა იმპერატორს, მინისტრს და მთავარმართებელს. მაგრამ ვერაფერს გახდა. ელისუს სასულთნოს დღეები დათვლილი იყო. დანიელმა განიზრახა აჯანყების მოწყობა, რაც თავის დროზე შეიტყო ოლქის უფროსმა და მიუხტა დანიელს ელისუსში, ცხარე ბრძოლის შემდეგ დანიელი დამარცხდა, დაღესტანში გაიქცა და შამილს შეუერთდა.

რუსეთის მხედრებმა მიწასთან გაასწორა ელისუ და სულთნობა 1844 წლიდან გაუქმებული იქნა. მის მაგიერ ორი საბოქაულო დაარსდა — კაკისა და ყარასუსი ზაქათალის ოლქთან შეერთებით.

ასე დასრულდა ამ პატარა სამთავროს, ანუ სასულთნოს დღეები.

საინგილოს შეერთება რუსეთთან

მძიმე დრო იყო რუსეთის დამკვიდრების პირველი ხანა საქართველოში. რუსეთის მხედრობის გადმოსვლამ კავკასიონის ქელზე ყალყზე დააყენა ლეკები: ვაი თუ ჩვენც საქართველოს ბედი გვეწვიოსო. საინგილოს ლეკები, რომელთა ხელშიც იყო მაშინ საინგილოს ქართველების ბედ-იღბალი, შექი, განჯა, შირვანი და სხვა სახანოები, ყოველ ღონეს ღონობდნენ, რომ გაერეკათ რუსები საქართველოდან.

სწორედ ამ დროს ამოქმედდა ბატონიშვილი ალექსანდრე — ეს უკანასკნელი მოპიკანი საქართველოს დამოუკიდებლობისა და დაუძინებელი მტერი რუსეთისა, რომელთანაც ვერ გასჭრა ვერც მუქარამ, ვერც დაყვავებამ. ისე ჩავიდა საფლავში, რომ სამშობლოს ღრუბელიც კი ვეღარ დაინახა. ამოქმედდა თუ არა ეს ვაჟკაცობითა და მხნეობით განთქმული ადამიანი, რომელსაც დიდი გავლენა და პატივი ჰქონდა საქართველოს ყველა მეზობელ ერში, მღელვარებამ ერთი-ორად იმატა მეზობელ სახანოებში, დალესტნის ბატონმა ომარ-ხანმა, გული მოიცა და საინგილოს ლეკებიანად, რომელნიც დაუძინებელი მტრები იყვნენ საქართველოსი, დაიძრა კახეთისაკენ. მაგრამ არც საქართველოში ახლად დაბანაკებულ რუსებს ეძინათ, გიორგი მეფე ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო და გენერალ ლაზარევს, რომელიც მაშინ, მინისტრ კოვალენსკის წასვლის შემდეგ, მთავარი გამგე იყო საქართველოსი, ჯეროვან დახმარებას უწევდა. ლაზარევმა და ბატონიშვილმა იოანემ ხელდახელ შეყარეს ქართველებისა და რუსებისაგან შემდგარი ჯარი და სასტიკად დაამარცხეს ლეკები იორზე, ნიახურასთან, სადაც, ლაზარევის მოხსენების თანახმად, 2.000 კაცი მოკვდა ლეკების მხრივ და დაიჭრა თვით ომარ-ხანი. ეს მოხდა 1800 წლის ნოემბერში.

ეს სასტიკი დამარცხება იყო ლეკებისა, მაგრამ ამ დამარცხების შემდეგ ლეკებმა თოფ-იარაღი არ დაჰყარეს. ჭარ-ბელაქანი მუღმივ სამხედრო ბანაკს წარმოადგენდა და ყოველთვის მზად იყო საქართველოზე დასაცემად. რუსეთის მხედრობაც კარგად გრძნობდა მათ ძლიერებას და ჯერ კიდევ ხეირიანად ფეხი არ შემოედგა საქართველოში, რომ გენერალი კნორინგი წინადადებით მიმარ-

თავს მათ, ზავი ჩამოვაგდოთ და მტრობას თავი დავანებოთ. ლეკები ასეთ ორჯოფ პასუხს აძლევდნენ: „მშვიდობიანობის ჩამოგდება ორ მოსაზღვრე ერს შორის, დიახ რომ სასურველია დასაჯირო, ჩვენ წინათაც ჩამოგვიგდია ასეთი ზავი ერეკლე მეფესთან (ქვეყნის მფლობელს). თქვენთან, მით უმეტეს სასურველია ასეთი ზავი, მაგრამ გვეშინია, იქნება პირობა ვერ შევასრულოთ და მაშინ ხომ პირშავნი გამოვალთ თქვენს წინაშე. თქვენ მსგავსნი არა ხართ ერეკლესი და სხვა ხანებისა. თქვენ წარმომადგენელი ხართ დიდი ფაღიშაპისა. ჩვენ არ გვეკადრება თქვენთან პირის გატეხა, ზავს ჩამოვაგდებენ ხოლმე ჩვეულებრივ ერთმანეთში თანატოლნი, ფაღიშაპის ტოლნი ფაღიშაპთან. აი, ჩვენი პასუხი.“*

ლეკები არაფრად აგდებდნენ არც კნორინგის პასუხს, არც დიდ დამარცხებას იორზე და ჩვეულებრივად განაგრძობდნენ თარეშს და საქართველოს მიწა-წყლის აკლებას. 1804 წელს ლეკებმა ააოხრეს თბილისის გვერდით მტკვრის მარცხენა მხარეზე მდებარე ქართველთა მრავალი სოფელი და ტყვედ წაიყვანეს ასზე მეტი ქალი და კაცი და 310 სული მსხვილფეხა საქონელი. იმავე წელს დაეცნენ და გაირეკეს კაზაკთა ცხენების ჯოგი, ცოტა ხნის შემდეგ ველისციხიდან გაიტაცეს მუშეკეტერების პოლკის ცხენები.**

მაგრამ არც ახალციხის ფაშას მხრიდან აყრიდნენ ლეკები ხეირს საქართველოს. ახალციხის ფაშას ჰყავდა მათგან შემდგარი დაქირავებული ჯარი და აი, სწორედ აქედან ესზომოდნენ საქართველოს. ახალციხის ფაშას საქართველოს მაშინდელი გამგე ლაზარევი თხოვდა აეკრძალა ლეკებისათვის საქართველოს აკლება-აწიოკება. ფაშა სიტყვით პირდებოდა, საქმით კი თავისას არ იშლიდა. ლეკები თან მფარველობას და ქვეშევრდომად მიღებას თხოვდნენ რუსებს, თან ქვეყნის აწიოკება-აკლებას არ იშლიდნენ იმავე წელს, როცა ლაზარევი კახეთის საზღვრები დაათვალიერა ჭარ-ბელაქნელებმა და პუტაცია მიუგზავნეს და ქვეშევრდომად მიღება თხოვეს. გენ. ლაზარევი მათ თხოვნას ეჭვით შეხედა და შემდეგი პირობა დაუდვა: „ნიშნად ერთგულებისა, ვითხოვ მძევლად მურთაზ ალი-აბდულის გვარისაგან მის სიძეს, მაჰამედას, და გურჯარას ანანიანთა გვარისაგან, რომელთაც შევინახავთ ისე, როგორც მათ შეჰფერით, და

* А. К. А. К., т. 1.

** Дубровин — «Закавказье, 1803-1806 г.»

რომელნიც პასუხისმგებელი იქნებიან, თუ თქვენი სოფლები შემო-
ესევინა საქართველოს, ან კიდევ გზას მისცემენ ყაჩაღთა ბრბო-
ებს, საქართველოს ასაკლებად წამოსულებს“.* ლაზარევის წესდებ-
ლებს თან გააყოლა ადამ ბებუთოვი, რათა თვალყურს ედევნებინა ქუ-
მათთვის, რა შთაბეჭდილებას მოახდენდა ლეკებზე ლაზარევის წერილი.

ლაზარევის წერილმა ყალყზე დააყენა ლეკები: მათ არც აცივეს,
არც აცხელეს, ბრანზორეულებმა მიფრიწ-მოფრიწეს ლაზარევის
წერილი, მერე მისცივიდნენ მოციქულებს, სახლ-კარი გადაუბუგეს,
ერთი მათგანი სიცოცხლეს გამოასალმეს და ლაზარეს, რასაკვირვე-
ლია, ცივი უარი შემოუთვალეს.**

მოტყუებულმა ლაზარემ ადარ იცოდა, როგორ მოედრიკა
აღვირახსნილ ჭარ-ბელაქნელები, განიზრახა ფიცხლავ დასცემო-
და მათ და მიწასთან გაესწორებინა მათი ბუდე — ჭარ-ბელა-
ქანი. მაგრამ კნორინგმა ნება არ მისცა და შემოუთვალა, საჭირო
არ არის მათზე ამხედრება და ქვეშევერდომებად მოწვევა, რად-
გან უპირულნი არიან და თუნდაც რომ დაგვთანხმდნენ შენს პი-
რობებზე, ხვალვე უარს იტყვიან და ჩვეულებრივ შემოესევინა სა-
ქართველოსო. სამაგიეროდ, თვით კნორინგმა მისწერა წერილი ლე-
კებს: „მას შემდეგ, რაც გამოცხადდა თბილისში და სხვა ქალა-
ქებში უმაღლესი მანიფესტი. საქართველოს რუსეთის ძლიერ სა-
ხელმწიფოსთან შეერთებისა, ჩემს მოვალეობად დავისახე, დავამ-
ყარო სიწყნარე და მშვიდობიანობა ამ ახლადშემოერთებულ ქვე-
ყანაში და მის საზღვრებზე. რადგან საინგილოს სოფლები საქარ-
თველოს საზღვრავენ, მრავალი თავზუნელადებული და თავქარი-
ანი თავისას არ იშლის და საზღვარზე აწიოკებს მრავალ ქარ-
თველს, ან კიდევ გზას აძლევს დაღესტნიდან ჩამოსულ ურდოებს
საქართველოს ასაკლებად. ამიტომ, ვივიწყებ რა ყველა ავკაცობას,
გიწვევთ საზღვრების უზრუნველსაყოფად და წინადადებას გაძლევთ,
მოსალაპარაკებლად და პირობის შესამუშავებლად გამომიგზავნოთ
პატივცემული და სიყვარულით აღჭურვილი არჩეული პირნი და
მამასახლისები, რომელნიც ამ წერილის მიღებისთანავე შვიდი დღის
განმავლობაში უნდა გამოცხადდნენ ქალ. თბილისში. მათი აქ-
ყოფნა და მშვიდობით დაბრუნება უზრუნველყოფილი იქნება. შე-

* A. K. A. K., ტომი I, გვ. 652.

** Дубровин — «Георгий XII».

ვიმუშავებთ თუ არა ზავის პირობებს, მაშინვე პატივისცემით გა-
მოვისუტუმრებთ უკან“.*

მაგრამ საინგილოს ლეკებმა, არა თუ რჩეული, ^{უჩინებელი} კაცები, ^{დაცემი} კაცები, ^{დაცემი} კაცები ზავნეს, პირიქით, საწინააღმდეგო მოქმედებაც დაიწყეს: ^{საქარად} საქარად შეელოდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილს და უფრო უმეტეს ქართლ-კახეთის ძარცვა-გლეჯას. კნორინგის ამ წერილის შემდეგ კალია-სავით მოედნენ მთელ საქართველოს და მოსვენებას არ აძლევდნენ. რუსი ჯარი მათ დევნას ვერ ადიოდა. ჭარ-ბელაქნის ლეკები მცირე რაზმებითაც კი თავს ესხმოდნენ რუსეთის მხედრობას და მოსვენებას არ აძლევდნენ თბილისის ცხვირწინ, ნავთლულში, დაეცნენ რუსის ჯარს, გაძარცვეს და ცხენებიც თან გაირეკეს. გარდა ამისა, დაეცნენ თვით თბილისს შუალამისას, მცხოვრებნი ააწიოკეს და კინაღამ თბილისის ხიდს წაუკიდეს ცეცხლი.**

მათ თავხედობას ხელს უწყობდა ახალციხის გამგე შერიფ ფაშა, რომელმაც მიმართა დაღესტნელებს და განსაკუთრებით ჭარ-ბელაქნელებს — შეერთებულიყვნენ და საერთო ძალით განედევნათ რუსები საქართველოდან. მოწოდება ვითომ თვით სულთანისაგან ყოფილიყოს გამოგზავნილი, მას ყალბი ბეჭედი ესვა სულთნისა. ამ მოწოდებამ უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა. ლეკები ყველგან აირივნენ და საჭირო იყო ვინმე გაეღენიან პირს დაერწმუნებინა მოწოდების სინამდვილეში და გასძლოლოდა, რომ საერთო იერიში მიეტანათ რუსებზე. ჭარ-ბელაქნელებმა დაიწყეს ჯარის შეერთება-განჯაში მყოფ ალექსანდრე ბატონიშვილს კაცები გაუგზავნეს; სთხოვდნენ, მისულიყო, მეთაურობა და სარდლობა გაეწია ჯარისათვის. ალექსანდრე, რასაკვირველია, სიხარულით დათანხმდა.

იგი გავაზ-ყვარლის გზით აპირებდა კახეთზე თავდასხმას. მაშინდელმა საქართველოს სამხედრო საქმეთა გამგემ, ჯაშუშების შემწეობით, კარგახანია იცოდა ლეკების მზადება, ამიტომ მაიორი სებასტიანი ზარბაზნებითა და ბომბებით სილნალისაკენ გაისტუმრა, მაიორი ცეკუშა კარდანახში გაამაგრა, კრივონოსოვი — ანაგაში და სხვა.

1803 წელს საქართველოს მთავარსარდლად დაინიშნა უშიშარი თავადი პავლე ციციანოვი. მან თავის პირველ მოვალეობად და-

* იხ. «Письмо Кноринг». 1802 წ., აქტები.

** Рапорт «Лазарева Кнорингу». А, К, А, К, L.

ისახა ჭარ-ბელაქნელების აღვირახსნილი თარეშის სამუდამოდ ალაგმვა; აი, რას სწერს იგი ნუხის ხანს, რომელსაც სურდა მოე-რიგებინა და ციციანოვი ჭარ-ბელაქანთან: „მოგეხსენებათ, რომ ბრწყინვალეობავ, რომ ჭარი და ბელაქანი, რომელნიც ბრწყინვალეობას დროიდანვე საქართველოს კუთვნილებას შეადგენდნენ, 80 წლის განმავლობაში გამუდმებით არბევდნენ და აწიოკებდნენ მცხოვრებთ. ჩემს უპირველეს მოვალეობად დავისახე ჭარი და ბელაქანი ან და-ვაწყნარო და რბევა-თარეშზე ხელი ავაღებინო, ან სრულიად აღ-ვეგავო დელამიწის ზურგიდან“.

ეს სარდალი, რომელსაც უკან დახევა არ უყვარდა, რომლის გამბედაობამ და მარჯვე ქცევამ განამტკიცა რუსეთის ხელისუფ-ლება ამიერკავკასიაში, ბელაქნელებისადმი მუქარას აუსრულებელს არ დატოვებდა. ამიტომ ციციანოვმა ყოველივე მოლაპარაკებას თავი დაანება და ქართველთა და რუსთა შეერთებული ჯარი გენერალ გულიაკოვის ხელმძღვანელობით ბელაქნისაკენ გაგზავნა. ამ დროს ბელაქანში უკვე მისული იყო ბატონიშვილი ალექსანდრე, რომელსაც შეუერთდა ქიზიყის მოურავი იოსებ ანდრონიკაშვილი და მასთან ერთად წასული 40 თავად-აზნაური, რომელთა შორისაც ერია ორი ძმა ბებურიშვილი. 25 თებერვალს თბილისიდან გაიქცა ბატონიშვილი თეიმურაზ გიორგის-ძე.

ორივე მხარე მარჯვედ ემზადებოდა. ალექსანდრე ბატონიშვილს სრული გამარჯვების იმედი ჰქონდა. მაგრამ რუსეთის გაწვრთნილ მხედრობასთან და მის ზარბაზნებთან რას გააწყობდნენ ლეკები? ბრძოლა მოხდა 1803 წლის მარტში. ლეკები საშინლად დამარცხ-დნენ, ჯარმა ისე მოსწვა და მოაოხრა მთელი ბელაქანი, რომ ქვა ქვაზე აღარ დარჩენილა.*

ამ დიდი მარცხის შემდეგ ჭარელებმა რუსეთის მხედრობას მამა-სახლისები გამოუგზავნეს და მათი პირით შემოუთვალეს, რომ ჭარ-ბელაქნის საზოგადოება მზად არის ზავის ყოველგვარ პირო-ბაზე, რასაც კი იგი წარმოგვიდგენსო. ჭარ-ბელაქნის მაგალითს მი-ბაძეს სხვებმაც.

მოკლე ხანში ცხრა ქეთხუდა წარუდგა გულიაკოვის მაგივრად დანიშნულ გენერალ ორბელიანს, რომელმაც ისინი თბილისს გაგ-ზავნა ციციანოვთან პირობის დასადებად. პირობა, რომელიც ცი-

* დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, თბილისი, 1941, გვ. 83.

ციანოვი დაულო ჭარ ბელაქნელებს, ასეთი იყო: 1) ჩვენ და მთელი ხალხი ჭარ-ბელაქნის თავისუფალ საზოგადოებათა, დღეს შემდეგ საუკუნოდ ვუერთდებით რუსეთის ძლიერ ქვეყნებს. ვხვდებით ქვეშევრდომნი მისი უდიდებულესობის, გ. ხვდებით რუსეთის ხელმწიფისა. 2) ამიერიდან მოვალენი ვართ, ყოველწლიურად ვიხადოთ 1.000 ლიტრა აბრეშუმში, რომელიც ორ წყებად უნდა წარმოვადგინოთ — აგვისტოსა და ნოემბერში. 3) რუსეთის მხედრობას შეუძლია იქონიოს ბინადრობა, სადაც და რომელ სოფელშიც მოესურვება. 4) მოვალენი ვართ, მივცეთ მძევლები შემდეგი სოფლებიდან: ბელაქნიდან, კატეხიდან, ჭარიდან, თალიდან, მუხახიდან, ჯინიხიდან 5) მოვალენი ვართ, რუსების წინააღმდეგ არ ვიმოქმედოთ, არც მივცეთ ჩვენს საზოგადოებაში ადგილი ალექსანდრე ბატონიშვილს და დალესტინიდან ჩამოსულ ლეკთა ურდოებს. 6) ალიაბათის და სხვა სოფლების ინგილოები ისევ ჩვენგან დამოუკიდებელი უნდა იყვნენ, ჩვენ კიდეც მოვალენი ვართ, ხელი არ შევეშალოთ ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარებაში.*

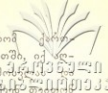
ყველა ამას უნდა დამორჩილებოდა ელისუს სულთანიც თავის მხრივ, ციციანოვი პირობას აძლევდა მათ თემთა — ანუ საზოგადოებათა შინაურ საქმეში არ ჩარეულიყო.

თავის უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში ციციანოვი წერდა: ჭარ-ბელაქნის შემოერთებას ორნაირი მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის. ერთის მხრივ, საქართველოს საზღვრები გავამაგრეთ, ლეკთა მთავარ ბუნავში რუსთა მხედრობის დამკვიდრებით და, მეორეს მხრივ, მდიდარი მოხარკე ვიშოვეთ, რომელსაც არ გაუჭირდება გაწერილი ხარკის ძლევაო.

ციციანოვს ეგონა, ორი კურდღელი დავიჭიროე, მაგრამ ჩქარა არც ერთი შერჩა, არც მეორე.

პირველ წელს ჭარ-ბელაქნელებმა ნახევარი ხარკი ძლივს ვაღიხადეს, მეორე წელს არა თუ ხარკი არ გაიღეს, დალესტინელებს გზა მისცეს და იმათთან ერთად შეუდგნენ საქართველოს ძარცვა-გლეჯას. ამოდ წერდა ციციანოვი, ხარკი გადაიხადეთო, — ჭარ-ბელაქანი ხან რას იმიზეზებდა, ხან რას და ხარკის გადახდაზე ყურსაც არ იბერტყდა. მოთმინებიდან გამოსული ციციანოვი აი როგორი სიტყვებით ამკობდა ჭარ-ბელაქნელებს: „უსვინდისო არამზადებო, გინდათ, რომ დავიჯერო თქვენი სიტყვა და გააპტიოთ? ან როგორ

* A. K. A. K. ტ. II, გვ. 886.

ბედავთ აგრე უსეინდისოდ წერას! ალბათ, გგონიათ, რომ ქართული ვარ და ამიტომ მწერთ აგრე. მე დავიბადე რუსეთში, იქ აღვიზარდე და რუსის სული მიდგია. მოესწრებით ჩემს მოსწავლეს მაშინ თქვენს სახლ-კარს კი არ გადავსწვამ, არამედ თქვენს დაგწვამთ, თქვენს ცოლშვილს კიდეც გულ-მკერდს დაუღალარავ. თქვენ გგონიათ, რომ პურის შემოსვლამდის დამშვიდებული იქნებით, მაგრამ მე თქვენ გარწმუნებთ, რომ ვერ ივემებთ ჭარის პურს, ვიდრე არ შემოიტანთ თქვენზედ გაწერილს გადასახადს! ეს არის ჩემი უკანასკნელი სიტყვა, უპირულებო!“

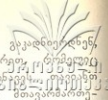
ამ წერილის შემდეგ ჭარ-ბელაქნელები შიშმა შეიპყრო. გამოცდილებით იცოდნენ, რომ ციციანოვის მუქარა ხუმრობა არ იყო, ამიტომ საჩქაროდ გადაიხადეს ქეთხუდების ხელით ნაწილი გადასახადისა და ციციანოვს მოახსენეს, ელისუს სულთანს თავისი გადასახადი ჯერ არ შემოუტანია და როცა მოგვეცემს, მაშინვე მოგართმევთო. ელისუს სულთანი კი, არა თუ ხარკს იხდიდა, პირიქით, დაღესტნის ყაჩაღებს ბინას აძლევდა, რის გამოც ციციანოვი იძულებული იყო, ამგვარი წერილი მიეწერა:

„უსირცხვილო, ყიზელბაშური გულის სულთანო, შენ კიდეც ბედავ ჩემდა წერილის მოწერას? მოვიცილი შენთვისაც და გეწვევი სტუმრად იმიტომ, რომ ხარკს არ იძლევი მთელი ორი წელიწადია; ბინას აძლევ რუსეთის იმპერიის მტრებს — დაღესტნის ყაჩაღებს და სპარსეთის შაჰსაც, ბაბახანს, 300 მეომარი გაუგზავნე. შენ ძაღლის სული და ვირის ჭკუა გაქვს* და შეგიძლიან განა შენის ცბიერებით და მიზეზ-მიზეზებით მომატყუო? იცოდე, თუ შენი კაცი კიდეც უაბრეშუმოდ მოვიდა ჩემთან, ციმბირის გზა აქეთ დარჩება. ხოლო მე, ვიდრე ერთგული მოხარკე შეიქნებოდე ჩემის დიდის ხელმწიფე იმპერატორისა, მოწადინებული ვიქნები შენის სისხლით გავრეცხო ჩემი ფეხსაცმელი.**“

ციციანოვის მრისხანე წერილებს ბევრი არაფერი გავლენა ჰქონდა ჭარ-ბელაქნელებზე, რადგან, თუ ერთი ციციანოვი ემუქრებოდა, ათი სხვა ამხნევებდა და ეუბნებოდა, ურჩობა გაუწიეთ და ხარჯებს ნუ გადაუხდით რუსებსო. სხვების წაქეზებით ჭარელებმა უფრო უმატეს საქართველოს დარბევას. იქამდის მივიდნენ,

* დედანში ასეა: Ах ты, собачья душа и ослиный ум».

** А. К. А. К.

რომ ცხენები დასტაცეს კაზაკებს. ბოლოს ისე გაკადნიერდნენ, რომ ავარიის მფლობელი ახმედ-ხანი მთელი ჯარით, რომელიც 3.000 მეომრისგან შესდგებოდა, საზამთროდ დააბინავეს თაველში მიწა-წყალზე. მოთმინებიდან გამოსულმა ახალმა მთავარმართებელმა გუდოვიჩმა უბრძანა თავ. ორბელიანს, რომელიც ალიაბათში იყო დაბინავებული, შესეოდა ჭარ-ბელაქანს. ორბელიანმა დიდი ჯარით გაილაშქრა ჭარისაკენ. ჭარ-ბელაქანი და ახმედ-ხანი ზაქათალის ციხეში იყვნენ გამაგრებულნი. მაგრამ საქმე ბრძოლამდის არ მისულა: ლეკები შეშინდნენ და ახმედ-ხანი მცირე მოლაპარაკების შემდეგ აიყარა ზაქათალიდან. ჭარ-ბელაქნის ქეთხუდებმა მორჩილება გამოუცხადეს ორბელიანს, რომელმაც ახალი ხელშეკრულება მოთხოვა მათ. ჭარ-ბელაქნელნი მოვალენი იყვნენ მძევლები მიეცათ წარჩინებული გვარებიდან, ეზლოთ კაზაკების ცხენების ღირებულება, გაენთავისუფლებინათ ტყვედ წაყვანილი ქართველები და რუსები, ხოლო თუ მათ არ გამოაჩენდნენ, 1.500 მანეთი ჯარიმა გადაეხადათ თითო სულზე; თავიანთ ადგილ-მამულზე გამოვლის ნება არ მიეცათ საქართველოს ასახორებლად წამოსული ურდოებისათვის. ვინც არ აასრულებდა ამას, უნდა დასჯილიყო რუსეთის კანონების ძალით.*

ასეთი იყო ხელმეორედ დადებული პირობა. მაგრამ ამის შემდეგაც არ მოისვენეს ლეკებმა. ამ პირობის დადების შემდეგაც არა ერთხელ შეეცადნენ მოეშორებინათ რუსეთის გამგეობა ყველაზე დიდი აჯანყება 1830 წელს მოხდა, რასაც მოჰყვა ჭარ-ბელაქნის სრული ოკუპაცია, მათი წესწყობილების გაუქმება და რუსეთის მმართველობის საბოლოოდ დამკვიდრება.

აი, როგორ მოხდა ეს: 1830 წლის დასაწყისში, როცა კავკასიის მთები ჯერ კიდევ თოვლით იყო შემოსილი და ჭარ-ბელაქანს დახმარებას ვერაინ გაუწევდა, გადაწყდა, სისრულეში მოეყვანათ მთავრობის დადგენილება — მოეხდინათ ჭარ-ბელაქნის საბოლოო ოკუპაცია. 17 თებერვალს დაიძრა პასკევიჩი და დიდი ჯარით გავიდა ალიაბათში, სადაც დაუხვდნენ მას ლეკების ქეთხუდები მოსალაპარაკებლად. მათ წინასწარ გაეგოთ რუსების მოთხოვნები. პასკევიჩმა მათთან მოლაპარაკება არ ისურვა. მოლაპარაკების ნაცვლად გადასცა წინასწარ შედგენილი პროკლამაცია, თათრულ ენაზე დაწერილი, სადაც ნათქვამი იყო, რომ დღეიდან პოლიტიკური

* იხ. «Ранорт Орбелиани», 1807, აქტ., ტ. 11.

დამოუკიდებლობა ჭარ-ბელაქნისა ისპობა და იგი რუსეთის წევრ-
ლებრივ პროვინციად გადაიქცევა, რომელსაც სათავეში რუსეთის
მოხელენი ჩაუდგებიანო. პროკლამაცია უნდა წაეკითხათ ყველა ქვეყნულში

24 თებერვლიდან დაწყებული ყველა თემში ცხარე უმჯობესობა
სჯა-კამათი იყო ამ აქტის შესახებ. ხალხი ორად გაიყო, ერთ მხა-
რეს იდგა შეძლებული კლასი — დიდი გვარეულობის წარმომადგე-
ნენი და მემამულენი, მეორე მხარეს — ღარიბი და საშუალო შეძ-
ლების მოსახლეობა. პირველს სასარგებლოდ მიიჩნდა თავისთვის
რუსეთის წინადადების მიღება, რადგან დარწმუნებული იყო, რომ
რუსები მათ ქონებასა და ადგილ-მამულს ხელს არ ახლებდნენ,
ხოლო მეორენი დაჟინებით უარყოფდნენ რუსეთის წინადადებას
და მოითხოვდნენ ბრძოლას სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე. ცხარე
კამათის შემდეგ პირველებმა გაიმარჯვეს და პასკევიჩს 27 თებერ-
ვალს თანხმობა გამოუცხადეს მის წინადადებაზე.

პასკევიჩს გაუხარდა ასე უომრად და სისხლის დაუღვრელად
ქვეყნის ხელში ჩაგდება. დაიჭირა ჭარი, ამოირჩია ციხე-სიმაგრის
ასაშენებლად ადგილი, დატოვა იქ ორი პოლკი ჯარი და ფიცხ-
ლავ აცნობა პეტერბურგს ეს სასიხარულო ამბავი. ამასთან ით-
ხოვდა, ნება მიეცათ, გაეგზავნა სამი წარჩინებული კაცი მეფისთ-
ვის წარსადგენად და 12 ახალგაზრდა მიეღოთ რუსეთის სხვადა-
სხვა სასწავლებელში აღსაზრდელად.

ასე ადვილად ჩაუვარდა პასკევიჩს ჭარ-ბელაქანი, მაგრამ არ
იცოდა, რომ ამგვარ გამარჯვებას ხშირად არასასურველი შედეგი
ნოსდევს. ჭარ-ბელაქანში ჯერ კიდევ ბევრი ასაფეთქებელი მასალა
იყო, რომელიც მხოლოდ დროს და შემთხვევას ელოდა. ის ხალხი,
რომელიც მუდამ სხვათა დარბევა-აწიოკებას და ნადავლით ცხოვ-
რებას იყო დაჩვეული, ასე ადვილად არ დაყრიდა ფარხმალს.
შემთხვევამაც არ დაიგვიანა. დაღესტანში უკვე კარგა ხანია ჩამო-
ყალიბდა მიურიდიზმი. პირველად რუსები ვერ ამჩნევდნენ ამ ძლიერ
ძალას, რომელიც მათ წინააღმდეგ გროვდებოდა. ახლა იგი უკვე
საინგილოს პორიზონტზე გამოჩნდა. ეჭვი არ იყო, რომ აქაც პო-
ვებდა საჭირო გამოძახილს და ნაყოფიერ ნიადაგს. ბრძოლა
რუსებთან და მათ მომხრე ხანებთან და მემამულეებთან, — ეს იყო
მთავარი ლოზუნგი მიურიდიზმისა, რომელმაც სარწმუნოება და
პოლიტიკა ერთმანეთში გათქვიფა და წინ წაიმძღვარა. ჯერ ისევ
27 თებერვალს, სათემო ყრილობებზე, როცა პასკევიჩის წინადადე-

ბა ირჩეოდა, ლარიბმა მოსახლეობამ წინააღმდეგობა გაუწია მღრ-
დარ მემამულეებს და ბრძოლა მოითხოვა სისხლმსპობის წინააღმდეგ.
წვეთამდე, ახლა ისინი მიურიდიზმის ქადაგებამ დააბრუნა და ფეხზე დააყენა. უბრალო ნაპერწკალია იყო საჭირო, რომ
უზარმაზარ კოცონად გადაქცეულიყო.

მაისის დასაწყისშივე შეიხ შაბანის მოწოდება ფართოდ მოე-
ფინა ჭარ-ბელაქანს და დედა-ბუდიანად შეძრა იქაურობა. შეიხი
მოუწოდებდა ხალხს საღმრთო ბრძოლისაკენ რუსების წინააღმდეგ
წყვეა-კრულვას უგზავნიდა ინგილოებს და ყველა იმას, ვინც რუ-
სებს მხარს უჭერდა. დიდ მემამულეებს და ქეთხულებს, რასაკვირ-
ველია, არ ესიამოვნათ ასეთი ქცევა.

ერთი ასეთი მოწოდება ხელში ჩაუვარდა ჭარის ყაზის (სასუ-
ლიერო პირი). მან საჯაროდ წაიკითხა, მიხი-მოხია და აქეთ-
იქით ისროლა ყაზის საქციელმა და პროკლამაციის მასხრად
აგდებამ თავის მიზანს ვერ მიაღწია: ხალხი აღფრთოვანებული
იყო მიურიდიზმის ლოზუნგებით. თვით შეიხ შაბანმაც არ დააგ-
ვიანა: 12 ივლისს გადმოლაზა კავკასიონის მთავრები და საკმაო
ჯარით შეებრძოლა რუსებს. ბრძოლა ბელაქანსა და კატეხს შუა
მოხდა. მიურიდეები თავკანწირულად იბრძოდნენ. მიუხედავად ამისა,
მაინც დამარცხდნენ.

რუსებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ სრულ გამარჯვებამდე ჯერ კიდევ
შორს იყო. მიურიდეები აგრე ჩქარა არ დაპყრიდნენ ფარ-ხმალს.
დაღესტანში მიურიდიზმმა ფართოდ გაშალა ფრთები და ბევრი
ევალსაჩინო გამარჯვება მოიპოვა. ამან გაამხნევა და ძალა მისცა
ჭარ-ბელაქნელებს და იმედი გაუცხოველა. ისინი მალულად იკრი-
ბებოდნენ, ჩუმად აწყობდნენ საქმეებს. წერილებს უგზავნიდნენ
დაღესტანში ჯურმუხელებს ანკრატელებს, კანადალელებს და
მოუწოდებდნენ, საერთო ძალღონით გამოსულიყვნენ რუსების წი-
ნააღმდეგი. 12 სექტემბრისათვის ჭარში უკვე იყო 2.000 მხედარი
გამოცდილი ჰამზად-ბეგის წინამძღოლობით, იმ ჰამზად-ბეგისა,
რომელიც იმამის მოადგილედ ითვლებოდა. შეიხის ძმამ კატეხი და-
იჭირა და ამრიგად მოსწყვიტა რუსი მხედრობა ბელაქანს. ჭარმა
სცადა ინგილოებიც ჩაება ბრძოლაში და რაღაც შედეგათებს დაპ-
პირდა. ერთის სიტყვით, აჯანყება ფართო ხასიათს ღებულობდა
და რუს მხედრობას ადვილი საქმე არ ედგა წინ. ზაქათალის ციხე,
რომლის მშენებლობაც ჯერ კიდევ დამთავრებული არ იყო, თით-
ქმის ყოველმხრივ გზა-მოჭრილი აღმოჩნდა.

მაგრამ არც რუსები ხუმრობდნენ. მათ ახალი ჯარი მოუვიდათ ვენერალ სტრეკალოვის უფროსობით. ამ ჯარში 1.500 კაცი ერეცნენ. 15 ოქტომბერს შეტევაზე აპირებდნენ გადასვლას კალოშისკამპში. კალოშმა ახლა ინვილოებიც გაიხსენა და მოწოდება გაუგზავნა: გაანთავისუფლებდა მონობისაგან და ქეშქელს სრულიად მოხსნიდა, თუ მის მხარეს დაიჭერდნენ და რაზმებს შეადგენდნენ ლეკებთან საბრძოლველად.

15 ოქტომბერს სტრეკალოვი და სერგეევი ჯარით ციხიდან გავიდნენ და ორი კილომეტრის მანძილზე ტყის გარეხვას შეუდგნენ. იქ უნდა გამაგრებულიყვნენ და იერიში მიეტანათ მტრის პოზიციებზე. მაგრამ ვიდრე ისინი ამას მოახერხებდნენ, ისე სწრაფად და მოულოდნელად მიიტანეს ლეკებმა იერიში, რომ რუსები დიდი ზარალით უკუქცეულ იქნენ. ისე ელვისებური იყო ეს თავდასხმა, რომ რუსებმა ვერც მოასწრეს ხელის განძრევა და უგზო-უკვლოდ ციხისაკენ გაიქცნენ. ლეკებს დიდი ნადავლი დარჩათ — რუსების მძიმე იარაღი და ბევრი სხვა რამე. გარდა ამისა, ბრძოლის ველზე მოკლული დარჩა 6 ოფიცერი და 243 ჯარისკაცი. 10 ოფიცერი და 141 ჯარისკაცი დაჭრილი იყო.

მაგრამ ამ გამარჯვებით ვერ ისარგებლეს ლეკებმა: დაღესტნიდან ახალ ჯარს ელოდნენ და იმ დროისათვის გადასდეს უფრო ძლიერი თავდასხმა რუსებზე. ამით ისარგებლეს რუსებმა, მიიყვანეს ახალი ჯარი — 4.500 კაცი და 8 ნოემბერს ხელახლა გადავიდნენ შეტევაზე. ლეკებს კი იმ დროისთვის საგრძნობლად შეუთხელდათ ჯარი — ბევრმა მიატოვა ლაშქარი და სახლისაკენ გაეშურა. ამან შეიბ შაბანზე იმოქმედა, ის იძულებული გახდა, მოლაპარაკება გამართა პასკევიჩთან. ამ მოლაპარაკების შედეგად შაბანს ნება მიეცა დაუბრკოლებლივ დაებრუნებია ჯარი დაღესტანში, თვითონ კი ჯერჯერობით ჭარში დარჩა, ვითომ პენსიის გამოსათხოვნად. მალე ჰამზად-ბევიც გაჩნდა. შაბანის ჯარის დაშლამ მის ჯარზედაც იმოქმედა. იმანაც გამართა მოლაპარაკება პასკევიჩთან, მოითხოვდა ამნისტიას არა მარტო თავის ჯარისთვის, არამედ ჭარბელაქნისთვისაც. პასკევიჩი მასაც დაჰპირდა თხოვნის შესრულებას, მაგრამ ჩქარა ორივენი თბილისში გაგზავნა, როგორც სამხედრო ტყვეები.

14 ნოემბერს რუსების ჯარი სამი მხრიდან შემოერთყა ჭარს, სადაც მომწყვდეული ჰყავდა დაღესტნელების და ჭარ-ბელაქნელების მებრძოლნი, და სეტყვასავით დაუშინა ტყვია. ცეცხლის აღში

გახვიეს ჭარი და ქვა-ქვაზე აღარ დასტოვეს, ისე ამოაგდეს იქა-
ურობა. თავს უშველა მხოლოდ იმან, ვისაც ძალ-ღონე შესწავდა
და შეეძლო თოვლიან მთებზე გადასვლა და დადეს ტენისათვის თა-
ვის შეფარება; ასევე გადაწვეს ბელაქანი, წინაუბანი.

სოფლები გაანადგურეს და მოსახლეობა უზომოდ დაბევრეს.
უბრძანეს, გადაეხადათ სამხედრო ხარჯები გაენთავისუფლებათ
ტყვეები, რომელნიც დაღესტანში ჰყავდათ წაყვანილი, აენაზღაურე-
ბინათ ძველი დაეალიანებაც. მათ წაერთვათ იარაღის ტარების უფ-
ლება. მოვალედ გახადეს, წარედგინათ 36 ახალგაზრდა ამანათად,
რომელნიც თავიანთი ხარჯით უნდა შეენახათ.

80 კაცი, აჯანყების მოთავე, პასუხისგებაში მისცეს და დედოფ-
ლის წყაროსა და კახეთში გაასამართლეს.

ლეკების თავისუფალი, დამოუკიდებელი თემები ჭარ-ბელაქნისა
სრულიად გააუქმეს. ისინი პოლიტიკურ უფლებას მოკლებულ სოფ-
ლებად გადაიქცნენ, ხოლო მათი სრულუფლებიანი ჯამათი — უბ-
რალო სოფლის საზოგადოებად, რომელსაც სათავეში ჩვეულებრივი
ბოქაული ანუ, ლეკურად, ნაირი ჩაუდგა.

ასე გამოეთხოვნენ თავისუფლებას და ლაღობას ის ჭარ-ბელაქ-
ნელნი, რომელნიც ერთ დროს შიშის ზარსა სცემდნენ მთელ ამი-
ერ-კავკასიას.

V

1915 წელს გაუქმებული ბატონეოების ნაშთი, ანუ ქვეყალი

რა არის ქვეყალი. — მებატონე გლეხები და ყმა გლეხები. — რას იხდიდა ინგილო
გლეხი ლეკთა სასარგებლოდ. ქვეყალით ვაჭრობა. გლეხთა რეფორმა ინგილოებს
არ შეეხო. — მიწათმოქმედების კომისიები. — ქვეყალის მოხსნა.

1915 წლამდე საინგილოში არსებობდა ერთგვარი დამოკიდებუ-
ლება ინგილოებსა და ლეკებს შორის — „ქვეყელად“ წოდებული,
რომლის ძალითაც ინგილოები სრულ ყმობას განიცდიდნენ, ხოლო
ლეკები ბატონურ განცხრომაში იყვნენ.

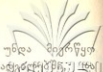
მთელი საინგილოს გლეხობა ორ ბანაკად იყო გაყოფილი: ერთ
მხარეს იყვნენ მებატონე გლეხები, მეორე მხარეს — ყმა გლეხები.
პირველნი იყვნენ განსაკუთრებით ლეკები, ხოლო მეორენი — ინგი-

ლოები უმთავრესად და აგრეთვე აზერბაიჯანელი თათრები მუღალეები. მებატონე გლეხები ცხოვრობდნენ უმთავრესად ჭარში და ბელაქნის რაიონების დიდ სოფლებში: თალაში, ჭარში, ბელაქანში, მუხახში, ჯინისში, კატეხში. მებატონე გლეხები ჭკმელის ტომ ვამბობ, რომ ლეკები, რომელნიც ნამდვილ მებატონეებს ეკუთვნის, ევლინებოდნენ საინგილოს, ბეგის ან ხანის წოდებას არ ატარებდნენ, უბრალო გლეხები იყვნენ და სახელმწიფო და სხვა გადასახადს ისევე იხდიდნენ, როგორც დანარჩენები. ყმა გლეხები კი, რომელნიც „ქეშქელად“ მონათლული გადასახადით იყვნენ დაბეგრილნი ლეკების სასარგებლოდ, კაკისა და ზაქათალის რაიონების ინგილოები და თათრები იყვნენ. ქეშქელის გამღები სოფელი კაკის რაიონში ოცი იყო, ხოლო ზაქათალისაში — 24. მთელ საინგილოში 88 სოფელია, აქედან ნახევარს 1915 წლამდე სრული მონობის უღელი ედგა.

რას წარმოადგენდა ეს ბატონ-ყმური დამოკიდებულება და რას იხდიდა ყმა მებატონე ლეკის სასარგებლოდ? მთლად იმ გადასახადებს და ვალდებულებებს, რასაც ყმა ინგილო ბატონ ლეკის სასარგებლოდ იხდიდა, ერქვა ქეშქელი. ქეშქელი კიდევ შემდეგში მდგომარეობდა: ქეშქელის გადამხდელი სოფლები მოვალენი იყვნენ, ერთხელვე გადაწყვეტილი რაოდენობა ქერისა, პურისა, ფეტვისა, ბრინჯისა, აბრეშუმისა ეხადნათ რომელიმე სოფლის ლეკებისათვის. მაგალითად, ინგილოთა სოფელი შოთავარი ყოველ წლივ ჭარელი ლეკების სასარგებლოდ იხდიდა 45 თადარ პურს*, 9 თადარ ქერს და სხვა. ეს გადასახადი მიჰქონდათ თავიანთივე ურმებით შოთავრელ ინგილოებს ჭარში და მერე ლეკები ინაწილებდნენ ერთმანეთში. სხვა სოფლებში კიდევ ლეკებმა თვითონ იცოდნენ, ვინ იყო მათი ყმა, ან რამდენი ქეშქელი ერგებოდათ და თითონვე იჭერდნენ მასთან საკმეს. მაგალითად, ყორაღნელი საკნელაშვილი, ინგილო, მოვალე იყო გადაეხადა ჯინიხელ ლეკის შაბან მამედ ოღლისათვის სამი თადარი პური და ერთი თადარი ქერი ან ბრინჯი.

ეს გადასახადი უფრო მძიმე იყო და სასტიკი, ვიდრე ქართლ-კახეთში არსებული ღალა. ქეშქელის სისასტიკე იმაში მდგომარეობდა, რომ მოსავლიანობას და მოუსავლიანობას მისთვის არავითარი მნიშვნელობა არა ჰქონდა. ინგილოს რომ მოსავალიც არ

* თადარი 7 ნახევარ ფუტს უდრის.

მოსვლოდა, ბატონ ლეკისათვის მაინც სისრულით უნდა მიერწყნო ჭირნახული, უნდა ეყიდნა სადმე, გინდა შორეულ ადგილებშიც, თუ თავისივე ურმით მიეტანა ლეკისთვის. თუ სასყიდლად იტყვიან, უნდა ნიდა ჭირნახულს, სამ-ოთხ არჩეულ კაცს უნდა შეეფასებინა ქვექელის ღირებულება იმ წლის ჭირნახულის მაზანდის მიხედვით და ფულად გადაეხადნა ინგილოს ქვექელის ღირებულება.

გარდა ამ ხორბლეულის გადასახადისა, თითო ქვექელზე უნდა მიეცათ შინ ნაქსოვი ბამბის ფერადი ტილო (შეღებილი). ზოგან ამ ტილოს ერთ ცალს აძლევდნენ მებატონე ლეკს, ზოგან სამსა და მეტსაც. სოფ. ჯინიხში სამ ცალს აძლევდნენ, ალიაბათსა და თასმალოში — ხუთს. შემდეგში, როცა რუსები შევიდნენ საინგილოში, ბამბის ტილოს გადახდევინება მოსპეს ლეკებმა და მის მაგიერ აბრეშუმს ახდევინებდნენ, ალბათ, იმიტომ, რომ რუსები გადასახადს ნატურით (აბრეშუმით) სთხოვდნენ მებატონე ლეკებს.

გარდა ამ ვალდებულებისა, ყმა ინგილოები სხვა წვრილ ვალდებულებასაც უსრულებდნენ ლეკებს. ყმა გლეხებს თავიანთი ურმით უნდა მიეზიდნათ ლეკებისათვის საკმარისი შეშა, ფიჩხი და ხე-ტყის მასალა, თუ ლეკი სახლის ან სხვა შენობის დადგმას დააპირებდა; ზაფხულობით კი ბატონი ლეკი მთელი ოჯახობით და ბარგით გადაეყვანათ თავიანთი ურმებით სადმე აგარაკში და უკანვე ჩაეყვანათ შემოდგომაზე.

თუ მებატონე ლეკი ქალს ითხოვდა, ან შეიღს დააქორწინებდა, ქვექელის მძღვეელი ინგილო მოვალე იყო ბატონისთვის მიერთმია კარგად გასუქებული ცხვარი და თან მიეყოლებინა სხვა რამ საჩუქარიც, თუ, პირიქით, ინგილო ქორწინდებოდა, ან ათხოვებდა ვისმეს, მაშინაც ლეკისათვის უნდა მიერთმია უფრო ძვირფასი რამ ძღვენი, ეს ძღვენი უნდა ყოფილიყო ცხენი, მსხვილფეხა საქონელი, ხოლო თუ ამას არ მოისურვებდა ინგილო, 30 მანეთი ფულად.

გარდა ამისა, თუ დასჭირდებოდა ლეკს, სამუშაოზედაც მოიხმარებდა ინგილოს ხენაში, თესვაში, მკაში. საზოგადოდ, ლეკი ნაკლებად მისდევდა ხენა-თესვას და ამ მხრივ ინგილოს ხშირად არ აწუხებდა.

აი მთელი ის ვალდებულება, რასაც ინგილო იხდიდა ბატონი ლეკის სასარგებლოდ. განსხვავებას ჩვენებური ბატონყმობისაგან ის თვალსაჩინო გარემოება შეადგენდა, რომ მიწა, თვით მამული, რომლის მოსაეღისაგანაც ლეკს ქვექელი მიჰქონდა, მას არ ეკუთვნოდა

და მისი გაყიდვა არ შეეძლო. თუ რომელიმე ყმა გლეხი სრულიად ამოწყდებოდა, არაინ დარჩებოდა ოჯახში, ამოწყვეტილი, ოჯახის მამულს სოფლის ჯამაათი ეპატრონებოდა და ვისაც მოეპოვებოდა იმას გადასცემდა დასამუშაველად, მხოლოდ იმ პირობით, რომ ამოწყვეტილი ოჯახის მაგივრად იმას უნდა ეკისრა ქეშქელის გადახდა.

მართალია, ლექს მამულის გაყიდვა არ შეეძლო, არც მისი სხვაზე გადაცემა, რადგან იგი მის საკუთრებას არ შეადგენდა, მაგრამ თვით ქეშქელის, ე. ი. ვალდებულების გაყიდვა კი შეეძლო. ქეშქელი ხომ გადასახადი იყო, რომელსაც ინგილო ლექის სასარგებლოდ იხდიდა და აი ამ გადასახადის ანუ შემოსავლის გაყიდვას ახერხებდა იგი. 1830—1870 წლებში ამ ყიდვა-გაყიდვას ქეშქელისას დიდი ადგილი ჰქონდა. ხელისუფლებამ 1870 წელს სრულიად აკრძალა ქეშქელით ვაჭრობა.

როგორც ცნობილია, რუსეთში და საქართველოშიც ყმების ყიდვა-გაყიდვას ფართო ადგილი ჰქონდა. საინგილოში ასეთ ყიდვა-გაყიდვას არა ჰქონია ადგილი და არც შეიძლებოდა, რომ ჰქონოდა. ინგილოები ლექების მარჩენლები იყვნენ, რადგან მათ მოსდიოდათ ყოველივე ჭირნახული და სხვა სურსათი, და განა ასეთს გაიმეტებდა გასაყიდად ლეკი? თვითონ ლექები ნაკლებად მისდევდნენ ზენა-თესვას, იმავე დროს კი დაღესტნიდან გადმოსულ ურდოებს და ხშირად მთელ ჯარებს შენახვა უნდოდა. ტყუილად კი არ ამბობს გენ. ორბელიანი პასკევიჩისადმი მიწერილ ერთ თავის წერილში: — ჩამოვართვათ ლექებს ინგილოები, რომელთაგანაც მუქთად მოსდით სურსათ-სანოვაგე, და იმათ საშუალება აღარ ექნებათ შეინახონ დაღესტნიდან გადმოსული ყჩაღთა ურდოები და თავს გაანებებენ ხალხის რბევასო.

რუსების საინგილოში შესვლის შემდეგ მხოლოდ ორი შემთხვევა ყოფილა ასეთი გაყიდვისა. ისიც გაუყიდათ არა ინგილოები, არამედ მულალები — თათრები.

თვით ინგილოებიც ამბობდნენ, რომ ლექთაგან ინგილოების გაყიდვას ადგილი არ ჰქონია, თორემ ასეთი ამბავი ეხსომებოდა ვისმესო.

როგორც ხედავთ, ეს დამოკიდებულება ლექებსა და ინგილოებს შორის თითქმის იგივე ბატონყმური იყო, ცოტას რამის გამოკლებით. ის უფრო პირვანდელ სახეს მოგვაგონებს ბატონყმობისას, სადაც ჯერ ფეოდალური დამოკიდებულება სისრულით არ იყო ჩამოყალიბებული. ის ნახევარ გზაზე იყო შეჩერებული ანუ, უკეთ ვთქვათ, გაყინული.

როცა რუსები შევიდნენ საინგილოში, ის არც იურიდიულად იყო გაფორმებული. ლეკებს არავითარი ისტორიულ-წერილობითი საბუთი არ მოეპოვებოდათ და არც ჰქონიათ ოდესმე, თორემ *საბუთი* საადგილმამულო კომისიას წარუდგენდნენ.

ასეთი ბატონყმური დამოკიდებულება არსებობდა ლეკებსა და ინგილოებს შორის. ეს იყო ნამდვილი ძალმომრეობის აქტი. ინგილო ამ უღელქვეშ გმინავდა და კვნესოდა. შეეძლო თუ არა ინგილოს ამ უბედურებისაგან რამენაირად თავი დაეღწია, ანუ, უკეთ რომ ეთქვათ, გამოესყიდნა? შეეძლო, და ამის ოფიციალურ დასტურსაც ქვემოთ დაენახავთ, პასკევიჩის პროკლამაციაში. მაგრამ ინგილო, როგორც ვიცით, ისე გამძვალტყავებული იყო ლეკთა გადასახადებისაგან, რომ ამაზე ოცნებაც კი არ შეეძლო და, გინდაც შესძლებოდა, აქედან არაფერი გამოვიდოდა: ლეკი, რომლის ხელშიაც იყო ინგილოს ბედობალი, ადვილად უმტყუნებდა და დანაპირებს არ შეასრულებდა. ამისთანა მაგალითი არაიშვიათი იყო.

საინტერესოა, როგორ ჰქონდათ განაწილებული ლეკებს ერთმანეთში საქეშქელე სოფლები და სად ვის რა ეკუთვნოდა. ყველაზე მეტი საქეშქელე სოფელი ლეკთა უძველეს ახალშენს — ჭარსა ჰყავდა. მას ეკუთვნოდა საინგილოში 22 სოფელი. აი ეს სოფლები: ალიაბათი, მოსული, ძაგამი, შოთაგარი, ყორაღანი, თასმალო, ვერხიანი, ენგიანი, აღმალო, ბაბალო, ლელალო, პატარა და დიდი ლაიჯი, ჩობანკოლი, ბაიმათლო, ქურდამირი, ყიმურლუ, ყარაპარდული, ფადარი, კინდირგალო, კაპანაჩი, მეშლით.¹¹ ეს სოფლები გაფანტულნი არიან საინგილოს მთელ ტერიტორიაზე და მის მცხოვრებთა თითქმის მეოთხედს შეადგენენ.

ჯინიხის თემს ეკუთვნოდა მხოლოდ სამი სოფელი: მარსაანი, ლალაფაშა, ჩუდულუ.

მუხახის თემს — ბაზარი, ენგიანი, ყალალო, ქოსური.

თალისას თემს — მულანლო, ფადარლო,¹² კაპანაჩი.¹³

ბელაქანის თემს მთლიანი სოფელი არც ერთი არ ეკუთვნოდა, იმას მხოლოდ გაბნეულად ეკუთვნოდა სხვადასხვა სოფელში თითო-ოროლა მეკომური.

კატეხის თემსაც არა ჰქონდა მთლიანი სოფელი და, როგორც ბელაქანს, მასაც სხვადასხვა სოფელში ეკუთვნოდა თითო-ოროლა მეკომური.

თვით სოფლებს შორისაც სხვადასხვანაირად იყო ქეშქელი განა-

წილებული. მაგალითად, ჭარულ ჰაჯი ახმედ ღურსუნ-ოღღონ მარტო ერთ სოფელ პენგიანში 8 ქეშქელი ჰქონდა, რომლისგანაც 600 ფუთი ხორბალი შემოსდიოდა. გარდა ამისა, მასვე ჰქონდა ქეშქელი კლავი ბათში, ჩობანკოლში, ლალაფაშაში და სხვაგან. მთელსაინგილოში მდიდარ მებატონე-მექეშქელედ ითვლებოდა ჭარული მამულ ველ-ოღლი და მოლა ციტოვი, რომელთაც რამდენიმე ათასი ფუთი ხორბალი შემოსდიოდათ. მაგრამ, როგორც სხვაგან აქაც მებატონეები სჯარბობდნენ, ისეთები, რომელთაც სულ ორიოდ ქეშქელი გააჩნდათ.

საიდან წარმოიშვა და განვითარდა ქეშქელი? ამის შესახებ მრავალი მოსაზრება არსებობს, მაგრამ ყველას ჩამოთვლით მკითხველს მოვაწყვნთ.

ყველაზე სწორად მიგვაჩნია ცნობილი რუსი მეცნიერის მ. კოვალევსკის აზრი, რომლის მიხედვით ქეშქელი დაპყრობის შედეგია; ის წერს: „დაღესტნიდან ჩასულმა ლეკებმა, დაიპყრეს რა ინგილოები და თათრები, გაიყვეს ერთმანეთში საინგილოს მიწა-წყალი და როგორც ყმებს, ისე დაუწყეს მათ ქეშქელად წოდებული გადასახადის დადება“.

ინგილოებს რომ უკმაყოფილება არ გამოეცხადებინათ და აურზაური არ აეტეხათ, თავდაპირველად ლეკებმა სულ მცირეოდენი გადასახადი შემოიღეს; ეს გადასახადი მცირეოდენი ჭირნახულისაგან და თითო ნაჭერი ნარმისაგან შედგებოდა.

შემდეგში ლეკებმა, როცა საბოლოოდ განმტკიცდნენ საინგილოში, ეს მცირე გადასახადი ძალზე გაადიდეს. საინგილოს რუსეთთან შეერთების დროს ის კომლზე უკვე 3-5 თადარს უდრიდა, რაც მეტად საგრძნობი იყო მაშინდელი გლეხისათვის.

რუსებმა ამ გადასახადის მოსპობა არ მოისურვეს, ალბათ, იმიტომ, რომ მოუსვენარი ლეკებისათვის საბაბი არ მიეცათ ახალი აჯანყების მოწყობისათვის, ან კიდევ საკითხის გაურკვეველობის გამო: ზოგნი ლეკებს მემამულეებად თვლიდნენ და, როგორც ასეთებს, ბატონყმურ რუსეთში ხელი არავინ ახლო.

რუსეთის დამკვიდრების შემდეგ საინგილოში ამ მხრივ მდგომარეობა უფრო გაუარესდა, — იმ გადასახადს, რომელსაც ინგილო ლეკის სასარგებლოდ იხდიდა, სხვა გადასახადიც მიემატა. ეს ახალი გადასახადი ჩვეულებრივი სახელმწიფო გადასახადი იყო და ამნაირად ინგილოს ორი ტყავი სძვრებოდა. ინგილოს ერთის გადახდაც ეძნელებოდა, იმის

* М. Ковалевский, «Закон и обычай на Кавказе.»

მოსხნას თხოულობდა და ახლა ახალი ვადასახადი დაუვისრეს. მას მდგომარეობა ერთი-ორად უფრო გაუარესდა.

თუ რა გაჭირვებულ მდგომარეობაში იყო მაშინ ინგილო, აწის სკანდინავიის ილუსტრაციოდ ავალაპარაკოთ ვენ. დიმიტრი ორბელიანი რომელიც რუსეთთან საინგილოს შეერთებისას ბანაკად იღვა სოფ. ალიაბათში და თავისი თვალით მხედავდა იმათ სიღუბჭირესა და ბედშავ ცხოვრებას. მასზე ისეთი მძიმე შთაბეჭდილება მოუხდენია ინგილოთა ცხოვრებას, რომ აღშფოთებული სწერს პასკევიჩს, მაშინდელ მთავარმართებელს:

„უსირცხვილო, თავზეხელაღებული ლეკების თარეშს და დაუსრულებელ თავდასხმას ხელს უწყობს ის გარემოება, რომ ისინი სურსათ-სანოვაგით სრულიად უზრუნველყოფილნი არიან. მთელი რივი ისეთი სოფლებისაგან, როგორიც არის ალიაბათი, მოსული, კანდახი, თასმალო, ჰენგინი, ძაგამი და ლალაფაშა. სრულიად უსასყიდლოდ მისდით ლეკებს სანოვაგე. მათზე ძალაუფლება ჭარელ ლეკებს ძალმომრეობით მიუთვისებიათ. ამ სოფლების მცხოვრებნი ქართველები არიან, თავიანთ მამაპაპულ მიწა-წყალზე ცხოვრობენ და ძველადგანვე ქართველ მეფეებს ეკუთვნოდნენ. ჭარელ ლეკებს ისინი ყმებად გაუხდიათ და იმ ზომამდე შეუვიწროებიათ და დაუბეჩავებიათ, რომ სრულ სიბნელეში იმყოფებიან, უკიდურეს მონობას განიცდიან და ადამიანის სახე და მსგავსებაც კი დაუკარგავეთ. ლეკებისაგან მათ მარცვა-გლეჯას, დაუსრულებელ მტარვალობასა და ყოველგვარ ძალმომრეობას საზღვარი არა აქვს. ესლა იმ ბეჩავ, დამონებულ ხალხის წარმომადგენლებს — მამასახლისებს ვეზავნი თქვენთან, ვშუამდგომლობ, მიიღოთ ისინი თქვენი მფარველობის ქვეშ და გაანთავისუფლოთ ლეკთა მონობისაგან. როცა ეს მოხდება, მაშინ ლეკებს საშუალება მოაკლდებათ შეენახონ დაღესტნიდან გადმოსული ბრბოები და იძულებული იქნებიან საქართველოს მარცვა-გლეჯას თავი დაანებონ“.*

ორბელიანის ნათქვამის უფრო ნათელსაყოფად დავუმატებთ თვით ინგილოთა ნაამბობს: „მობრძანდებოდა თუ არა ჩვენთან მებატონე ლეკი, პატივი უნდა გვეცა არა მარტო მისთვის, არამედ მისი ცხენისთვისაც, შემოვიდოდა თუ არა ჩვენს ეზოში და ჩამოხტებოდა ცხენიდან, მისი ცხენის ქვეშ ჯეჯიმი ან ფარდაგი უნდა გავვეშალა და ზედ უნდა მდგარიყო ცხენით. აქედან დაინახავთ, რა მდგომარეობაშიც უნდა ვყო-

* იხ. A. K. A. ტ. 111, გვ. 416.

ფილიყავით, ჩვენი რაც კი მოეწონებოდა ლექს სახლ-კარში, მაშინვე ხელს დაადებდა და თან წაიღებდა“.

არ ვიცი, რა შედეგი მოიტანა ორბელიანის შუამდგომლობის შედეგად, მაგრამ არც არქეოლოგიური კომისიის საქმეებში და არც მისი მულო კომისიების შრომებში არაფერი არა ჩანს. მის შუამდგომლობას რომ ნაყოფი გამოეღო, ეს აღნიშნული იქნებოდა აქტებში.

ინგილოთა ცხოვრება და მღვთმარეობა თანდათან უარესდებოდა. ქეშქელის რაოდენობა თანდათან იზრდებოდა. სოფ. ალიაბათში საქე-შქელე ვდასახადი 20 ჩანახიდან 5 თაღარამდის გაიზარდა. ჩობანკოლ-ში 10 ჩანახიდან 3 თაღარამდის, ლალაფაშაში 3 თაღარიდან 8 თაღარამდის და ასე სხვა სოფლებშიც. ამ ზრდამ იქამდის მიაღწია, რომ მთელი მოსავლის 40 % და ზოგჯერ მეტიც მებატონე ლექს მიჰქონდა. ქეშქელის ზრდას უფრო იმ გარემოებამ შეუწყო ხელი, რომ რუსის მხედრობა, რომელიც დიდი რაოდენობით იღვა საინგილოში, საჭიროებდა სურსათს და შორიდან მის მოტანას იმ უგზოობის დროს, რასაკვირველია, ადვილობრივ ყიდვა სჯობდა. აი ამიტომაც გაადიდეს ქეშქელის რაოდენობა, რომ საშუალება ჰქონოდათ რუსებისთვის მიეყიდნათ სურსათი.

თავდაპირველად (რუსების შემოსვლამდის) ქეშქელის გადიდების ნებართვას ჯამაათი იძლეოდა, შემდეგ კი რუსების სამხედრო ნაწილები, რომელნიც თითქმის ყოველთვის მოქეშქელეთა მხარეზე იყვნენ. მაგრამ ხშირად არავითარი სანქცია არ იყო საჭირო: ეს ლეკთა თვითნებობაზე იყო დამოკიდებული. ამ თვითნებობას ბევრი უსიამოვნება და ხშირად კაცის კვლაც მოსდევდა. თასმალოსა და ენგიანში მითხრეს, როცა გაუძალდებოდით და არ ვამღვედით ზედმეტ ქეშქელს, მაშინ დაგვიჭერდნენ და თავდაყირა ჩამოგვკვიდებდნენ ხეზე, მერე აყარზე (სახურავზე) აიჭრებოდნენ, სადაც ჭირნახული გვაქვს სოლმე შენახული. სულ მთლად ჩამოიტანდნენ და წაიღებდნენო. ამ ნიადაგზე ბრძოლაში განთქმული იყო ვინმე ინგილო აჯიბევი. რომელიც წამსვე იქ გაჩნდებოდა, სადაც ბატონები ძალმომრეობდნენ და ისეთ ჩხუბსა და აურზაურს აუტეხდა მათ, რომ ისინი იძულებულნი იყვნენ გასცლოდნენ, ან კიდევ ძველის გადასახადით დაკმაყოფილებულიყვნენ. აჯიბევს ამ ნიადაგზე ორი ლეკი შემოაკვდა. გააცემბირეს, მაგრამ მან თავისი მაინც არ დაიშალა და როცა ციმბირიდან დაბრუნდა, უფრო გამხნევებული შეუდგა დაჩაგრულ ინგილოთა შველას.

ქეშქელს არაფერი ეშველა. ინგილო და თათარი ამ გადასახადი-

საგან კენესოდა, თვალცრემლიანი შესტიროდა ყველას, გვიშველეთ, წელში გავწყდითო, მაგრამ მათი მშველელი არავინ იყო. რუსეთი განგებ ყურს იყრუებდა, რადგან, როგორც ზემოთა ვთქვით, რამე საბაბი მიეცა ლეკებისათვის ახალი აჯანყების მოწყობის რამ, მიუხედავად ასეთი ღოლიაობისა, ლეკებმა მაინც მოაწყეს დიდი აჯანყება, რომელიც მთელი ექვსი თვე გაგრძელდა.

აი საქმე რაში იყო. 1830 წელს, როგორც უკვე ვიცით, გადაწყდა ჭარ-ბელაქნის ოკუპაცია, შემდეგ მისი ჩვეულებრივ პროვინციად გადაქცევა და შიგ რუსეთის ხელისუფლებისა და წყობილების შეტანა. ამ მისიით გაემართა პასკევიჩი 17 თებერვალს ჭარ-ბელაქნისაკენ და მოლაპარაკების მაგიერ მზამზარეული პროკლამაცია გადასცა ლეკებს თემთა ყრილობაზე განსახილველად. აი ამ პროკლამაციის მეშვიდე მუხლში რა ეწერა ინგილოების შესახებ: „ჭარის პროვინცია, დღევანდელი თავისი მდგომარეობის მიხედვით, განიყოფება ორ კლასად, გაბატონებულ მფლობელებად, რომელნიც განსაკუთრებით ლეკები არიან და რომელნიც ჩვენთან ყოველთვის ცუდ განწყობილებაში იყვნენ, და მათგან დამონებულ ქართველებად, რომელთათვისაც სხვადასხვა შევიწროებით მაჰმადიანობა მიუღებინებიათ. ჩვენი მიზანია — ამ დაბეჩავებულ ხალხს ყოველ მხრივ ხელი შევუწყოთ და მათის დახმარებით შევასუსტოთ ჩვენთან ცუდ განწყობილებაში მყოფი ლეკთა ძალაუფლება. ჩვენ ცნობაში უნდა მოვიყვანოთ, თუ რაში გამოიხატება ამ ბეჩავ ხალხის ვალდებულება ლეკებისადმი, რათა ადგილი აღარ ჰქონდეს მათგან ძალმომრეობას. ეს გადასახადი ამიერიდან ინგილოებს უნდა შეჰქონდეთ სოფლის უფროსთან და ამაში სათანადო ქვითარი უნდა მიიღონ. თუ გადასახადი დროზე არ იქნება შეტანილი, არავის უფლება არა აქვს ძალით გადაახდევინოს, ყოველ ასეთს შემთხვევაში უნდა ეცნობოს ოლქის მმართველს.“

ინგილოებს შემდეგი უფლებები ეძლევათ: 1) პირადი თავისუფლება, — თუ მოინდომა ვინმემ გადასახლება, შეუძლიან წავიდეს და თან წაიღოს მთელი თავისი მოძრავი ქონება, ხოლო სახლი, ბაღი, ადგილმამული რჩება სოფლის მფლობელობაში; 2) ინგილოებს უფლება აქვთ გამოისყიდონ თავიანთი თავი მებატონე ლეკებისაგან, მამულის, ბაღის და სახლ-კარის ათკეცი შემოსავლის გადახდით; 3) ამის შემდეგ თავისუფალი იქნება თავისი მებატონისაგან და არავითარ ვალდებულებაში არ იქნება მათთან“.

ეს იყო ვითომ დიდი წყალობა პასკევიჩისა. სინამდვილეში კი პას-

კვეიჩი მარტო იმას ადასტურებდა, რაც ფაქტიურად არსებობდა და ახლა მას მხოლოდ იურიდიული სანქცია ეძლეოდა. ამგვარად დიდი რიხით გამოცემული პროკლამაცია, მცირე შეღავათსაც ანიჭებდა ინგილოებს. ასე იძუწა პასკევიჩმა, მაგრამ, მიუხედავად მისი ლობისა გაბატონებული ლეკებისადმი, მაისის დასაწყისში მათ მიიწვიოდა აჯანყება მოუწყვეს, სძლიეს და შეჭირვებულ მდგომარეობაში ჩააგდეს რუსის ჯარი. მაშინ ჯარის სარდალმა სტრეკალოვმა ასეთი მოწოდებით მიმართა ინგილოებს: „მონობის უღელს სამუდამოდ მოვაშორებთ, ქეშქელს მოვსპობთ, ოღონდ რაზმები შეადგინეთ, ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლა დაიწყეთ“.

ინგილოებმა გამოცდილებით იცოდნენ, რომ რუსეთის მხედრობა ყოველთვის ასეთი აღთქმებით კვებავდა მათ, ამიტომ ისინიც მხოლოდ დაჰპირდნენ დახმარებას. მართლაც, როცა რუსეთის მხედრობამ ექვსი თვის ბრძოლის შემდეგ აჯობა ლეკებს, 1830 წლის 25 დეკემბერს გამოცემულ პროკლამაციაში აი რა ეწერა ინგილოების შესახებ: „ყველა ლეკს, რომელსაც რაიმე ძალა-უფლება ჰქონდა ინგილოებზე და ენისე-ლზე, ერთმევა ეს უფლება. ამ მოსახლეობამ, ე. ი. ინგილოებმა და თათრებმა ყოველივე გადასახადი, რომელსაც ლეკების სასარგებლოდ იხდიდნენ, ხაზინას უნდა ჩააბარონ“.

ინგილოს ახლა თავისი გადასახადი მთავრობისათვის უნდა ჩაებარებინა. ეს იყო მთელი განსხვავება ძველსა და ახალში. იქნება მათთვის უფრო უკეთესი იყო საქმის ასეთი ცვლილება, რადგან მთავრობა იმდენ ძალმომრეობას არ გამოიჩინდა, რასაც მებატონე ლეკები იჩენდნენ. მაგრამ, საუბედუროდ, ეს გადაგდებული ნამცეციც უღდეური გამოდგა. ქეშქელის უფლება ლეკებს ერთმეოდათ, მაგრამ ერთმეოდათ მხოლოდ იმით, ვინც მონაწილეობას იღებდა აჯანყებაში, დანარჩენთათვის კი ქეშქელის მაგივრად პენსია უნდა მიეცა მთავრობას. ვიდრე პენსიის საქმე მოგვარდებოდა. ქეშქელი ისევ უნდა ეხდათ ინგილოებს. ჩქარა ესეც უარპყო პასკევიჩმა და 1838 წელს ქეშქელი გაქვეუღებდაც დაუბრუნდა და ნება მისცა თავიანთ სახლ-კარს დაბრუნებოდნენ და საკუთარი კერისათვის მიეხედნათ.

ასე სამარცხვინო გათავდა ეს თვალთმაქცური ვითომ რეფორმა, რომელმაც ხანმოკლე სიხარული გამოიწვია ინგილოებში.

ამის შემდეგ უფრო გათამამდნენ და ქეშქელს თანდათან უმატეს. მაშინდელი რუსეთი ხომ საერთოდ ხელს უწყობდა მემამულეებს და რადგან მებატონე ლეკებიც ერთგვარ მემამულეებად ჰყავდათ წარმო-

გენილი, ხმას ვინ გასცემდა მათ. ინგილოთა მდგომარეობა ანგარიშით
პოლიტიკის წყალობით უფრო და უფრო გაუარესდა; ხელისუფლებამ
ფარ-ხმალს არა ჰყრიდა, თხოვნას თხოვნაზე ჰგზავნიდა და მუშაობის
ლობას შუამდგომლობაზე.

ბოლოს, 1861 წელს, გამოცხადდა ბატონყმობის გადავარდნა. მო-
სალოდნელი იყო, რომ ეს რეფორმა საინგილოშიც განხორციელდებო-
და და საუკუნოებით შეწუხებული ხალხი თავისუფლად ამოისუნთქა-
და. მაგრამ ბედმა ახლაც უმუხთლა ინგილოებს. ის, რაც მთელ რუსე-
თში მოისპო, აქ ძველ პირობებში დარჩა. რეფორმამ გვერდი აუხვია
საინგილოს.

მთავრობამ აქ რაღაც ხრიკებს მიმართა და ასეთი ახსნა-განმარტე-
ბა გამოიგონა: ლეკებსა და ინგილოებს შორის ბატონყმური დამოკი-
დებულება არ არის, ინგილოები მხოლოდ იჯარადრები არიან და, რო-
გორც ასეთებმა, რასაკვირველია, უნდა იხადონ იჯარაო. მაგრამ ეს
ხომ აშკარა სიცრუე იყო და მეტი არაფერი. მექეშქელე ლეკებმა ხში-
რად არც კი იცოდნენ, სად იყო მათი მიწა-წყალი, რომლის ქეშქელ-
საც უხდიდნენ, და გინდაც რომ სცოდნოდათ, იმ მამულზე არავითარი
უფლება არ ჰქონდათ, ვერც გადასცემდნენ ვისმეს და ვერ გაყიდდნენ.
მაშ, რანაირი იჯარაღარი იყო ინგილო? არავითარი. ეს იყო შიში მო-
უსვენარი ლეკების აჯანყების წინაშე. იმ ხანებში იმამი შამილი ჯერ
კიდევ ჭექა დაღესტანში და ერთი პატარა ნაპერწკალი იყო საქმას,
რომ ხელახლა წამოეყო თავი ჭარ-ბელაქანს და მთელ აჯანყებად გა-
დაქვეულებო. ამიტომ მთავრობამ არც აცივა, არც აცხელა და, რომ
ინგილოებს შფოთვა და მღელვარება არ დაეწყოთ, მათ მოსატყუებ-
ლად რაღაც კომისიები შექმნა, რომელთაც საადგილმამულო და საუ-
წყებო კომისიები უწოდეს. ამ კომისიებს უნდა გამოერკვიათ და გადაე-
წყვიტათ ინგილოთა და ლეკთა ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი;
ეს იყო და ეს. ამის მეტი არაფერი გამოიმეტა მაშინდელმა მთავრობამ
ამ რეფორმიდან საინგილოსთვის.

მთელი ორმოცი წელიწადი იმუშავა ამ კომისიამ, მრავალი ძვირ-
ფასი საისტორიო და საარქეოლოგიო მასალა დააგროვა, რომელსაც
დიდი მნიშვნელობა აქვს. იკვლიეს ამ საკითხის ასავალ-დასავალი, მა-
გრამ საქმე ვერ დასძრეს ადგილიდან, ალბათ, იმიტომ, რომ ასე სურ-
დათ ზემდგომ ორგანოებს. კომისიების მუშაობას გათავება და დასას-
რული არ ეღირსა. საქმე ისე გაჭიანურდა, რომ სახელმწიფო სათათ-
ბირომაც კი მოუსწრო. სწორედ ამ სახელმწიფო სათათბიროს მიმარ-

თეს ახლა ინგლიოებმა და მისი საშუალებით მთელი რუსეთის სამს-
ჯავროზე გამოიტანეს თავიანთი ამბავი. სათათბიროს დეპუტატს, ვა-
ედაროვს, თხოვნით მიმართეს ინგილოებმა. ეს თხოვნა მან-
როს კრებაზე წაიკითხა:

„რუსების შემოსვლამდის კავკასიაში, ზაქათლის ოლქის ლეკთა
სოფლებმა: ჭარმა, ბელაქანმა, კატეხმა, თალამ და სხვათ ძალმომრე-
ობით დაგვაკისრეს ხარკი, რომელსაც ჩვენ, მაშინ უღონონი და უპა-
ტრონონი, იძულებულნი ვიყავით დავმორჩილებოდით. რუსეთის მთავ-
რობამ არ გაგვანთავისუფლა ლეკთა ამ ხარკისაგან, იმიტომ, რომ
ლეკებს ჯერ კიდევ მხარს უმაგრებდა თავისუფალი დაღესტანი, შემ-
დეგ კიდევ იმიტომ, რომ ეს ჩვენი საქმე გადაეცა განსახილველად სა-
ადგილმამულო კომისიას. ამ კომისიამ კიდევ ისე გააჭიანურა ეს საქმე,
რომ, აგერ, ორმოცი წელია ეს კომისია მუშაობს, მაგრამ საკითხი დღე-
საც გადაუწყვეტელია. რუსეთის მხედრებისაგან ზაქათლის ოლქის და-
პურობამდე დღემუდამ ეუთითებდით მთავრობას ამ უმწვერვალეს უსა-
მართლობაზე, რომლის ძალითაც ერთნი მცხოვრებნი ოლქისა, სახელ-
მწიფო ხარჯებს გარდა, დაბეგრილი არიან უზომო გადასახადებით
ოლქის მეორე ნაწილის სასარგებლოდ, რომელნიც ისეთივე გლეხები
არიან, როგორც ჩვენ, და არავითარი უპირატესობით არ სარგებლო-
ბენ. ამრიგად, ჩვენ ორმაგი გადასახადი გვხვდება. დიდს გაჭირვება-
სიღარიბეს განვიცდით შემდეგი სოფლების მცხოვრებნი: ალიაბა-
თისა, ვერხიანისა, კინდირგალისა, ზაგანისა, თასშალოსა და სხვათა.
ამ სოფლების მოსახლეობა, რიცხვით 6.000 კომლზე მეტი, ვიხდით
ლეკთა სოფლების ჭარისა, მაწეხისა, თალისა და სხვათა სასარგებლოდ
6.028 თალარ ჭირნახულს, რომლის ღირებულებაც დღევანდელ ფასე-
ბში 36.138 მანეთს აღემატება. გარდა ამისა, მთავრობასაც ხომ ყო-
ველ ხარჯსა და ხარკს ვუხდით. სოფ. ალიაბათი, იხდის სახელმწიფო
ხარჯებს 9.000 მანეთს, ლეკებისას კი 9088 მან. ვერხიანი სახელმწი-
ფოს — 4,340 მან. ლეკებისა 3,618 მან.: უნგიანი — სახელმწიფოს —
1.523 მან.; ლეკებისას — 924 მან.; ძაგანი სახელმწიფოს — 2.071 მან.;
ლეკებისას — 1.536 მან. ასე და ამგვარად არიან დაბეგრილნი
სხვა სოფლებიც, ზოგან მთავრობას მეტ გადასახადს აძლევენ
ლეკების გადასახადთან შედარებით, ზოგან კი ნაკლებს. ჩვენს მუდმივ
გაჭირვებას და სიდუხჭირეს დასასრული არა აქვს. წინათ სახელმწი-
ფო გადასახადი ლეკების გადასახადის მეოთხედს შეადგენდა. ახლა კი,
არა თუ გაუთანასწორდა, გადააჭარბა კიდევ. ჩვენი მდგომარეობა

მონების მდგომარეობაა, უადრესად შეუსაბამო და უსამართლო. ჩუ-
თუ მთავრობას არ შეუძლიან გამონახოს რაიმე საშუალება დასაშინებლად
და სამუდამოდ მოგვაშოროს თავიდან ეს სამარცხეწიერ უკეთესი ქვეყ-
მრავალტანჯული ქვეშევრდომნი რუსეთისა, ჩვენთვის გაუგებარის მი-
ზეზით გავმხდარვართ რუსეთის სხვა ქვეშევრდომებზე უღირსნი და
მუდმივი მოხარკე ვართ დღემდე ისეთივე გლეხებისა, როგორნიც ჩვენ
თითონა ვართ“.

სახელმწიფო სათათბიროს კათედრიდან საჯაროდ წარმოთქმულმა
ინგილოთა საჩივარმა ბოლოს მიზანს მიაღწია. ახალი საადგილმამულო
კომისია იქნა დანიშნული; როგორც იქნა, ყინული გადნა და 1915 წელს
მოეხსნა საინგილოს მონობის ეს უღელი, რომელიც ბიუროკრატიულმა
რუსეთმა თითქმის ოქტომბრის რევოლუციის კარამდე მიიტანა.

VI

ხალხის ყოფა-ცხოვრება

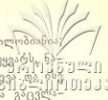
ინგილოური ტიპი. — ზნე და ხასიათი. — ღროს ვატარება. — ჩანთება. — კატ-
ლი და ელისელი ინგილო. — სტუმართმოყვარეობა. — დიდი ოჯახები. — ვაყრა
— გართობა. — ქურდობა და ყაჩაღობა. — ენა. — უნძარაობის დღე. — კოტი-
ტობა. — ხინკალხანობა. ქურმუხის დღესასწაული. — მისი მნიშვნელობა ინგ-
ლოთა ცხოვრებაში. — ცრუმორწმუნება. ჩაცმა-დახურვა მანაკაცთა. — ქალების
ყოველდღიური ტანისამოსი. — იმართი ანუ სადღესასწაულო მორთულობა, —
ნიშნობა, — ქორწილი, — პატარმალი ოჯახში. — მშობიარობის საშინელი პი-
ბება. — მიცვალებულის დასაფლავების წესები.

ახალი წელი საინგილოში.

ინგილოური ტიპი. ინგილო გარეგნული შეხედულებით
იგივე ქართლელი ან კახელი გლეხკაცია.

ინგილონი საზოგადოდ ფერმკრთალები არიან, იშვიათად შეხედე-
ბით წითურსა და ღაყლაყა-ლოყებიანებს. მზისგან სპილენძის ფერად
ჩაშავებულ ტიპებს აქაც, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში, ხში-
რად შეხვდებით; სახის გამომეტყველებაში, მიხვრა-მოხვრაში სიმკვირ-
ცხლე, სიჩქარე არ ეტყობათ, — იგივე აუჩქარებელი, დარბაისელი ქა-
რთლელი წარმოგიდგებათ თვალწინ.

ინგილოს სახის გამომეტყველება მუდამ სევდიანი და მოქუშული
აქვს. ამისი მიზეზი რა თქმა უნდა ინგილოთა წარსულშია, რომელიც
მრავალი საუკუნის განმავლობაში მონობის უღელს განიცდიდა.

ხ ა ს ი ა თ ი. ინგილო მეტად მშვიდი, წყნარი და ზრდილობიანი; ჩხუბი აყალ-მაყალი, უსიამოვნობა და აურზაური იმას არ უყვარს, ვინც ხვთ სასოფლო ყრილობას, სადაც საერთო რამ საქმე ირჩევა და იმე წყნარად, მშვიდობიანათ მიმდინარეობს მსჯელობა, აზრთა გაცვლა-გამოცვლა, რომ ერთ ხმამაღალ სიტყვასაც ვერ გაიგონებთ. ან კიდევ დღეობას, ბაზრობას, სადაც ყოველივე ისე წყნარად და მშვიდობითა წარმოებს, რომ აღამიანი გაცდება.

საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ქურმუხის წმ. გიორგის დღესასწაულს, სადაც იკრიბებოდა წინათ როგორც ქრისტიანი, ისე მუსულმანი მოსახლეობა საინგილოსი. აქ მხიარულობაც დიდი იცოდა, დროს გატარებაც, ცეკვა-თამაშიც. მაგრამ ვერსად ჩხუბსა და აყალ-მაყალს ვერ შეხვდებოდით. მშვიდათ, წყნარად შეიკრიბება ხალხი, მშვიდათვე გაატარებს დროებას და ისე წყნარად, დაიშლებიან და წაველენ-წამოვლენ თავ-თავიანთ სახლებში, რომ ერთი ბეწვა უსიამოვნებასაც კი არავის მიაყენებენ.

მუდამ ზრდილსა და თავაზიან ინგილოს გინება და ლანძღვა აღამიანისა საშინლად ეჯავრება და ეზიზღება. გინებას, ლანძღვას, უწმინდურ სიტყვა-პასუხს ინგილოსაგან ვერ გაიგონებთ. სახლში, გარეთ, ჩხუბში თუ ხუმრობაში ინგილო არასოდეს ცუდ სიტყვას არა ხმარობს. დედ-მამის გინება ინგილოთათვის ხომ სულ უცხო სიტყვაა და დიდ უსიამოვნობის დროსაც კი მოსისხლე მტერთან არ მიმართავს ზოლმე მას. ინგილოთა ლექსიკონში „ყურუმსაღისა“ და „ახმახის“ მეტი სხვა საღანძღავი სიტყვები არ მოიძებნება თუ ვინმემ გააბრაზა და გული მოაყვანინა ინგილოს, მხოლოდ მაშინ აიმაღლებს ხმას, ყვირილს დაიწყებს, მაგრამ თავის თავს ნებას არ მისცემს, რომ გინება დაუწყოს ვინმეს.

წყნარადვე სწარმოებს ყოველივე წვეულება და დროსტარება საინგილოში. პურის ჭამის დროს გრძელ შოთებს ერთმანეთს გაუწოდებენ. ერთი ორივე ხელს ერთ ბოლოში მოჰკიდებს, მეორე მეორეში. გაიწევენ და გაგლეჯავენ შოთს და თან იტყვიან „ღმერთო შენ“, ესე იგი, ღმერთო შენ გვწყალობდეთ. ღვინის სმაში კიდევ წყნარადვე ეტყვიან ერთმანეთს: „დაგლოცოს ღმერთმა, დაგლოცოს“. ლოთობა დიდ სირცხვილად ითვლება და, რაც გინდა დიდი წვეულება იყოს, მთვრალს ვერავისა ნახავთ. სუფრაზე ყველას წინ უდგია ერთგვარი თიხის ჭურჭელი, რომელსაც ინგილოები არაწს ეძახიან და რომელიც პირთამდე სავსეა ღვინით. ტოლუმბაში, ანუ თამადა, არავის ძალას არ

ატანს სმაში და არავის ერთ სიტყვასაც არ ეტყვის: სულ ვარისცაღ
ჭიქა და დალიო; — ასეთი ძალდატანება აქ შეურაცხყოფა უფლები-
ვისაც რამდენი მოესურვება და ესიამოვნება, იმდენსვე ხელსიყოფის
მდგომარე არაწისავან.

თამადის მთავარი მოვალეობა იმაში მდგომარეობს, რომ ფხიზლად
თვალყური ადევნოს მთელს სუფრას, რომ არავინ დაითროს და თუ
ასეთი შეამჩნია, მაშინვე მოურიდებლად უნდა გადასძახოს: „შენ თავ-
ში გეყო“, ე. ი. შენ ღვინომ უკვე გაწყინაო და შეზარხოშებულცი მო-
ვალეა დაუყოვნებლივ, ხმაამოუღებლივ ადგეს და გავიდეს სახლიდან,
თორემ ძალით გაიყვანენ.

ინგილოთა შეხედულებით სუფრაზე მთვრალ კაცს ადგილი არ უნ-
და ჰქონდეს, ეს მასპინძლისა და სუფრის შეურაცხყოფაა. სუფრაზე
უნდა სასიამოვნოდ იმასლაათონ, იხუმრონ, მოსწრებული სიტყვები
იქვან, სადღეგრძელოები და შესანდობარი წარმოთქვან, მაგრამ
მთვრალსა და ვალეშილ კაცს ეს არ შეუძლია და ამიტომ სუფრას
უნდა მოშორდეს.

ეს მშვენიერი ჩვეულება ისე მტკიცედ არის დაცული, რომ შეუძ-
ლებელია ვინმემ წინააღმდეგობა გაუწიოს. ქუჩაში მთვრალ კაცს ხომ
ვერა ნახავთ და თუ ასეთი უბედურება შეემთხვა ვისმე, ის თავს ვა-
რეთ ვეღარ გამოყოფს და მუდამ დარცხვენილი უნდა იყოს.

ღვინოს საინგილოში ყველანი სვამენ — ქალებიც და კაცებიც,
დიდნიც და პატარანიც. ხშირად წყლის მაგივრადაც კი. მაგრამ, უკაც-
რავად, იმდენი უნდა დალიო, რომ არ დაითრო, ღვინომ არ დაგძალოს.

მზიარულებისა და ქეიფის დროს საიმღერა არ იციან. მთელი საინ-
გილო რომ შემოიაროთ, ვერ ჰპოვებთ ვერც ერთ ხალხურ სიმღერას.
ამ მხრივ საინგილო დიდ გამონაკლისს შეადგენს მზიარულსა და მუ-
დამ მომღერალ საქართველოსავან. ამიტომ აქაური ქორწილია თუ
სხვა რამ დღესასწაული, უსიცოცხლოდ მიმდინარეობს, წყნარად შე-
მოუსხდებიან სუფრას და წყნარად დაიშლებიან. ლეეთა და თათართა
დიდი ხნის მონობას თავისი დალი დაუსევამს მუდამ მზიარული ქართ-
ველისათვის. ან კი რა ემღერებოდა ინგილოს! იმდენი ჭირი და ვარამი
გამოუვლია უღმობელ მტრის ხელში, რომ ისიც გასაკვირველია, —
სული სულად როგორ შერჩა და ხორცი ხორცად.

ჩანთება. ასეთი წყნარი ხასიათისანი არიან ინგილოები, მაგრამ
თუ ძალიან აწყენინეთ და მიუტევებელი შეურაცხყოფა მიაყენეთ,

აღრე თუ გვიან სამაგიეროს გადავიხდით. შურისძიებად ითვლება უკეთესად თაერესად სახლ-კარის გადაწვა. ბნელ ღამეში შურისმაძიებელი მარტო პარება მტრის. სახლ-კარს და ცეცხლს მისცემს შეუმჩინებელი ცეცხლი (სახლის სახურავს). სახლს საინგილოში ხშირად ლერწმითა და სურვილით და შიგ არაიშვიათად ბზესა და თივას ინახავენ. აქედან ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა ადვილია აქაური სახლისათვის ცეცხლის წაკადება. ამ შურისძიებას ინგილოები „ჩაუნთეს“ ეძახიან: „ჩაუნთეს, ჩაუნთესო“, რომ დაიძახებენ ინგილოები, ეს იმას ნიშნავს, რომ ამა და ამ კაცის სახლს შურისძიებით ცეცხლი წაუკიდესო. ასეთ ჩანთებას დროს, რასაკვირველია. იწვის და ნადგურდება მთელი ქონება მოსახლისა და არა იშვიათად ცოცხალი საქონელიც. ასეთ შემთხვევაში მეზობლებიც და მთელი სოფლის მოსახლეობა მოეხმარება ხოლმე დაზარალებულს და შველის ხანძრის ჩაქრობაში, თუ ეს კერძო ნიადაგზეა; მაგრამ თუ პიროვნებამ შეურაცხყოფა და ზარალი მიიყენა მთელ სოფელს და ამ ნიადაგზე ჩაუნთეს, ერთი კაციც არ მიეკარება მისაშველებლად, ისე დაიწვის და ჩაიფერფლება მთელი ქონება.

საინგილოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ასეთ შემთხვევას ვეღარ შეხვდებით.

კაკელი და ელისელი ინგილო. მოგეხსნებათ, რომ ინგილოები ორი დიდი სოფლის, კაკისა და ალიაბათის ირგვლივ იყრიან თავს. ორივე ისინი დიდათ განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან. კაკელი ინგილო ამპარტაუანია, დიდგულა და თავისუფლებისმოყვარედღევანდელი კაკის რაიონის ინგილოები ყველანი სოფ. კაკიდან წარმომდგარან, აქედან გამოყოფილან და ცალკე სოფლები დაუარსებიათ; სოფ. კაკი კიდევ ძველად თავისუფალი ყოფილა, ყოველივე ხარჯისა და გადასახადისაგან განთავისუფლებული, რადგან მისი მცხოვრებნი ყარაულის — დარაჯის როლს ასრულებდნენ, სოფელი ქურმუხის ვიწრო ხეობაშია შეჭრილი, საიდანაც გზა დალესტანში გადადის. ამიტომ კაკელნი დარაჯად იდგნენ, რომ არ ჩამოეშვათ. გზა არ მიეცათ საქართველოს ასაკლებათ წამოსულ ლეკთა ურდოებისათვის. საქართველოს მეფენი დიდ პატივს სცემდნენ მათ, ანებივრებდნენ და ასაჩუქრებდნენ, რათა კარგად და მუყაითად აესრულებინათ თავიანთი მოვალეობა. ამ განებივრებისაგან წარმოსდგა მათი სიამაყე, თავისუფლებისმოყვარეობა და შეუპოვრობა. იმდენად ამაყია კაკელი ინგილო, რომ რაც გინდა უჭირდეს, სათხოვნელად, შესახვეწნად არაეისთან მივა; მათხოვარი ინგილო ხომ წარმოუდგენელია.

სრულიად წინააღმდეგს წარმოადგენენ ელისენის (აღიპატიოსნების) ინგილოები, ყველაფერში ეტყობათ, რომ წინათ ლეკთა ბატონობის მათზე თავისი დიდი დაუსვამს.

კაკელი ინგილო უფრო შეგნებულია, გონებაგახსნილი და სწავლას მოყვარული. თუ ძველ დროში (საბჭოთა ხელისუფლებამდე) უსწავლა ვინმე ინგილოს, ყველა ესენი კაკელები არიან. ელისელი ინგილოები სწავლასა და საზოგადოდ სკოლას გაურბოდნენ და მარტო თითო-ორიოლა სწავლობდა, ისიც მარტო თათრულ წერა-კითხვას.

ინგილო იშვიათი შრომისმოყვარეა. ზამთარია თუ ზაფხული, მისი ხელი არ დადგება, ერთ წუთს არ ჩაიფერხებს. უყურებთ მისსავე მეზობელ ლეკს ან თათარს, რომელიც ხშირად ქოშებში გამოწყობილი უსაქმოდ დაიარება და გიკვირთ, რომ არ წაბაძა მან ინგილოს. წინათ იშვიათი იყო, რომ თათარს სარჩო წლის ბოლომდის გაპყლოდა და იძულებული იყო ინგილოსათვის სესხი ეთხოვნა. ინგილო რომ არ იყოსო, ანდაზად პქონდათ წინათ ლეკებსა და თათრებს, ჩვენ სიმშვილით დავიხოცებიოთ, ინგილო არის ჩვენი პურის ბეღელი და კილობანიო.

ინგილო ძალზე სტუმართმოყვარეა. რაც გინდა ღარიბი იყვეს ინგილო, თუ სტუმრად მივიდა ვინმე მასთან, უსათუოდ სახლში უნდა მიიწვიოს, „მოო, ჩონსა ყონაღად (სტუმრად) კეთდებოდე (იქნებოდე)“, გეტყვის ინგილო და თუ მისი თხოვნა არ შეიწყნარე, შეურაცხყოფილად ჩასთვლის თავის თავს. თუ გაუძალდით და არ ინებეთ დადგომა სახელდახელოდ, ზეზეულად არაწით ღვინო მაინც უნდა დალიოთ, თუ გინდათ, რომ არ აწყენინოთ სახლის პატრონს. ყონაღობა (სტუმრიანობა) ძალიან არის გავრცელებული შემოდგომობით, როცა ხალხი უფრო მოცლილია, ხშირად მთელი ოჯახი იყრება, სტუმრად მადის სხვა ოჯახში ან სოფელში ნათესავ-მეგობრებთან მთელი ღღეობით და თან მცირე რამ ძღვენიც მიაქვს.

დიდი ოჯახები. საინგილოში ბოლო დრომდის კიდევ არსებობდა აქა-იქ თითო-ორიოლა დიდი პატრიარქალური ოჯახი. ამგვარი ოჯახები, რომლებშიაც ერთად ცხოვრობდნენ ძმები, მათი შვილები და შვილიშვილები, ხშირად 40—60 წევრისაგან შესდგებოდა. ასეთ დიდ ოჯახს სათავეში უდგა ოჯახის რომელიმე ხანშიშესული წევრი; ოჯახის პატივითა და ნდობით აღჭურვილი ეს პიროვნება ახდენდა განკარგულებას, ანაწილებდა სამუშაოს. თადარიგს იჭერდა ყოველივე საქმისას და პასუხს აძლევდა მომსეღელსა და წამსეღელს. მისი სიტყ-

ვისა და განკარგულების ასრულება სავალდებულო იყო ოჯახის ყველა წევრისათვის.

ასეთ ოჯახში სამუშაოები ასეთნაირად იყო ხოლმე განაწილებული: ოჯახის რამდენიმე წევრს მინდობილი ჰქონდა მარტოოდნად მუშაობა ან მესაქონლეობა; მათ უნდა ემწყემსათ და ეპატრონათ ზამთარ-ზაფხულს ცხვრისათვის, მიეტანათ სახლში ყველი, მატყლი და საკლავი, მარტო ეს ებარათ მათ, ოჯახის სხვა საჭიროება და მოვალეობა მათ არ ეკითხებოდათ. რამდენიმე წევრს ოჯახისას მინდობილი ჰქონდა ბრინჯისა და სხვა ხორბლეულის მოყვანა, მოვლა-პატრონობა, მოცეკვა, გაღეწვა და შინ მიტანა. სხვებს კი ვენახისა და ხეხილის პატრონობა, ღვინის დაყენება და მისი რეალიზაცია. ასევე იყო შრომა განაწილებული ქალებს შორის.

მაგრამ ახლა ასეთი პატრიარქალური ოჯახები აღარ არსებობენ. ოჯახის დაშლა მამის ან ოჯახის უფროსის სიცოცხლეში დიდ სირცხვილად ითვლებოდა, მაგრამ კარგა ხანია იგი ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. გაყრის მსურველნი იწვევენ სოფლიდან რამდენიმე დარბაისელ ადამიანს და ისინი უყოფენ და უნაწილებენ მათ ყოველივე ქონებას: მამულს, საქონელს და სპილენძის ჭურჭელს მარტო მამაკაცებს აკუთნებენ და მათ უყოფენ. ქალებს მამულს არ აძლევენ. დედ-მამასაც ხშირად უძრავიდან არაფერს უტოვებენ, ის რომელიმე შვილთან უნდა დასახლდეს. დიდი საოჯახო საცხოვრებელი სახლი, რომელშიაც მთელი ოჯახი იყო მოთავსებული, უმცროს ძმას რჩება საკუთრებად. სხვა ძმებს ან უნდა აუშენონ ახალი სახლი, ან ფულად გადაუხადონ. ლოგინი არ იყოფა, რადგან თითოეულმა იცის, რომელია მისი ლოგინი. თუ რომელიმე რძალს საჩუქრად აქვს მოყოლილი დედ-მამისაგან ძროხა ან სხვა რამე საქონელი, ის მის საკუთრებას შეადგენს და თან უნდა წაიყვანოს.

გ ა რ თ ო ბ ა. ვართობა, დროს გატარება საზოგადოდ ინვილოებს არ უყვართ. დღეობასა და ქორწილში ერთადერთი ამათი გასართობი ზურნაა. მაგრამ აქაური ზურნა რაღაც არაჩვეულებრივია, ისეთი არასასიამოვნო ხმა აქვს და ისეთი ზარტი გაუდის, რომ მისგან ყურთასმენა აღარ არის. უპირველეს ყოვლისა, უნდა შევნიშნოთ, რომ ერთი დაფის მაგიერად, როგორც ჩვეულებრივ არის მიღებული, აქ ორი დაფი არის მიღებული — ერთი პატარა, ხოლო მეორე ძალზე დიდი, რომელსაც სქელი, უმსგავსი ტყავი აქვს გადაკრული და შემზარავი ხმა

აქვს. მედაფე ერთგვარად უშნოდ ურახუნებს ამ დაფს და მთელ ქარ-
მონიას ზურნა-დაფისას არღვევს. აი ეს არის უმთავრესი გასართობი
ინგილოებისა. ამ ზურნაზედა აქვთ აწყობილი ცეკვა, ცეკვები, ცეკ-
ვლებრივ ლეკურს წარმოადგენს. ქალი კაცს არ გაუთამაშებს, ცალკე
თამაშობენ ქალები, ცალკე ცეკვავენ კაცები. აი ფეხთ გაიხადა ინგი-
ლო ქალმა და წინდების ამარა დინჯად, აუჩქარებლივ ჩამოუარა ლე-
კური, ნელად მოხდენილად ათამაშებს ხელებს. მეორე მხრიდან გამოვა
ცქრიალა პატარა გოგო და მოხდენილად გამოეთამაშა პირველს. მა-
ყურებლები ტაშს უკრავენ, ზურნის ხმა ხალხს აყრუებს. კარგ მოთა-
მამეს ხალხი ყურადღების ნიშნად თუმნიან და სამთუმნიან ჩერვონ-
ცებს აწვდის. მოცეკვავეებს თავი მოაქვთ ამით, დაიჭერენ ამ ქალა-
დის ფულებს აქეთ-იქით ხელებში და აფრიალებენ. მაგრამ არ გვეკო-
ნოთ, რომ ეს ფულები არიქებს მოცეკვავეებს, არა, იმათ მხოლოდ შნოს
მისაცემად და გასამხნეებლად მისცეს ფულები და ცეკვის გათავების
შემდეგ მოვალენი არიან ისევ პატრონებს დაუბრუნონ.

გარდა ზურნისა, აქა-იქ ფანდურსაც შეხედებით საინგილოში. ამ
ფანდურზე დაამღერებენ ხოლმე ლექსებს, მაგრამ არ გვეკონოთ, რომ
ქართული სიტყვებით. როგორც ზევითაც მოვიხსენიეთ, მთელი საინ-
გილო რომ დაიაროთ, ერთ ქართულ ხალხურ ლექსს ვერ გაიგონებთ,
ერთ ქართულ სიმღერას ვერ მოისმენთ. ამიტომ აქ ფანდურზე დაამ-
ღერებენ არა ქართულ ლექსებს, არამედ თათრულს.

ყველაზე დიდ გართობად და დღესასწაულად საინგილოში ქურმუ-
ხობა ითვლება. ე. ი. ქურმუხის წმინდა გიორგის დღესასწაული, ეს ერ-
თადერთი დღესასწაულია არის მთელ საინგილოში დარჩენილი უძ-
ველესი დროიდან. ინგილოსა სწამს, რომ ქურმუხის წმინდა გიორგი
არის მისი მფარველი. მწყალობელი და მამა-პაპათა სალოცავი. ქურ-
მუხისათვის ინგილო მთელი წლის განმავლობაში ემზადება, ყოჩს ან
მსხვილფეხა საქონელს საგანგებოდ ამ დღისთვის ასუქებს, საუკეთე-
სო ღვინოს ცალკე ქოცოში ინახავს და ძველი დაგლეჯილი ტანისამო-
სით მის კარზე არ გამოჩნდება. ყველა ცდილობს დღესასწაულზე თავი
გამოიჩინოს, ყველას კარგად გამოწყობილი და მზიარული ერვენოს,
დიდი და პატარა, ქალი და კაცი ცდილობს ერთმანეთს არ ჩამორჩეს
და ქვეყანას თავი ლამაზი, კობტა და კმაყოფილი აჩვენოს.

თვით ქურმუხის წმინდა გიორგის ეკლესია მშვენიერს, მიმზიდველ
ადგილს მდებარეობს. ეს ეკლესია მთის მაღალ ფერდობს ამშვენებს,
გარემოცულს მშვენიერი ტყით. აქედან ხელისგულივით მოსჩანს საი-

ნგილო და ყოფილი შექის (ნუხის) მაზრის თითქმის ნახევარი შორს ედევ ალაზანი და შირაქი თავისი თვალუწვდენი ველ-მინდვრებით დღესასწაული 10 ნოემბერს იცის, გრილა, მთის სიო ხეობის მხარის, გაცრეცილ ხეებს გაყვითლებული ფოთლები სცვივით, მღვინისა და დან გამოყვანილი არხები და ნაკადები საყვარლად ლიკლიკებენ.

ქურმუხზე სალოცავად ყველანი დაიარებოდნენ, როგორც ქრისტიანი, ისე მუსულმანი ინგილოები, თათრები, სომხებიც შექიდან და ზაქათალიდან. ქურმუხის წმ. გიორგი საერთო სიწმინდედ ითვლებოდა და საინგილოში მცხოვრები ყველა ეროვნების წარმომადგენელი თავის მოვალეობად სთვლიდა იქ მისულიყო და იმ დიდი ლოდისთვის, რომელიც ეკლესიის გვერდით არის აღმართული, თავიანი ეცა.

ხალხი წინაღლითვე მიდის და იკრიბება ქურმუხის ეკლესიის ირგვლივ, ურემი ურემს მისდევს, ცხენოსანი ცხენოსანს და ეტლი ეტლს შექიდანა და ზაქათალიდან. მისულნი ძირს სწორ ადგილზე თავსდებათ და ღამეს ათევენ. წმ. გიორგის ეკლესიასთან ასვლა და იქ ღამისთევა შეუძლებელია, რადგან დიდი აღმართი არის ასასვლელი და არც საურმე გზა არის, შარავზიდან მასთან მხოლოდ ვიწრო, საცალფეხო გზა მისდევს. მეტად მშვენიერი სანახავია ეს ღამისმთევულთა ბანაკი, ყველგან ცეცხლია გაჩაღებული, ჩარდახიანი ურმების ირგვლივ ხორაგით სავსე სუფრას იქვე მთელი ოჯახი შემოსხდომია და მხიარულ შექცევასა და სჯა-ბაასში დროს ატარებენ. აქა-იქ მეფანდურე კვნესის, ზედ თათრულ ლექსებს ამღერებენ, იგონებს იმ წყეულსა და პირქუშ დღეებს, როცა ასეთ დროსგატარებას მოკლებულნი იყვნენ ინგილონი. ამ ღამეს მხიარულად და სიამოვნებით ატარებენ. აქ ხვდებიან თავიანთ შორეულ ნათესაებს, მეგობრებს, დიდის ხნის უნახავ ძველ ნაცნობებს და მათთან ერთად დროს ატარებენ.

მეორე დღეს, ინათებდა თუ არა, პირჯვარს გადაიწერდნენ და ეკლესიისკენ გაეშურებოდნენ, თან მიჰყავდათ თავიანთი ზვარაკიც. მღვდელი იმას აკურთხებდა, სანთლით ბალანს შეუტრუსავდა, შემდეგ პატრონს მიჰყავდა და ჰკლავდა. წირვის შემდეგ იწყებოდა ნამდვილი დღესასწაული.

ამ დღესასწაულს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ინგილოსათვის. ხალხი აქ არაჩვეულებრივ განცხრომას და თავისუფლებას გრძნობს, დიდ ბუნებასთან ერთად ისიც ლაღობს, სიამოვნებით ივსება. ამ დღეს ყოველივე განვლილ ჭირვარამს, ცხოვრების სიღუბჭირეს და ისე აქვს გული და გონება გახარებული, თითქოს მასზე უღარდელი

და ბედნიერი ქვეყანაზე არავინ იყოს. ეს იშვიათი ბედნიერი დღეა მის ცხოვრებაში და ისიც მხიარულობს, ლაღობს და თავდადებით მუშაობს. ქურმუხის ირგვლივ ყველგან გაშლილი სუფრაა, ყველგან დასუქსრულებელი მხიარულება, ზურნა გრიალებს, ღუდუკი კენესის. მათ ირგვლივ ახალგაზრდობას წრე შემოუვლია და გაუთავებლივ შუშპრობენ (ცეკვავენ).

აი გამოვიდა კობტად ხელგაშლილი ახალგაზრდა პატარძალი, ხავერდის ლაბადაში გამოწყობილი. ჟღერიალა იმართით შემკული, ფეხებს ასრიალებს, თითქო დედამიწას არც კი აკარებს, ხელებს მოხდენილად კვანწავს, ციბრუტივით ტრიალებს, მაგრამ მას შუშპრობას აღარ ათავებინებენ; უცებ გვერდიდან შურდულივით გამოხტება ახალგაზრდა ვასათხოვარი ქალიშვილი, მორცხვად შლის ხელებს, თვალებს ღულავს და შუშპრობას ეცილება პირველს. ხალხში მხიარული სიცილი გაისმის, ტაშის გრიალი მიდამოს აყრუებს.

დღესასწაულზე ჭიდაობა, ცხენით ჯირითი და სხვა რამ გართობა არ იცაან. წყნარად შეიყრება ხალხი დროსგასატარებლად და წყნარადვე დაიშლება ხოლმე.

ქრისტიან ინგილოებში ერთგვარ გართობას, დროს გატარებას წარმოადგენდა აღდგომაც. ამ დღესასწაულს აქ თავისებური, ადგილობრივი ხასიათი ჰქონდა.

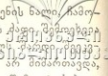
მთელი ოჯახი აღრიანად, თითქმის მამლის ყვირილობას იღვიძებდა და პირს იხსნილებდა ღორის ხორციით. ინგილოებში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდის ღორი სახლში არავისა ჰყავდა თათრების მორიღების გამო, რომელთაც რჯული უკრძალავდა ღორის ხორცის ჭამას. ამიტომ ინგილოები სხვაფრივ იკმაყოფილებდნენ ამ მოთხოვნილებას. აღდგომის წინადღეებში მიდიოდნენ სურაქში (სანადიროდ), მოედებოდნენ მთა-ღრეს, უმთავრესად კი ალაზნის ჭალებს, ხოცავდნენ გარეულ ღორებს, ერთმანეთში ინაწილებდნენ და ამით იხსნილებდნენ. ეს ჩვეულება, ე, ი. ღორის ხორციით გახსნილება, მტკიცედ იყო დაცული ბოლო დრომდე. მოხარშულ ღორის ხორცს პირველად ცოტას ვაღეჭავდნენ, გამოაფურთხებდნენ და იტყოდნენ: „ლეკო დავჩეხ“. ამ სიტყვებსავე იმეორებდნენ ლეკის დანახვაზე აღდგომის პირველ დღეს.

შემდეგ მთელი ოჯახი სადღესასწაულო ტანისამოსში გამოწყობილი, სანოვაგით სავსე ხონჩით მიდიოდა საგვარეულო საყდარში. ამ

დღისთვის ყოველი ოჯახი კლავდა ცხვარს, ბატკანს ან კიდევ საცხენ-
გებოდ გასუქებულ ფრინველს და ასეთი ძღვენით მიდიოდა საყდარში.
ინგილოური საყდარი ხეების ჯგუფს, ანუ ჭალას წარმოადგენს. მასში
ერთ დროს მართლა პატარა საგვარეულო საყდარი ყოფილა, მაგრამ
ან სულ არაფერია ამ საყდრისა, ან მცირეოდენი კედლები და საძირკ-
ველიდაა დარჩენილი. ამ ნასაყდრალის კედლებზე ანთებდნენ სანთელს,
საკმეველს აკმევენენ და ლოცვა-ვედრებას შესწირავდნენ ღმერთს.
ამის შემდეგ დასხდებოდნენ და მიტანილ სანოვავებს შეექცეოდა ერ-
თად, მთელი გვარეულობა. აქვე მიქონდათ ხოლმე წითლად შეღება-
ლი კვერცხები. აღდგომის მილოცვა „ქრისტე აღდგომით“ და „ჯეშმა-
რიტით“ აქ არ იცოდნენ, ამის მაგიერ ეტყოდნენ ერთმანეთს: „მოგი-
ლოცავ გახსნილებას, ქურმუხის წმ. გიორგიმ და მარიამ დედამ მრავალ
ამ გახსნილებას დავასწროთ ბახლებით (ბავშვებით) ღორთიანათ“.

ც რ უ მ ო რ წ მ უ ნ ე ო ბ ა. ცრუმორწმუნეობას საინგილოში ჯერ
კიდევ აქვს ადგილი; თუმცა მკითხავეები კარგა ხანია აღარ არსებობენ
და ახალთაობამ არც კი იცის, რა არის მკითხავეი და რას აკეთებს ის,
მაგრამ ხსოვნა მკითხავეი დედაკაცებისა ჯერაც კიდევ შენახულია საი-
ნგილოში. სოფ. კაკში ყოფილა სახელგანთქმული მკითხავეი ხანუმა სა-
რდარაშვილი, რომელსაც დიდი სახელი ჰქონია გავარდნილი მთელ სა-
ინგილოში. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ საჭირო შემთხვევაში ინგი-
ლოები ზოგჯერ აქა-იქ შემორჩენილ თათრის მოლებსაც მიმართავენ
ხოლმე, ისიც ქალების დაქინებითი მოთხოვნით, იმ დროს, თუ ოჯახის
რომელიმე წევრი, განსაკუთრებით ბავშვი, გახდა ავად. მოლა დუვას
(ლოცვას) ქალაღის ნახევზე დაუწერს, პატრონი ნაჭერში ახვევს და-
წერილებს და ყელზედ ჩამოჰკიდებს ავადმყოფს. ოჯახის პატრონს მო-
ლა არწმუნებს, რომ ისეთი ლოცვა დაეუწერე, რომ ბავშვი აუცილებ-
ლივ მორჩებაო. მოლა თავის გასამრჯელოდ რამდენიმე აბაზს აიღებს
და გზას გაუდგება.

ავადმყოფის მკურნალად მიჩენილი იყო ძველადვე (საბჭოთა ხე-
ლისუფლების დამყარებამდე) დიდი ასწლოვანი ხეები. საინგილოში
ზოგიერთ ადგილას დღესაც ნახავთ ტლულ გაშვებულს პატარა ჭალებს,
რომელნიც ბებერი ხეებისაგან შესდგებიან და რომელთაც ხელს ვერა-
ვინ ახლებს, თუ თვითონ არ გახშენ და არ ჩამოიმტვრნენ. ეს ხეები
წმინდანებად მიაჩნიათ და ჰკონიათ, რომ მათ შეუძლიათ სხვა და სხვა
ავადმყოფობის მორჩენა, ყველა გამკლავი თავის მოვალეობად თვლი-

და, რომ რამე რკინეული, ლურსმანი იქნებოდა თუ ცხენის ნალი, ჩამო-
ეკიდებინა ხისთვის, აგრეთვე ჩითის ნახევი და ბამბის ქაფი შემოეხვეა
ხისთვის. ხშირად, ისეთ შემთხვევაში, როცა საქონელს უარყენენ, არ
რებოდა, ან მუცელი გაებერებოდა, პატრონი ექიმს არ მიმართავდა,
არამედ წაიყვანდა ამ ხეებთან, რამდენჯერმე ირგვლივ შემოატარებდა,
მარილს დაუყრიდა ხის ძირას და აალოკებდა.

თუ ოჯახს ყვავილი ან წითელა შეუღვებოდა, მაშინ ხონჩაზე დაა-
წყობდნენ ლავაშებს, წითლად შეღებილ კვერცხებს, ერთ ჯამ თათლს
და კორთეს ზევით დაადგამდნენ. ამას იმ მოსაზრებით სჩადიოდნენ,
რომ ყვავილისა და წითელას დედა ხონჩაში დაიბუღებს და ავადმყოფს
არაფერს ავნებს. ამასთანავე, სადაც ავადმყოფია, სიწყნარე უნდა იყ-
ვეს, ხმამაღლა ლაპარაკი არ შეიძლება, აგრეთვე ავადმყოფის ოთახში
რამის მოხარშვა, და განსაკუთრებით ხორცის, არ შეიძლება, რად-
გან ყვავილს ეს არ ესიამოვნება და ავადმყოფობა უფრო ძნელდება.
ავადმყოფს რგებს ნელად ჩონგურის დაკვრა, ზედ წყნარადვე დამლე-
რება. თუ ავადმყოფობა კარგად გაივლის და არაეის დააზიანებს, მა-
შინ ზემოხსენებულ ხონჩას სანოვაგით ქუჩაში გასდგამენ და გამოიმუ-
ლელ-გამელულს შესთავაზებენ.

ხალხში გავრცელებული იყო აგრეთვე ჯაღო, ანუ მოჯადოება, მა-
გალითად, ვინმე ახალგაზრდა თხოულობს რომელიმე ქალიშვილს, მა-
გრამ ქალიშვილი თავგამოდებულია და არასგზით არ მიყვება მოთხო-
ვნელს. მაშინ ქალის თმას მოპარვით წაიღებენ მოლასთან და შეალო-
ცვინებენ. ქალი მაშინ სიამოვნებით გაჰყვება ვაჟს. ან კიდევ ჯვრას
წერის დროს ნაბდიდან ბეწვს გამოგლეჯავენ მეფეს, მოლას შეალოც-
ვინებენ და ჯვარდაწერილებს შვილი არ გაუჩნდებათო.

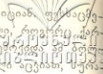
ჩაცმა-დახურვა მამაკაცისა ბევრი არაფრით განირჩევა ქართულ
ან კახელ გლეხთა ჩაცმულობისაგან, იგივე ჩოხა, ახალუხი, ქალამანი.
ეს კია, რომ კაცებს ზამთარია თუ ზაფხული რამდენიმე ახალუხი აც-
ვიათ ერთმანეთზე, რომელთა საკინძეები მუდამ ვახსნილი აქვთ ცივა
თუ ცხელა. ახალუხზე აცვიათ ჩოხა ან „ჩერქეზკა“, რომელიც ადგი-
ლობრივ დამზადებულ შალისაგან იკერება. ჩოხისათვის იხმარება უბ-
რალო, უხეში, სქელი შალი, რომელსაც ყოველი ოჯახი თვითონ ამზა-
დებს, ხოლო „ჩერქეზულისათვის“ წმინდა, ნაზი, საუცხოო შალი, რო-
მელიც მუხარის ხეობაში და დაღესტნის მთის სოფლებში მზადდება.
ჩოხა ჩვეულებრივია, მუდმივი სამოსელია ინგილოსი. ის ისეთივე მოყ-
ვანილობისა და ფორმისაა, როგორსაც ქართლ-კახეთში ვხედავთ. სა-

დღესასწაულო ტანისამოსად კი „ჩერქეზული“ ითვლება, რომელიც ჩვეულებრივ კოხტა და ლამაზია, განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მისი მასრები. მასრებს ყოველთვის მოვარაყებულნი, ვერცხლითავე თავები აქვთ და ზედ გამობმულ მრგვალ ყურში ვერცხლითავე წვრილი ძეწკვი. სიგრძე ამ ძეწკვებისა 3—4 გოჯს არ აღემატება, ერთად იკინძება მათი ბოლოები და მასრებიდან ცოტა დაშორებით ვერცხლი-სავე ვარსკვლავით ანუ ქინძისთავით არის დაბმულ-დამაგრებული ზე-ვით „ჩერქეზკაზე“. ასეთნაირად დამაგრება მასრებს სილამაზესაც ამ-ლევს და სიმაგრესაც. ბუდიდან ამოვარდნილი მასრა არასდროს არ დაიკარგება, რადგან იგი ვერცხლის ვარსკვლავს მაგრად უჭირავს. წელზე შემორტყმული აქვთ წვრილი ქამარი, არა იშვიათად ვერცხ-ლით შელამაზებული, და ზედ ჰეიდიათ ხანჯალი. ხანჯალი განუყრე-ლი შეგობარია ინგილოსი, უმისოდ არც ერთი ინგილო არ გაივლის, ახალგაზრდაა ის თუ ბებერი. უნდა კი ითქვას, რომ აქ ხშირად უშნო და უხერხულ დიდ ხანჯლებს ატარებენ. უყურებთ ამ ხანჯლებს და გიკვირთ, თუ როგორ არშიობენ ამოდენა ხანჯლებს და როგორ არ უშლით მუშაობის დროს. თავზე ცხვრის დიდი ფაფახი ახურავს ყვე-ლას, დიდსა თუ პატარას. ზაფხულის დიდ სიცხეებშიც კი არ იშორებს ინგილო ამ ფაფახს და ისეა მას შეჩვეული, რომ ხშირად ღამითაც კი იმითი იძინებს. ამის გამო თავი მუდამ ჩახურებულია, უსუფთაოდ არის და სიქაჩლე არაიშვიათი სტუმარია აქაურობისა.

მთიან ადგილებში ზამთარში ხალხი იცვამს კარგად გამოსული და მოთელილი ტყავისაგან შეკერილ ქურქებს. ამ ტყავებში ეწყობიან ხშირად ქალებიც. უფრო შეძლებულები იცვამენ ზამთარში ბურუმა ქურქებს, ეს ცხვრის საუკეთესო ტყავისაგან შეკერილი წამოსასხმელი გრძელი ქურქია, რომელიც თითქმის ძირამდის ჩამოსთრევს ადამიანს. ამ ბურუმა ქურქს აქვთ-იქიდან ვიწრო და გრძელი სახელოები აქვს გამობმული შნოს გულისათვის, რადგან სივიწროვის გამო შივ ხელის გაყრა შეუძლებელია. ამ ბურუმა ქურქებს განსაკუთრებით ლეკები იც-ვამენ მთის ცივ ადგილებში, ინგილოებში კი მას ვერა ნახავთ.

ზოგან ხალხი კმაყოფილდება ერთგვარი იაფი ტანისამოსით, რო-მელსაც ჩოფუზს ეძახიან. ჩოფუზი გაუთელავი თეთრი ნაბდისაგან, ანუ ქეჩისაგან არის შეკერილი, მოკლე სახელოები აქვს და სიგრძით მუხლებს არ გასცილდება. ჩოფუზი მეტის-მეტად მოუხეშავი, ხმელი ტანისამოსია, მატყლის ნარჩენისაგან გაკეთებული და ძნელი საარ-შიო, ის ტანს ხრავს ადამიანს.

ყაბალახის ხმარება საინგილოში სრულიად არ იტყვიან. ფესხაცმე-
ლად გარდა ქალამნისა, რომელიც ისევეა ამოსხმული, როგორც ქარ-
თლ-კახეთშია მიღებული, ჩუსტების ხმარებაც შემორჩენილია მხოლოდ
დროს. წინდები ხშირად ფერადი ძაფებით მოქარგული აცვიან, სურა-
თოვანი.

ინგილო ქალთა ჩაცმა-დახურვა დიდად განსხვავდება არა იუ-
საქართველოს ადგილებთან შედარებით, არამედ საინგილოში მცხო-
ვრებ სხვა ერებისაგანაც. აქაური ქალის დანახვაზე უპირველეს ყოვ-
ლისა თქვენს ყურადღებას იპყრობს ძალზე განიერი ფართო შარვალი,
რომლის მსგავსიც ძველად წვრილ ვაჭრებს ეცვათ ხოლმე თბილისში.
ეს შარვლები ჩვეულებრივი ჩითისაგან იკერება და არასასიამოვნო შე-
სახედავია. ტოტები ამ განიერი შარვლისა ჩატანებული აქვთ გრძელ-
ყელებიან წინდებში, რომელნიც ხშირად სხვადასხვაფერის ძაფებით
არის ხოლმე დასურათებული. ასეთ შარვლებში არის გამოწყობილი
დიდი და პატარა კაკის რაიონში, ალიაბათისში კი ვერაფერს ამგვარს
ვერა ნახავთ. აქ, პირიქით, ქალებს ძალზე ვიწრო შარვლები აცვიან
და არც წინდებში აქვთ ტოტები ჩატანებული. აქ შარვლებს ქალები
აბრეშუმისას ან კანაუსისას იკერავენ, რომლის ტოტებსაც ძირს
ბრტყელი ყვითელი ბუნშენტი აკერია.

ჩვეულებრივი ქართული კაბის ჩაცმა საინგილოში მიღებული არ
არის, მის მაგივრობას სწევს ლაბადა. ლაბადა იგივე ახალუხია, ისე-
თივე, როგორიც კაცებს აცვიან, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ უფ-
რო გრძელია, უკან ბევრი ნაოჭები აქვს და მოკლე, 3—4 გოჯის სიგ-
რძე სახელოები. სახელოების მაგივრობას სწევს პერანგი, რომელიც
მთლიანად ფარავს მკლავებს. ვარდა ამისა, ლაბადას არა აქვს საყელო,
წინიდან გული მთლად ღიაა, მარტო პერანგის ამარაა და მხოლოდ წე-
ლთან იკვრის ორივე ტოტი ლაბადისა დოგმებით ან ბაწრით. ლაბადა
ჩვეულებრივ ჩითისა იკერება ხოლმე. წინ ჩამოფარებული აქვთ მაიზა-
რი, ანუ გულის საფარი. მაიზარი მთლიანად ჰფარავს გულ-მკერდს და
ჩაგრძელებულია მუხლებამდის, ისე რომ ლაბადაზე უფრო გრძელია.
მაიზარაზედ გულთან ჰკიდიათ გასაღებები სახლისა. სკივრისა და ხელ-
ში სახმარი ჯიბის დანა. ქალების გიშრის თმები ორ უმთავრეს ნაწნა-
ვად ანუ, როგორც ინგილოები იტყვიან, წიწილებად იყოფა, ქვემოთ
თითო მათგანი ორ-ორად ნაწილდება. თავზე მოხვეული აქვთ თხელი
რამ, რომელიც დოლბანდს მიაგავს და რომელსაც აქ ჩიქილას ეძახიან.
ინგილო ქალები ფეხთ იცვამენ ქოშებს, უფრო ხშირად კი ჩუსტებს, მა-

გრამ რამდენადაც ალაზანს უახლოვდებით, აქ ქალები ხშირად ფეხში-
შელები დაიარებიან, ზაფხულში მაინც, რაც უფრო იმითი აისხნება,
რომ წინდებში და ჩუსტებში ფეხები უცხელდებათ და უოფლიანდებით.

ეს არის მუდმივი შინაური ტანისამოსი ინგილო ქალისა, რომელიც
დღეობაში და წვეულებაში სულ სხვანაირად ირთვება და საფარსაც
იმოსება; ამ სადღესასწაულო ტანისამოსს საერთო სახელს — იმართს
ეძახიან. იმართი ვერცხლის მორთულობაა და გულ-მკერდისა და თა-
ვის დასამშვენებლად ხმარობენ. აი, ეს მორთულობაც: ვ ი ს ტ ო რ ი
რამდენიმე რიგ წვრილ ძეწკვისაგან შემდგარი თავის სამკაულია, რო-
მელსაც წინ შუბლთან რამდენიმე პირად ჩამოკიდებული აქვს ვერცხ-
ლის ფინჯილები და ორშაურიანები.

ი ღ გ ა გ ი, წარმოადგენს გულზე ჩამოსაკიდებულ ერთმანეთზე გა-
დაბმულ ვერცხლის ფულებს, რომელთა რიცხვიც ზოგჯერ სამოცამდის
ადის. იღგაგისათვის ხმარობენ ვერცხლის აბაზიანებს, რომელთა შო-
რისაც არა იშვიათად შეხვდებით ძველ ქართულ აბაზიანებს, რომელ-
საც აქ ჩუთის ეძახდნენ ძველად. იღგაგი ფართო და ვანიერი კეთდება,
ისე, რომ მთელ გულმკერდს ფარავს სივრცე-სივრცეზე. სადღესასწა-
ულო მ ა ი ზ ა რ ი აბრეშუმის ან ხავერდისა იკერება, აქეთ-იქით გვერ-
დებზე ჩამწკრივებული აქვს პატარა ვერცხლის სურები, რომელთაც
ინგილოები დიღებს ეძახიან. მაიზარსვე მთელ ქვედა პირზე რამდენი-
მე რიგად ჩამწკრივებული აქვს პატარა ვერცხლის ფინჯილები შნოსა
და სილამაზისათვის.

სადღესასწაულო პერანგს აქვს წინ ყოშები, რომელიც ხელების
ზედაპირსა ფარავს და ირგვლივ შემოვლებული აქვს პატარა ვერცხ-
ლის ფინჯილები. იმართისავე კუთვნილებას შეადგენს ვერცხლის
ბრტყელი ქამარი, რომელზედაც დამაგრებულია რამდენიმე რიგად ვე-
რცხლის აბაზიანები. ეს ქამარი მეტად მძიმეა და ერთი შესხედვით მო-
გაგონებთ თბილისის წვრილ ვაჭრების ქამრებს, ძველად რომ ატარე-
ბდნენ. ასეთ ტანისამოსში გამოწყობილ ქალის მოძრაობაზე ნელი ქლა-
რუნი გაისმის. ამასთანავე ეს ტანისამოსი მეტად მძიმეა, თანდათან გა-
მოდის ხმარებიდან და ბოლო დროს იგი იშვიათად გვხვდება საინგი-
ლოში.

ასეთია საზოგადოდ ინგილო ქალის სადღესასწაულო მორთულო-
ბა-სამკაული. მაგრამ საინგილოში ყველგან მეტნაკლებობით ასეთს
ტანისამოსს კი არ ატარებენ. ალიაბათის ნაწილში ამ ტანისამოსის ზე-

ვიდან იცვამენ კიდევ სხვასაც, რომელსაც ქათიბს ანუ ქელაჯას ეი-
ხიან; ზედაპირი ქათიბისა აბრეშუმისა ან ხავერდისაა და ირცელივ კა-
ლთებზე, სახელოებზე და საყელოზე შემოვლებულია. ქელაჯის კანის
რის სიგანე ბატკნის ან ტურამელის მოთელილი ტყავისაა. ქელაჯის
ნაწილში, მხოლოდ ზოგიერთ სოფლებში ხმარობენ ეგრეთწოდებულ
ლექლარს. ლექლარი იგივე ახალუხია, რომლის გრძელი სახელოები
უკან აქვთ გადაგდებული და კალთებიც ირიბად უკან აქვთ შეკეცილი.
გარდა ამისა, ვისტორის მაგივრად ზოგიერთ სოფლებში ხმარობენ
შუბლსაკრავს, რომელიც ერთის შეხედვით ჩიხტს მოგავგონებთ, მაგ-
რამ ეს იგივე აბრეშუმის გრძელი თამალია რამდენამე პირად შეკეცი-
ლი. სოფ. კაკში კიდევ სრულიად არ იციან ბრტყელი ქამრების ხმა-
რება. საყურეებს აქაური ქალები სრულიად არ ხმარობენ. სამაჯურე-
ბიც იშვიათად იციან. ბეჭდებს კი უფრო ქალები ატარებენ, ისიც
ერთ-ორ წელიწადს გათხოვების შემდეგ. კაცები კი ბეჭდებს მარტო
ჯვრის წერის ღროს იკეთებენ. ყველა ესენი, სამაჯურიც და ბეჭდებიც
ვერცხლისანი არიან. საზოგადოდ, ოქროს სამკაულს აქაურ ხალხში
ვერ ნახავთ.

ნიშნობა და ქორწილი. ინგილოთა ჩვეულებებში ყველაზე
უფრო მეტი ეროვნული ელფერი და თავისუფლება ქორწილსა და ნიშ-
ნობას შერჩინია. იგი სავსებით მოავგონებს ძველებურ ქართულ მამა-
პაპურ ქორწილს, რომელიც თავისი პირვანდელი სახით საინგილოში
შენახულა. თუმცა დღეს ბევრი სავსებით ისე აღარ დღესასწაულობენ
ქორწილს, როგორც ძველად და მრავალ წერილმანს აღარ მისდევენ,
მაგრამ ჩვენ მაინც ვეცდებით სრული სურათი წარმოვუდგინოთ მკი-
თხველს ინგილოური ქორწილისა.

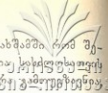
უპირველეს ყოვლისა უნდა შევნიშნოთ, რომ საინგილოში, ისევე,
როგორც ძველს საქართველოში, ბევრგან დღესაც აკვანშივე ნიშნავენ
ბავშვს. „ჯან, შენი გადაი (ბიჭი) კაის (კარგიო), ჩონ ქალ მიაცემელი
ვართ“, ეტყვის ერთი დედა მეორეს. „ჩონ გადა კაის, თქვენ ქალ სათ-
ხოვნელი ვარ“, მიუგებს მეორე და ამ დღიდან დაბევებულად ითვლე-
ბიან, მაგრამ უფრო ხშირად 8—10 წლის ბავშვებს ნიშნავენ. დანიშ-
ვნამდის ირჩევენ მაჯანკლებს, რომელიც ქალიშვილის მახლობელ ნა-
თესავთავანი უნდა იყვეს — სიძე ან დედის ძმა. მაჯანკალი მიდის ქა-
ლიშვილის მშობლებთან და თუ საქმე მოავგარა და დაითანხმა, მაშინ
ვაჟის სახლიდან გაგზავნიან წინასწარ ნიშანს, ან საწინდარს. ეს სა-

წინდარი შესდგება ერთი აბრეშუმის ქალაღაიასაგან, რომელშიც გახვეულია ერთი მანეთი ვერცხლის ფული, კამფეტი და ქიშიში. ქალის მშობლებს საწინდარს რომ მიუტანს, მაჭანკალე თხილი, თხილი, წაბ-
კოთხება, როდის მოგიტანოთ ნიშანიო. დანიშნულ დღეს ბიჭის სახლში მიიწვევენ ყველა ნათესავეებსა და მეზობლებს. დილიდანვე მთელი ოჯახი სამზადისშია; აცხობენ პურს, ნაზუქებს, ამზადებენ საკლავს, ღებავენ წითლად კვერცხებს, თავს უყრიან ნიშნად წასაღებ ძღვენს.

მთელი დღე მზიარულება-შექცევაში არიან. სუფრაზე მაჭანკალს საპატიო ადგილი უჭირავს; ნიშნად პატივისცემისა მას მოხარშულ ღელაღს მიართმევენ. ამ შექცევის დროს ფულს აგროვებენ პატარძლისათვის. პირველად მამამთილი, ანუ სასძმოს მამა უნდა ჩამოვიდეს. ამ დროს მაჭანკალი დაუყვირებს: „მამამთილი უგზავნის პატარძალს ამდენსა და ამდენსო“, რაზედაც ყველანი ერთხმად უპასუხებენ „ააშენოს“, ყველანი რიგ-რიგობით ჩადიან სასძლოსათვის ფულს. ზოგი ფულის მაგიერ სხვა რამ საჩუქარს უგზავნის: სამაიზარებს, მძიეებს, სამაჯურს, სარკეს, სავარცხელს და სხვა ნივთეულობას. ბოლოს ფულსაც თელიან და ყველა ამას მაჭანკალს აბარებენ. ასეთ შექცევასა და დროსტარებაში არიან საღამომდის. ამ დროისთვის უკვე დამზადებულია ნიშანი და ძღვენი სასძლოს ოჯახში წასაღებად; ესენია: ქალაღა, რომელშიც შეხვეულია 2-3 მანეთამდის ვერცხლის ფული, ვერცხლის ან ოქროს ბეჭედი, ორი კილო კამფეტი, ქიშიში, თხილი, წაბ-ლი, სავარცხელი, პატარა სარკე. თან ატანენ აგრეთვე 40 ნაზუქს, 30 წითლად შეღებილ კვერცხს, ერთს-ცხვარს და რამდენიმე ჩაფ ღვინოს. ყველა ამაებს ხურჯინში ალაგებენ, შემდეგ ბინდისას ურმით ან ცხენით მიაქვს მაჭანკალს სასძლოსთან; მაჭანკალს თან აყოლებენ ქალის მახლობელ ნათესავს — ბიძაშვილს ან დეიდაშვილს. როცა სახლიდან ურემი დაიძრევა, მამინ გაისვრიან თოფს, შემდეგ ისევ გასტენენ, მივლენ თუ არა სასძლოსთან, იქაც ერთხელ გაისვრიან და ამით შეატყობინებენ თავიანთ მისვლას. თოფის ხმაზედ გამოეგებებიან სახლის პატრონნი, რომელთაც მოსულნი მისაღმებისთანავე ეტყვიან: „დმერთმა ბახტიანი (ბედნიერი) გავხადოთ“.

მიტანილ ნიშანსა და ძღვენს სახლში შეიტანენ, დაკლავენ მიყვანილ ცხვარს და ვახშიმის თადარიგს შეუდგებიან. ამ დროსთვის ქალის ოჯახსაც მიწვეული ყავთ მახლობელი ნათესავეები და მეზობლები ვახშიმად. როცა ყველანი ვახშიმად დასხდებიან, ქალის მახლობელი ნათესავეები, ან დედ-მამა ამოალაგებენ ხურჯინს და ჩამოურიგებენ სუფ-

რაზე ნაზუქებს და სხვა მოტანილ სანოვაგეს. შუა ვახშამში რომ შევლენ, ამოიღებენ ქალაღიას, რომელშიც შეხვეულია ქვეყნის უმეტესი გამოგზავნილი საჩუქრები და თან ასახელებენ ვის რა გამოგზავნიან ან რამდენი ფული გამოუტანებია.

ამ მხიარულებას თვით სასძლო არ ესწრება, ის სხვაგან სადმეა მიმალული და ძალიან ხშირად, თვით საქმროც კი არ დაუნახავს შორიდანაც კი.

ამ ნიშნობის შემდეგ არ გაივლის 2—3 კვირა, რომ სასძლოს ოჯახიდან უგზავნიან მამამთილის ოჯახს ქალისაგან მოქსოვილ წინდებს დედამთილ-მამამთილისათვის და მახლობელი ნათესაეებისათვის არა ნაკლებ 15—20 წყვილისა. თვითონ სასიძოს კი ეგზავნება ფულების ქისა, მოქსოვილი აბრეშუმისაგან ან ფერადი ნაჭრებისაგან შეკერილი.

ნიშნობიდან დაწყებული, ვიდრე გვარს დაიწერდნენ, წელიწადში სამჯერ, ახალწელიწადს, აღდგომას და მარიამობას დანიშნულ ქალს ეგზავნება მამამთილისაგან მცირე რამ ძღვენი და საჩუქრები. სამაგიეროთ ქალიშვილი უგზავნის ფერად ძაფებით მოქსოვილ ჭრელ წინდებს. დანიშნულ ქალიშვილს, გარდა ამისა, ყოველ შემოდგომაზე ეგზავნება რვა კილო მატყლი და ერთი კილო ყაჭი.

ქორწილი საინგილოში, როგორც საზოგადოდ მიღებულია გლეხკაცობაში, შემოდგომობით იციან, როცა გლეხკაცი უფრო ღონიერია წლის მოსავლით და უფრო მეტი თავისუფალი დროცა აქვს. საინგილოში ერთ გადაწყვეტილ დროს იციან ქორწილების გადახდა. ეს დრო ნოემბერია, ქურმუხის დღესასწაულის შემდეგი დღეები. ერთი თვით ადრე ქურმუხობამდის ვაჟის მშობლები აგზავნიან ამორჩეულ მაჭანკალს სასძლოს მშობლებისას საბოლოო მოსალაპარაკებლად და საქმის გასათავებლად. ჩვეულებრივ, ქალის მშობლები ნაზობენ, უარზე არიან, ჯერ არ მოგათხოვებთ ქალსაო, ჟეიზი — მზითვევი არ გავვიკეთებია და სხვადასხვა. მაგრამ უფრო იმიტომ ნაზობენ და თავს იღებენ, რომ რაც შეიძლება მეტი გამოიჩინონ სასიძოს. მაჭანკალი ხშირად ორჯერ-სამჯერ ტყუილად დაიარება, მაგრამ გაჯიუტებული მშობლები ბოლოს მაინც თანხმდებიან და გაიმართება ხანგრძლივი მოლაპარაკება დანარჩენ პირობებზე. მთავარი ადგილი ამ მოლაპარაკებაში სამამისო ფულს უჭირავს, რომელსაც აქ თათრულ სახელს ათალულს ეძახიან. საქმე იმაშია, რომ საინგილოში აქა-იქ დღემდე პირვანდელი ხალხის ჩვეულებაა დარჩენილი. აქ ყოველი სასიძო მოვალეა ქალის მშობლების სასარგებლოდ გადაიხადოს ფული და რამდენადაც ქალი ლა-

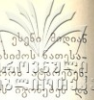
მაზია და კარგი შეძლებული ოჯახიდან, მით უფრო მეტია ეს გადასახადი. იგი ძველად 200 მანეთიდან 1000 მანეთამდის აღიოდა. ეს მშობლების სასარგებლოდ გადასახდელი ფული საინგილოში შეტანილი ყველა ერთი არის დარჩენილი და არც ერთი მშობელი ძველად გაათხოვებდა ქალიშვილს, რომ ფული არ აეღო. რასაკვირველია ამ ჩვეულებას ის რკინის კანონი უდევს საფუძვლად, რომ საინგილოში დიდი სიმცირეა ქალებისა და იძულებულნი ხდებიან ხოლმე ხშირად, სხვა ადგილებიდანაც კი მოიყვანონ ქალი. მაგრამ სხვა ადგილებიდან მოყვანილნი ისეთი კარგი მეოჯახეები და მშობლები არ არიან, როგორც ინგილო ქალები, ამიტომ ინგილო ყოველთვის არჩევს თავისიანს, გაცილებით უფრო ძვირიც რომ დაჯდეს.

ამ სამამისო ფულის გარდა, რომელიც მძიმე უღლად აწევს ხალხს, სასიძო შოვალეა მზითევთან ერთად სამკაულიც უყიდოს საცოლეს. ეიზი (მზითები) შესდგება არა ნაკლებ 6—15 ცალ გვეჯიმისაგან, რამდენიმე ზელ ქვეშსაგებისაგან, აფთავისაგან (სპილენძის თუნგია) და სხვა ავეჯეულობისაგან. ქალს მთელი ტანსაცმელი უნდა მიართვან: ორი მაიზარი, ერთი აბრეშუმის და ერთი ხავერდისა; ახალუხი ყანაუზისა, ყოშებიანი, ზედ მოვლებული ვერცხლის ორშაურიანებით და ვერცხლისავე ღილებით, ლაბადა ხავერდისა, სამი გუნა თავზე მოსახვევად, ორი ქალაღია, ერთი პირზე ჩამოსათარებელი და ერთი თავზე შემოსახვევი; ლეჩაქი, ვერცხლის ქამარი, ილგა, ბეჭედი, სალტე (სამაჯური) და სამი ბეჭედი.

გარდა ამისა, სასიძო შოვალეა გაუგზავნოს ქალის მშობლებს ქორწილის გადასახდელად 15 ბაკანი ხორბალი და 15 ჩაფი ღვინო. ერთი ან ორი კვირის წინ ქორწინებამდის ქალის მშობლებს აბარებენ სამამისო ფულს და მიაქვთ შესაკერად ფარჩეულობა პატარძლის ტანისამოსისათვის.

გათავდება თუ არა ქურმუხობა ყველანი ქორწილისთვის მზადებას შეუდგებიან. ქორწილამდის სამი ღლით ადრე იწყებენ პურის ცხობას და აკრავენ უმთავრესად ლავაშს. ლავაშის დამკვრელებს აძლევენ საჩუქრად წითელ თავშესაკრავს, რომელიც პურის ცხობის გათავებად მღე თავზე უნდა ეკრათ. იმავე დღეს გზავნიან ვაფის ოჯახისაგან შეპირებულ რაოდენობას ხორბლისას, ღვინისას, ბრინჯისას და საკლავ საქონელს.

ქორწილის წინა საღამოს გზავნიან სამ კაცს მემზანაგეებს საპატარძლოს სახლიდან, რომელთაგანაც ერთი მაჭანკალია, ორიც მახ-

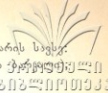

ლობელი ნათესავთაგანი ქალისა, ბიძაშვილი ან სიძე, უხვნი მიდიან ვაჟიანთსა, სადაც იმ დროისთვის შეკრებილნი არიან სასიძოს ნათესავები და მთელი ღამის განმავლობაში მზიარულად დასვენდებიან. ვახშმოხენ, ჩონგურს უკრავენ, სხვადასხვა ძველ ამბებს უყვებიან და ამრიგად თეთრად ათენებენ. ეს არის დასაწყისი ქორწილისა.

მეორე დღეს ვაჟიანთსა მიდის ყველა ნაცნობ-ნათესავები სასიძოსი და პენგები ანუ მაყარი ქალები. საინგილოში მაყარის როლს კაცების მაგივრად ქალები ასრულებენ, რომელთაც ძველებურ სახელს პენგებს ეძახიან. დილიდანვე ეზოში გრძლად გაშლილია ხორაგეულით სავსე სუფრა და ყოველი მიმსვლელ-წამსვლელი და სტუმარი ჭამასმაში არიან. როცა ნათესავები და პენგები თავს მოიყრიან, მაშინ მეზურნეები ნუფის გამოსასვლელს დაუკრავენ და სანუფო გამოჰყავთ სახლიდან ნაბად წამოსხმული. მას აქეთ-იქიდან მისდევენ ახალგაზრდა ამხანაგები. ვაჟს გამოსვლისთანავე ეგებებიან დედა და მახლობელი ქალები. დედა შემოახვევს სანუფოს კისერზე წითელი ფერის მოსახვეს, დანარჩენი ქალები კიდევ თეთრ მოსახვევებს.

ასე მოკაზმულ ნუფეს მიიყვანენ და დასვამენ შუა სუფრაზე. ნუფე გარინდული ზის, ხმას არ იღებს და ნაბადი ისე აქვს მობუდნულ-წამოფარებული, რომ პირისახე თითქმის არ უჩანს. ამ დროს, ნუფეს მიართმევენ ძღვენს — ხონჩით ნაზუქს, თაფლს, ერბოს, თხილს, ჩურჩხელებს, ღვინოს, სხვადასხვა ტკბილეულობას და წინ დაუდგამენ. მიართმევენ აგრეთვე შამხსაც, რომელიც სინაზე დამაგრებულ სამფეხა შამფურზეა, ზედ აგებული ვაშლებით. თავზე ამ სამფეხას დიდი მსხალი ჰკიდია და გადაფარებული აქვს შემოსაკრავი.

როცა ყველა ამაებს გაათავებენ და კარგად შენაყრდებიან, მაშინ პენგები წასასვლელად გაემზადებიან. პენგები ვაჟის ნათესავი ახალგაზრდა ქალები არიან და ყველას ცალ-ცალკე ცხენები ჰყავთ მზათ პატარძალთან წასასვლელად. თვითველ პენგას თან მისდევს ფეხით ყმაწვილი კაცი, რომელთაც გამოტანებულებს ეძახიან. გამოტანებულები შეიარაღებულნი არიან თოფებით და დამბარებით. პენგების რიცხვი 20—50 არის ხოლმე, რომელთაგანაც ერთს ბაშ-პენგას ე. ი. უფროს მაყარს ეძახიან. ბაშ-პენგას ცხენს სახსე დიდი ხურჯინი ჰკიდია, რომლის ერთ თვალში ჩალაგებულია პატარძლის ერთი ხელი ტანისამოსი და ქოშები, რომელიც უსათუოდ ვაჟის სახლიდან უნდა წაიღონ. ხურჯინის იმავე თვალში მოთავსებულია ქალის იმართი, ანუ

ვერცხლის სამკაული, მეორე თვალი კი ხორაგეულით არის სავსე.
 6—7 ნაზუქით, დიდი სატვინეთი (მობარშული ნახევარი ჰაერით) უში სამწვადე ხორციით და ერთი კუჭულა ღვინით.

როცა ყველანი მზად იქნებიან, მეზურნეები დაუკრავენ, პენგები საჩქაროდ ცხენებზე შესხდებიან, ხოლო ნეფე უკანვე სახლში იმალება. ამ დროს თოფს გაისვრიან, ყველანი ეზოდან გაიკრიფებიან და საპატარძლოსკენ გაემართებიან. წინ მიდიან მეზურნეები, მერე მემზანაგეები და გამოტანებულები. მემზანაგეებს მხარზე აქვთ გადებული ხის დიდი შამფურები ზედ აგებული სამწვადე ხორციით, სატვინეთი და ქათმებით, უკან მისდევენ ცხენებით რიგზე ჩამწვირებული პენგები, რომელთაც წინ მიუძღვით ბაშ-ჰენგა.

დინჯად, აუჩქარებლად მიდის მაყრიონი საპატარძლოსას, აი, მაუ-ახლოდნენ კიდევ, მაგრამ დარვაზა (ჭიშკარი) მაგრად დაკეტილი დახედებათ, ხმაურობა არსით ისმის და მხოლოდ მაღალ ლატანზე გაკეთებული დიდი ხახვის თავი ატყობინებს მისულთ, რომ ვიდრე თოფს არ მიართყამთ ხახვს და ძირს არ ჩამოაგდებთ, სახლში არავინ შევიშვებთო. გამოტანებულების მოვალეობაა ხახვის ჩამოგდება. თოფით შეიარაღებული პენგების მხლებელი ახალგაზრდები დაიწყებენ სროლას. „თოფი“ თოფზე გაეარდება, ლუკმალუკმად ქცეული ხახვი ჰაერში იფანტება, დარვაზის კარებიც უმაღვე იღება.

ყველანი სიცილით და ჟივილ-ხივილით შედიან ეზოში, ცხენიანი პენგები ჩამომწვირდებიან, ზურნა საცეკვაოს დაუკრავს. სახლის უფროსი ქალი ცეკვით გამოეგებება პენგებს, მას მიჰყვებიან სხვა ქალებიც. პენგები ამაყად გადმოსცქერიან ზევიდან მოცეკვავე ქალებს და ცხენიდან ფეხს არ იცვლიან. დიასახლისის გამოთამაშება ნიშნავს პენგების დიპატიუებას და მიწვევას.

როცა ქალები შუშპრობას გაათავებენ, მაშინ დიასახლისი ხელის გაშლით მიიწვევს და ეტყვის:

„ჩამობრძანდით, ჩამობრძანდით, პენგებო“, — ამ სიტყვების გაგონებისთანავე პენგები თვალის დახამხამებაზე ცხენებიდან ჩამობრტებიან და გამოტანებულებს მიანდობენ ცხენებზე ზრუნვას.

ყველა პენგებს მათთვის საგანგებოდ გაშლილ ჯეჯიმზე მიიწვევენ ეზოში, თავში დაჯდება ბაშ-ჰენგა, მას შემდეგ რიგ-რიგად ჩამოსხდებიან დანარჩენი პენგები. მათში არ ერევიან სტუმრად მისული სხვა ქალები. შემდეგ პენგებს ხელებს აბანიებენ, სუფრას უშლიან. იმარ-

თება უხვი სტუმრობა, მასპინძლები არაფერს იშურებენ. ლავაშებიცა და ხორაგეულობით სავსეა სუფრა; თაფლი, ერბო, კარქაქუცეფლ-ნიანი საჭმელი, სატინე ხორცი და შემწვარი უხვად მოწოდებული დაბოლოს მოაქვთ ხილი და ყველა თითო შამფურის საკმარის სამწვადე ხორცს აძლევენ.

ასეთსავე შექცევაში არიან მეორე მხარეს გამოტანებულები და სხვა სტუმრები.

ჰენგების მისვლის დროს საპატარძლო თავის ტოლამხანაგებით ცალკე ოთახშია ჩაკეტილი და გარეთ არ გამოდის. ამ დროსთვის საპატარძლოს ყველა მახლობელი ნათესავი მიირთმევს ფლავს, რომელიც გამოსამშვიდობებელ გამასპინძლებას ნიშნავს. ამავე დროს საპატარძლოსთან არის დადე და უცდის ტანისამოსის მოტანას. ბაშ-ჰენგი ხურჯინით მიიტანს ჯვარსაწერ ტანისამოსს და გადასცემს თუ არა დადეს, მაშინვე შეუდგებიან ქალის მორთვას. ქალის მორთვა-მოკაზმვაში დადეს ეხმარებიან ქალიშვილები და მორთავენ თუ არა საპატარძლოს, დადე მაშინვე მოითხოვს თავის გასამრჯელოს. უფროსი გამოტანებულთაგანი მოვალეა გადაიხადოს 1—5 მანეთამდის დადეს სასარგებლოდ. როცა საპატარძლო უკვე მზად არის, მორთულ-მოკაზმულია და დადემ უკვე თავისი გასამრჯელო მიიღო, მეზურნეები პატარძლის გამოსაყვანს დაუკრავენ. ოთახის კარები ნელა გაიღება და უფრო ნელათვე გამოიყვანენ საპატარძლოს. კონტად მორთულ-მოკაზმული და მთლად ვერცხლის იმართში გამოწყობილ საპატარძლოს წინიდან სახეზე ჩამოფარებული აქვს გრძლად აბრეშუმის ქალაღია, ისე რომ პირისახე არ უჩანს. ნელად მოაბიჯებს მუშისავეით გაშეშებული საპატარძლო, რომელსაც აქეთ-იქიდან მხარს უჭერენ ამხანაგი ქალები. გამოსცდება, თუ არა სახლის კარებს საპატარძლო, მაშინვე თოფს გაისვრიან და ყველა იქ მყოფ სტუმრების ყურადღება პატარძლისაკენ მიიქცევა.

ჰენგები ფიცხლავ ფეხზე წამოხტებიან, პატარძალს ცეკვით წინ მიუძღვებიან ახალგაზრდა ქალიშვილები. პატარძალს მიიყვანენ და განსაკუთრებით მისთვის მომზადებულ ბალიშზე დააყენებენ ჰენგების შუა. ფეხზე მდგომი ჰენგები რიგ-რიგად მიესალმებიან პატარძალს, გადაპოცნიან და მერე თავთავიანთს ადგილზე სხდებიან. მათ შემდეგ ახლა სტუმრათ მოსული ახალგაზრდა ქალიშვილები ამრიგადვე მიესალმებიან, ამასთანავე ყოველი მათგანი საჩუქრად მიართმევს ბალ-

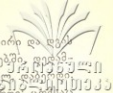
ცხენზე უკან შემოუსვან პატარა ბიჭი, რომელიც პატარძლის ამხანაგ-მეგობრად ითვლება და რომელსაც საბაშის ეძახიან. კატარძლის ხელიდან პენგებს ემატება დაღე, რომელიც ცხენითვე მისდევს. მთელი ეს პროცესია წინათ ეკლესიაში მიდიოდა, თუ, რასაკვირველია, საქორწინონი ქრისტიანები იყვნენ. აქ ეკლესიაში გამზადებული უცდიდა ნეფე თავის ამხანაგებით და ნათესაუ-ნაცნობებით. ნეფის მისვლა ეკლესიაში ჩუმად, მიპარვით ხდებოდა. ნაბადით მობუდნული ნეფე შეუმჩნეველად გამოვიდოდა სახლიდან და ვენახ-ვენახ ან შორი გზით მიიპარებოდა, ისე რომ არავის დაენახა მისი მისვლა ეკლესიაში. დანარჩენი ხალხი, ჯვრისწერის მაყურებელნი, სხვა და სხვა გზით მიდიოდნენ ეკლესიაში.

გათავდება თუ არა ჯვრისწერა, რომელიმე ახალგაზრდა ბიჭი ქუდის-გლეჯით სასწრაფოდ გამოვარდება ეკლესიიდან და ნეფიანთკენ დაუსვენებლივ გაექანება, რათა მშობლებს ახაროს ჯვრისწერის ამბავი. ამ ბიჭს მუშტულულჩის ეძახიან და შევა თუ არა ნეფის მშობლებთან, მაშინათვე ნეფის მამასაც და დედასაც ყურს აუწევს და ვიდრე არაფერს არუქებენ, არ მოეშვება.

მახარობლის კვალს ჯვრისწერის გათავებისთანავე გაჰყვება ნეფე, რომელიც საჩქაროდ გამოვა რა ეკლესიიდან ნაბადით მობუდნული, ჩუმათვე მარტოკა მიიპარება სახლში ვენახ-ვენახ და მივა თუ არა, სახლის კედელზე მიყუდებულ გრძელი კიბით ადის სახლის აყარზე (ბანზე) და უცდის საპატარძლოს.

პატარძალი და ეკლესიაში მყოფნი ზურნის კვრით და მხიარულობით გაემგზავრებიან ნეფიანთკენ. მაგრამ პატარძალს ახლა ცხენზე აღარ სვამენ, არამედ წინდაწინ დამზადებულ ეტლში ან ურემში და აქეთიქიდან უსხდებიან ტოლამხანაგები. ნეფიანთ დარვაზა აქაც დაკეტილი დახვდებათ, გრძელი ლატანი, რომელსაც თავზე გაკეთებული აქვს ანთებული მამხალა, დარვაზაზეა მიმაგრებული. კაცები თოფს უშენენ მამხალას. ამ დროს დარვაზიც იღება და ყველანი სიცილ-ხარხარით შედიან სახლში.

ნეფე აყარზე (ბანზე) არის ვაჩერებული, დედოფალს კიბის ირგვლივ სამჯერ შემოატრიალებენ. ამ დროს ნეფე ზევიდან ჯამით სავსე თხილს გადმოაყრის დედოფალს, ბავშვები ჟივილ-ხივილით თხილსა პკრეფენ და ნეფეც ჩამოდის აყარიდან. სახლის უფროსი კაცი პატარძალს მიუძღვება სახლის უმთავრეს კარებისაკენ, სადაც დახვდება დედამთილი ან მისი მოადგილე სანთლით განათებული ხონჩით, რომელზედაც აწყ-

უია თაფლი, ცომი, ყაჭი. კარებში გდია გუთნის ან აჩაჩის პირი და დღეს
 ჯამი ღვინით სავსე. პატარძალი ფესს რომ შესდგამს კარებში, ვეღარ
 თილი თაფლს მოაცხებს პირზე და ეტყვის: — ჰამანგ ტკბილ დაბერდით
 ყაჭსაც თაფზე შემოაველებს და ეტყვის: ჰამანგ თეთრ დაბერდით, ცომსაც
 მისცემს მარჯვენა ხელში, რომელსაც პატარძალი აკრავს კარებს გარე-
 დან ხუთივე თითით, ეს იმას ნიშნავს, რომ დღეის უკან პატარძალი უნ-
 და შეუდგეს ოჯახის ზრუნვას, პურიც გამოაცხოს და სხვა რამ ყვე-
 ლაფერი ოჯახისათვის საჭირო სასმელ-საჭმელიც დაამზადოს. ღვინით
 სავსე ჯამიდან ზოგს დაღვრის, ზოგს კი გუთნის პირზე მიასხამს. შეგ-
 დეგ პატარძალს სახლში შეიყვანენ და გამომცხვარი პურით სავსე ვარ-
 ცლში ხელს ჩააყოფინებენ, იმის ნიშნად, რომ დღეიდან უნდა იცოდეს
 ოჯახში სად რა არის. ბოლოს მიიყვანენ კორთესთან, რომელიც ფარ-
 დით იყოფა დანარჩენ ოთახისაგან და წინდაწინ დამზადებულ ადგილას
 დასვამენ. გვერდით მუხლებთან დადე და რამდენიმე ამხანაგი ქალი მო-
 უსხდებიან, დანარჩენი სტუმრები ფარდის იქით თავსდებიან. იწყება
 ჩვეულებრივი გართობა-მზიარულება, ცეკვა-შუშპრობა, ბოლოს ყველა-
 ნი შედიან სახლში, გაშლილ სუფრას მოუსხდებიან და სმა-ჭამას შეუ-
 დგებიან. შუადამისას თითქმის ყველა სტუმრები დაიშლებიან; დარჩე-
 ბიან მარტო გამოტანებულები და ზოგიერთი მანლობოღთაგანი, რო-
 მელიც დაღლილია არიან და აქეთ-იქით მიწვებ-მოწვებიან. სახლის
 უფროსებს კი აიბულებენ ფლავის გაკეთებას და როცა ფლავი მზად
 იქნება, გამოაღვიძებენ ხალხს და შეექცევიან.

ქორწილის მეორე დღეს დიდ ქორწილის დღეს ეძახიან. ამ დღესა-
 თვის დაპატიებული პყავთ ყველა ნაცნობ-ნათესავეები მთელი ოჯახო-
 ბით დიდიან-პატარიანად. ეზოში ორ პირად იშლება გრძელი სუფრა,
 კაცები ცალკე სხდებიან, ქალები — ცალკე. ხალხი დიდიდანვე იწყებს
 მისვლას, ზურნას განგაში გაუდის, ყველანი ძღვნითა და საჩუქრებით
 მოდიან. თავსებზე დაწყობილი აქვთ ვაშლი, თხილი, ალუა, კახაჩი (ვა-
 ძოყვანილი ცხვრის ხორცი), მოხარშული ქათამი და სხვა. თან მიაყო-
 ლებენ იაფფასიან ბაღდადს ან ხელსახოცს. ბაღდადს ან ხელსახოცს კი-
 სერზე გადაჰიდებენ ნეფეს და უსურვებენ ბედნიერ ცხოვრებას და, ნიშ-
 ნად პატივისცემისა, წინ რამდენჯერმე ჩამოუთამამებენ. გამოტანებუ-
 ლები საჩუქრებს ცალკე ალაგებენ თა ყურს უვდებენ, რომ არაფერი და-
 იკარგოს. მეორე სუფრაზე, სადაც ქალები სხედან, შუაში ჩამჯდარა ქა-
 ლაღაია ჩამოფარებული პატარძალი, რომელსაც აქეთ-იქით უდგანან და-
 დე ან ახლად გათხოვილი ქალები. პატარძალსაც მიართმევენ საჩუქრებს

ცალკე და თან ჩამოუთამაშებენ. ამ მილოცვების დროს ნეფეცა და პატარძალიც ფეხზე ღვანან.

მილოცვების გათავების შემდეგ ყველანი სუფრაზე მსდგნენ. სუფრაზე ლაქაშები, შოთები, ყველი, კარაქი, ხილეული და ღვინო-არაყი უხვად აწყია. დასხდება თუ არა ხალხი სუფრაზე, მაშინვე სახლის უფროსნი სუსველას ჩამოუვლიან, აიღებენ შოთს, შუა გაგლეჯენ და იტყვიან: ღმერთო და ქურმუხის საყდარო! ბახტიანი (ბედნიერი) გახადე ჯვარდაწერილნი... როცა ხალხი შენაყრდება, მაშინ ჩამოურიგებენ უმსამწვადე ხორცს, რომელიც თვითონვე სტუმრებმა უნდა დაჭრან წერილ-წერილად, ააგონ ხის შამფურზე. მოაყარონ მარილი, ხახვი და ღოსამსახურეებს მისცენ შესაწვავად. ამავე დროს ეზოს ერთ კუთხეში გაჩაღებულია სამწვადე ცეცხლი, მოსამსახურენი შეაშიშხინებენ მწვადს და მიართმევენ სტუმრებს ცხელ-ცხელ მწვადებს. ვისაც მწვადი არ ეყოფა, იმას შეუძლია კიდევ ახალი სამწვადე მოითხოვოს. მწვადის შემდეგ მიართმევენ მშრალად მოხარშულ ხორცს, ანუ სატვინეს და ზედ მიაყოლებენ წვნიანს. ამ დროს, როცა ყველანი შექცევაში არიან, გამოტანებულები თავიანთ თავზე ზრუნვას არ იკლებენ. ნეფის მშობლებს ხალხით თუ ნებაყოფლობით ართმევენ საჩუქრებს. პირველად დაიჭერენ ერთ-ერთს, ან ღედას ან მამას, მიაბამენ თოკით ხეზე და ფეხებში წკებლით ცემას დაუწყებენ. ხეზე მიბმული ამოდ ცდილობს თავის განთავისუფლებას. მაგრამ გამოტანებულები უღმობელნი არიან და ვიდრე საჩუქრად ან ხარკად არ მიიღებენ ბატკანს, ინდოურს ან, უკიდურეს შემთხვევაში ქათამს, მანამ არ გაათავისუფლებენ ხეზე მიბმულს.

ხალხში ჟივილ-ხივილია და დაუსრულებელი სიცილ-ხარხარი. ხეზე მიბმული ჭირვეულობს, მაგრამ მეტი გზა არა აქვს, გზავნის ვინმეს სახლში ხარკის მოსაშორებლად. აი მიუტანეს კიდევაც ხარკი, გამოტანებულები ერთხმად შესძახებენ: „ააშენოს“ და ანთავისუფლებენ დაბმულს. გამოტანებულები იქვე სწყვეტენ კისერს მოყვანილ ქათამს ან ინდაურს და მოსახარშავად აძლევენ. გამოტანებულები ახლა სხვა მახლობელ ნათესავებს სტაცებენ ხელს და ხალხში ხელახლა ჟივილ-ხივილი და სიცილ-ხარხარია. ასე ჩამოუვლიან ხოლმე გამოტანებულები ყველა ნათესავს და ხეზე მიბმით იძულებულს ხდიან ხარკი გადაიხადოს. ამრიგად კარგა ბლომა საჩუქრებს შეაგროვებენ ხოლმე. საჩუქრების ნაწილს იქვე სჭამენ, ნაწილს კი იყოფენ და სახლებში მიაქვთ.

გათავებენ გამოტანებულნი ხარკის აკრეფას და ახლა ნეფის ვალია გაუმასპინძლდეს მათ და დანარჩენ სტუმრებს ახლად მოხდილი, განსა-

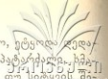
კუთრებით ამ დღისთვის შენახული საუკეთესო ღვინით. ნუფ ადგება სუფრიდან და გაემართება ქვევრის მოსახლედად. თან მისდევნ გამოტანებული და მეზურნეები. ქვევრს რომ მიუახლოვდებიან, მტკიცე შეტევა სცემენ ბარს, მაგრამ დაჰკრავს თუ არა ერთხელ ბარის ზღვას, შეშინებული სხვები გამოართმევენ და მოხდიან მიწას. მეზურნე ვაფაციცებით ადუნებს თვალყურს ქვევრის მოხდას და გამოჩნდება თუ არა საქველა, მაშინვე ზედ შეხტება და ვიდრე ნუფის მშობლები ან მახლობელი ნათესავეები ერთ მანეთს არ აჩუქებენ, ფეხს არ მოიცვლის. ღვინოს გრძელი კიტრიშით (ორშიშითი) ამოიღებენ ხელდახელ და ახლა ყველას ამ ღვინით გაუმასპინძლებიან.

მხიარულება, ჭამა-სმა, შუშპრობა საღამომდის გრძელდება და ვიდრე არ ჩამოხნულდება, ხალხი არ დაიშლება. გამოტანებული იყოფენ, თუ რამე დარჩათ საჩუქრებიდან, მაჭანკალს ნუფიანი თითო მანეთს აძლევენ, დადეს — ორ მანეთს და ხურჯინს ხორაგეულით სავსეს. დაღე ცხენზე ჯდება, მის კვალს მისდევნ დანარჩენებიც და, როცა ყველანი ჭიშკრიდან გავლენ, თოფს დასცლიან იმის ნიშნად, რომ ქორწილი გათავდაო.

დაქორწინების შემდეგ გადის ორი-სამი თვე და არც სიძე და არც ქალი, ქალის მშობლებს არ ინახულებს, თუ სიმამრიანთ არ მიიპატიეც. თავისი ნებით წასვლა სიმამრიანთსა წესი არ არის, არ შეიძლება. ამიტომ სიმამრი ამ ხნის განმავლობაში ერთ დღეს შეარჩევს, მოიპატიეცებს სიძეს ცოლით, დაუძახებს თავის მეზობლებს, ნათესავეებს და კარგ სადილს ან ვახშამს გამართავს. სიძეს თან მიაქვს სიმამრთან ხილეულობა და ტკბილეულობა. ამის შემდეგ სიძეს თავისუფლად შეუძლია მივიდეს სიმამრიანთსა, როცა კი მოესურვება.

პატარძალი ოჯახში. ახალგაზრდა, მორცხვი პატარძალი იძულებული იყო მუდამ საღამოს ოჯახის ყოველ წევრისთვის ფეხები დაეხანა. ჩამოუვლიდა პატარძალი ტაშტით და აფთაფით დიდსა და პატარას, ჩააყოფინებდა წყლით სავსე ტაშტში ფეხებს, სუფთად დაჰბანდა და შესწმენდა. ასე ჰბანდა ფეხებს პატარძალი ოჯახის ყველა წევრს მთელი წლის განმავლობაში ყოველ საღამოს, შემდეგ კი მოვალე იყო დაეხანა მარტო მამამთილისა და დედამთილისთვის.

გარდა ამისა მთელი ოჯახის, სახლის საქმეები მას აწვა კისერზე, მოვალე იყო ხმაამოუღებელივ გაეკეთებია ყველაფერი. ბრინჯი ჰქონდა, მაგალითად, მოსახარში, პატარძალი მიუტანდა და აჩვენებდა დედა-

მთილს რაოდენობას ბრინჯისა.—პაწა ააკელ, ან თამამო, ეტყობა დედა-
 მთილი და ნათქვამის თანახმად უნდა მოქცეულიყო პატარძალ-
 ამოუღებლივ და სიტყვაშეუბრუნებლივ. იმასაც არამც თუ სიტყვის შე-
 ბრუნება — უბრალო დალაპარაკებაც კი არ შეეძლო დედამთილ-
 მამამთილთან და ოჯახის იმ წევრებთან, რომელნიც მის ქმარზე უფროსნი
 იყვნენ. აუტანელი იყო ამ შემთხვევაში ქალის მდგომარეობა, ყველანი
 ელაპარაკებოდნენ, ასაქმებდნენ, დარიგებას აძლევდნენ, ის კი თავიჩაქ-
 ნდრული იდგა გაჩუმებული, გარინდული და ხმას არ იღებდა. ადათით
 რძალს ნება არა ჰქონდა გამოლაპარაკებოდა თავისზე უფროსს ვისმეს
 ოჯახში და თუ აუცალებელი საჭიროება მოითხოვდა გამოლაპარაკებას,
 მაშინ შუაკაცობას სწევდა მცირეწლოვანი ბავშვი, იმას უზიარებდა თა-
 ვის გულისნადებს და ის გადასცემდა უფროსებს მის წადილსა და პა-
 სუხს. პატარძალს არა თუ გამოლაპარაკება არ შეეძლო უფროსებთან,
 არამედ სალამზე პასუხის გაცემაც კი. რამდენიც გინდა სალამი მიეცათ,
 ქალი პასუხს მხოლოდ იმითი აძლევდა, რომ თუ მჯდომარე იყო ფეხზე
 წამოუდგებოდა და თუ მდგომარე, მაშინ თავს დაუკრავდა.

ასე გაჩუმებულ-გარინდული დაიარებოდა რძალი და არავის შინა-
 ურს ხმას არა სცემდა მთელი წლის განმავლობაში. ერთი წლის შემდეგ
 კი ოჯახის ყველა წევრებს გამოელაპარაკებოდა, გარდა დედამთილ-
 მამამთილისა, რომელთაც მთელი სიცოცხლის განმავლობაში არ დაე-
 ლაპარაკებოდა.

აღსანიშნავია ამასთანავე ის ვარემოება, რომ საინგილოში მცხოვ-
 რებ სხვა ერებში არ შეენახულა და არ არსებობს ეს ჩვეულება. ძნელი
 ასახსნელია რისგან იყო დამოკიდებული და რა ჰქონდა საფუძვლად ამ
 ჩვეულებას. ზოგი ასე ხსნიდა: რადგან დედამთილსა და სხვა ოჯახის
 წევრებს არ ელაპარაკება, ამიტომ მათში ჩხუბი და უსიამოვნება არა-
 სოდეს არა ხდება და ამიტომ მტკიცედ ვიცავთ ამ წესსაო, ზოგი კი ამ
 ჩვეულებას პატივისცემით ხსნის უფროსებისადმი, რომელიც იმაში გა-
 მოიხატება, რომ რძალი ხმამოუღებლივ ასრულებს უფროსების ყოვე-
 ლივე ბრძანება-განკარგულებასო.

ამავე პატივისცემის გამო, არასოდეს არ დაჯდებოდა პატარძალი
 ოჯახის სხვა წევრებთან პურის საჭმელად. როცა ყველანი გაათავებდ-
 ნენ პურის ჭამას, მაშინ წაიღებდა პატარძალი თავის კერძს „ფარდის“
 იქით, რომელიც ოთახის რომელიმე კუთხეში იყო და იქ ჩუმად შეეჭე-
 ოდა საჭმელს. მასთანავე სადილობდნენ პატარა ბავშვები, თუ ასეთები
 იყვნენ სახლში, რათა მარტო სადილობა არ მოსწყენოდა პატარძალს.

დედაკაცი მუდამ გართულია საოჯახო საქმეებში და იშვიათად ნახვით გარეთ გამოსულს, კარმიდამოს გაცილებულს. მინდორში და კალოზე მომუშავე დედაკაცს ვერსად ნახავთ კაკის რაიონში. მხედრის მინდორში ანად და წანას სარეველა ბალახებისაგან ასუფთავებს. გარდა ამ მარგველისა, სხვა რამე სამუშაოსთვის არ გავა დედაკაცი მინდორში. ალიაბათის ნაწილში დედაკაცს უფრო მეტი თავისუფლება აქვს და ყველგან ნახავთ მას მომუშავესა და მოსაქმეს. მინდორიდან ძნის მოტანა, კალოს გალწვა და ხშირად ტყიდან შეშის მოტანაც კი დედაკაცის საქმეა. აქ დედაკაცი გვერდში უღვას მამაკაცს და მასთან ერთად იღწვის და შრომობს.

მაგრამ ყველაზე ბედშავი დედაკაცი ორსულობა-მშობიარობის დროს იყო. მშობიარე დედაკაცი ინგილოების შეხედულებით უწმინდურად ითვლებოდა, მას მოსალოცინებლად სახლში არ უშვებდნენ, შუა ზამთარიც ყოფილიყო და გარეთ ქარბუქი და წინვა მძინვარებდა, მელოცინე დედაკაცს სახლში მაინც არ შეუშვებდნენ და ბოსელში ან ქოხში უნდა მოელოცინა, სადაც ხშირად ისეთი სიცივეა, რომ თვით კარგად მყოფ ადამიანსაც კი გაუჭირდება იქ ყოფნა. ამასთანავე ასეთ გომურში მოთავსებული მშობიარე დედაკაცი ღვთის ამარად იყო მიტოვებული. სასმელ საჭმელსაც კი ხეირიანად არავინ მიუტანდა, კარებს ოდნავ გამოაღებდნენ, შეუდგამდნენ საჭმელს და ისევ გამოიხურავდნენ. თუ ზამთარი იყო და ძალზე ცივოდა მაშინ პატარა ბავშვს მიუგზავნიდნენ და ის უნთებდა ცეცხლს. სამაგიეროდ მელოცინის გარშემო, ლოცინის ირველივ დიდ თოქს შემოავლებდნენ ხოლმე და თავით დაუდებდნენ წალდსა და საჩეჩელს. ყველა ამაებს იმისათვის შევბოდნენ, რომ ავმა სულელებმა და ალებმა არაფერი ავნონ მშობიარესო.

თუ დედაკაცი ძნელად შობდა, ან ავად ვახდებოდა, მაშინ იმ ქოხს, სადაც მელოცინეა, თოფს ესვროდნენ, რათა ავი სული მოაშორონ მშობიარეს. გარდა ამისა მძიმე მშობიარეს გაახვევდნენ ხოლმე ნაბადში და აქეთ-იქით გორაობას დააწყებინებდნენ, რომ ჩქარა ეყოლოს შვილი, ან კიდევ საბელს ჩამოჰკიდებდნენ, რომლის ერთი ბოლო მშობიარეს ეჭირა, ხოლო მეორე სხვას და ამრიგად ასწევ-დასწევდნენ თოქს, რომელსაც მშობიარე ასღევ-ჩასდევდა. ზოგნი კიდევ მისცემდნენ ხოლმე ბოთლს ან აფთათას¹⁴ და აბერვინებდნენ შიგ რაც ძალი და ღონე ჰქონდა.

თუ ეს საშუალებები არ გასტრიდნენ, მაშინ რომელიმე ქალიშვილს მშობიარეს პერანგის საყულოდან შიგნით ჩაუგდებდა კვერცხს, რომელიც მაშინავე იატაკზე დაეცემოდა და იმტერეოდა. ქალიშვილი მაშინვე ხილ კვერცხს სამჯერ მიამახებდა: „ემ კორც გულივით მაღვგვეცხდის“.

საზოგადოდ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ მელოგინის მოვლა საინვილოში არ იცოდნენ. ღვთის ამარად მივდებოდა მელოგინეს ბავშვის საცვლებსაც კი არავენ გაურეცხავდა და მელოგინე იძულებული იყო მეორემესამე დღეს წამომდგარიყო და თვითონ გაერეცხა. რასაკვირველია, მოუვლელობის და უპატრონობის გამო, მეტადრე ცივს ზამთარში, ძალიან ბევრი ცივდებოდა, ავადც ხდებოდა და წუთისოფელსაც ესალმებოდა. მშობიარობის დროს მოუვლელობისა და ვაცივების გამო გარდაცვლილ დედაკაცთა რიცხვი 20% და ზოგჯერ მეტსაც აღემატებოდა.

მაგრამ ეყოლა თუ არა მელოგინეს ბავშვი, მეორე დღიდანვე ნათესავეები და ნაცნობები დაიწყებენ მისვლას და მშვიდობიანათ გადარჩენის მილოცვას. მივლენ, კარებს ცოტას გამოალებენ, მიულოცავენ, შეუდგამენ შირთმეულ საჭმელს და წაეღენ. პირველ სამ დღეში მომსვლელთ მიაქვთ მელოგინისათვის ფათა და ფასალი¹⁵ (რუსული ბლინების მინაგვარი საჭმელი არის). შემდეგ დღეებში მნახველებს მიაქვთ ფლავი, მოხარშული ქათამი ან ცხერის ხორცი. ზოგან კიდევ ღვინოსა და ნახუქსაც მიუტანენ ხოლმე.

ქმარი მელოგინე დედაკაცთან არამც თუ არ მივიდოდა სანახავად, არამედ, რაც გინდა მომაკვდავი ყოფილიყო და დატანჯულიყო, ახლოს არ გაეკარებოდა, ვიდრე ორმოცი დღე არ შესრულდებოდა დღიდან მშობიარობისა, და ცოლს ხმასაც არ გასცემდა. საზოგადოდ, უნდა შევნიშნოთ, რომ ქმარი ცოლს არ დაეხმარებოდა, ერთხელაც ხელში ბავშვს არ აიყვანდა და არ მიუალერსებდა, ბავშვი ტირილითაც რომ მომკვდარიყო. რაღაც სირცხვილად და სათაკილოდ ითვლებოდა შვილის ალერსი მამისთვის და ვიდრე ხუთი წლის არ შესრულდებოდა, მამა ახლოს არ ეკარებოდა.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ქალების მდგომარეობა გაუმჯობესდა, ძველ ჩვევებს აქა-იქ თუ შეხვდებით.

ცოლქმრობის ურთიერთობის დარღვევა საინვილოში იშვიათი არ იყო. ნაადრევი ქორწინება, როცა ქალიშვილი ჯერონად ჰასაკში არ იყო შესული და ხეირიანი წარმოდგენაც კი არ ჰქონდა ცოლქმრობაზე, ხელს უწყობდა ასეთ შემთხვევებს. გონს მოვიდოდა თუ არა ქალი, გაითვალისწინებდა, რომ სრულიად შეუფერებელ კაცს მიათხოვეს მშობ-

ლებმა, გული უტრუვდებოდა თავის ოჯახზე, ქმარზე, რომელმაც ფულით
 იყიდა იგი და გატაცებით მირბოდა თავისავე მეზობელ ახალგაზრდა გა-
 ცთან.

დაბოლოს უნდა შევნიშნოთ, რომ წინათაც, მუსულმანთა მტკიცე მტკიცე
 მრავალცოლიანობა ძალიან იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა...

მკვდრის დასაფლავება. მკვდრის დასაფლავებაზე საინ-
 გილოში ბევრი ისეთი ჩვეულებანი იცოდნენ, რომელთაც საქართვე-
 ლოში ვერსად ნახავდით, ამიტომ ვეცდებით, ყოველივე წვრილმანი წა-
 რსულში დასაფლავების ირგვლივ გავაცნოთ მკითხველს.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღვნიშნოთ, რომ თუ ადამიანი მძიმე ავა-
 დმყოფი იყო ან სულთმობრძავი, მას არავინ შორდებოდა, მოხუცს შეი-
 ლები ფარვანასავით თავს ევლებოდნენ და ცდილობდნენ ყოველივე
 უკანასკნელი სიტყვა და დარიგება მშობლისა გაეგონათ და დაეხსომათ.

თუ ავადმყოფი სულთმობრძავი შეიქმნებოდა მაშინ სახლიდან, რაც
 კი წყლით ან ღვინით სავსე ჭურჭელი პქონდათ გარეთ უნდა გაეტანათ,
 ამას იმიტომ შვრებოდნენ, რომ სულთამხუთავე კაცსა ჰკლავსო, სისხ-
 ლი გამოდისო და ეს სისხლი ჭურჭელში რომ ჩავიდეს, ცუდიაო.

ამასავე სჩადიოდნენ მახლობელი მეზობლები, გაიგებდნენ თუ არა,
 რომ ავადმყოფი სულთმობრძავი შეიქმნა. გარდა ამისა, თუ სახლში და-
 კეტილი რაიმე გააჩნდათ — კიღობანი ან სკივრი, ყველაფერი უნდა გა-
 ელოთ, რომ შიგ ადამიანის სული არ დარჩენილიყო.

მოკვდებოდა თუ არა ადამიანი, მაშინვე თვალებს დაუხუჭავდნენ,
 ხელებს გულზე დაუკრფდნენ და ფეხებს უსწორებდნენ. თავთან ერთ
 კუჭულა (პატარა დოქი) ღვინოს და ერთ ჯამ ხორბალს დაუდგამდნენ.
 ხორბლისაგან შემდეგში სულის პურში კორკოტს აკეთებდნენ და ხალხს
 აჭმევდნენ, ღვინოს კიდევ ვინც სულის ამოსვლისას დაესწრო, ისინი და-
 ლევდნენ დამარხვის დღეს და შენდობას შეუთვლიდნენ განსვენებულს.

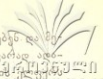
მკვდრის დამარხვა საინგილოში იმავე დღეს იცოდნენ და ზოგჯერ
 ისევ თბილ მიცვალებულს მიაბარებდნენ ხოლმე დედამიწას. ამას იმი-
 ტომ შვრებოდნენ, რომ ინგილოების შეხედულებით საჭიროა, სული და
 გვამი ადამიანისა ერთსა და იმავე დროს წარსდგენ უფლის წინაშეო და
 თუ გვამმა დაიგვიანა, ძალიან ცუდია. ეს ჩვეულება მტკიცედ ყოფილა
 დაცული ძველად, მაგრამ ქრისტიან ინგილოებში დიდხანია გამოვიდა
 ჩვეულებიდან.

თუ მიცვალებული მეორე დღემდე დარჩებოდა სახლში დაუმარხავი
 მაშინ ღამით სარკეს დაადგამდნენ პირზე მიცვალებულს და ზედ საცერს

პირქვე გადაფარებდნენ, ირგვლივ კიდევ საბელს შემოავლებდნენ. ამის იმიტომ შვრებოდნენ, რომ კატამ ან ქათამმა არ გადაუფარეს მიცვალებულსო. თუ ვინიცობაა, ქათამი გადაუელიდა მაშინვე ელფეფებოდა ერთ რემ სხვა ვინმეც მოკვდება ოჯახშიო. თუ კატა გადაუელიდა ან დაფხაჭნიდა მიცვალებულს, კატას ან მოკლავდნენ, ან წაიყვანდნენ და შეიდსოფელს იქით გაუშვებდნენ. ვიდრე მკვდარს კუბოში ჩააწვენდნენ, მასლობელნი მიცვალებულს, ქალები — ქალს და კაცები — კაცს, კარვად გაბანდნენ. მკვდარს იმიტომ ბანდნენ რომ საჭიროა მიცვალებული სუფთა წარსდგეს უფლის წინაშეო, მიცვალებულს ჯერ საპნით და თბილი წყლით გაბანდნენ, ბოლოს კი ცივ წყალს გადაავლებდნენ, რომ სხეული გამაგრებულიყო. წყლის გასათბობად ერთი ხელით ზედადგარს დასდგამდნენ, ხოლო მეორე ხელით ცარიელ ქვაბს შესდგამდნენ და მერვე ისე ჩაასხამდნენ გასათბობად წყალს. მიცვალებულს გასაბანად სახლში ერთ კუთხეში ორმოს ამოთხრიდნენ, ზედ ფიცრებს დაალაგებდნენ, გადაფარებდნენ ჯეჯიმს და მიცვალებულს დააწვენდნენ გასაბანად. როცა ბანვას გაათავებდნენ, კოტოშს, რომლითაც მიცვალებულსა პბანდნენ, დაამტვრევდნენ და იმ ამოთხრილ ორმოში ჩაატანდნენ ნაბან წყალთან ერთად. ზოგ სოფელში კიდევ კოტოშს წყლის პირად ჩასდებდნენ: გამველელ-გამომველელი წყალს დაღვევს კოტოშით და მადლიაო.

გაბანილს და გასუფთავებულს რაც კი სუფთა ტანისამოსი ჰქონდა სულ ზედ ჩააცმევდნენ, სამს, ოთხს და ხშირად მეტ ხელსაც, თუ კი ჩაეცმეოდა ტანზე. ძველსა და ჭუჭყიან ტანისამოსს კი კუბოს ძირს დაუკვებდნენ და ისე დასდებდნენ ზედ ცხედარს. სახლში სტოვებდნენ ერთ ხელ ტანისამოსს სატირლად. ამგვარად გაბანილსა და ჩაცმულ მიცვალებულს ოთახის შუაგულში ჯეჯიმს გაუშლიდნენ და ზედ დაასვენებდნენ. მიცვალებულს ერთ ხელში ფულს მისცემდნენ, დაწყებული აბაზადან მანეთამდის და მეტსაც, შემძლებისდაგვარად. საიქიოს იქნება დაჭირდეს ფულის მიცემა, ან მოვალე გამოუჩნდეს ვინმეო და გადაუსადოს ვალიო. მეორე ხელში კი სანთელს აძლევდნენ, ანთებდნენ და როცა სანთელი მოიწვოდა სუღარათი გააქრობდნენ და ისე დამწვარს ჩაატანდნენ კუბოში. სანთელი ნიშანი იყო იმისი, რომ მიცვალებული ქრისტიანია და საიქიოს ყველამ იცნოს და მუსულმანებშიარ აირიოსო. ძველ დროში საინგილოში სანთლის მაგივრად ყურებსა და ცხვირში მიცვალებულს საკმელს უკეთებდნენ. შემდეგ მიცვალებულს პირსახეზე მუშამბარს დაადებდნენ. მუშამბარა გასანთლული ტილოა და შემდეგ-

ნაირად ამზადებენ: სანთელს აღნობენ, შიგ ტილოს ამოავლებენ და შიგ პირსახეზე გადააკრავენ. ინგილოთა შებედულებით ამგვარად აღნობიანის სახე უფრო დიდხანს შეინახება. არ დაკარგავს თავის მკვრივებას და მაღლიაო. ძველად კიდევ ქალებს მთელ იმარათს ჩაატანდნენ სოფლაკში, მაგრამ ახლა ეს ჩვეულება სრულიად გადავარდა.

მიცვალებულს, ჩვეულებრივ, თეთრ სუდარაში ახვევდნენ, გახვევის დროს სუდარას ორ თითის სიგანეს ჩაახვედნენ ხოლმე და კერიაზე ჩამოკიდებდნენ. ორმოცი დღის შემდეგ ამ ნახევს ჩამოგლეჯდნენ, დასწავებდნენ ან მდინარე წყალში ჩააგდებდნენ.

გაიგებდნენ თუ არა სოფელში ნათესავეები და ნაცნობები გარდაცვალების ამბავს, მაშინვე დაგროვდებოდნენ და მივიდოდნენ მისატირებლად. წყობ-წყობად მიდიოდნენ ქალები და კაცები, შედიოდნენ პირდაპირ იმ ოთახში, სადაც მიცვალებული ესვენა და მოთქმით ტირილს დაიწყებდნენ. ერთი რომელიმე უფროსი ოჯახში მოსთქვამდა, ჩამოსთვლიდა ყოველსავე ღირსებას და სიკეთეს მიცვალებულისას, სხვები კი ქვითინებდნენ, ბანს აძლევდნენ და ხანდახან გულში მუშტს იკრავდნენ. ამ დღეს კაცებიც სტიროდნენ სხვა დროს კი სასაფლაოზე და სულისპურში მტირალ კაცს ვერ დაინახავდით. საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ თუ მიცვალებულს პაპა ან დიდედა ცოცხალი ჰყავდა, მაშინ მამა ვერ იტირებდა შვილს, რაც გინდა ძალიან ეტირებოდეს. რადგან ძალიან სირცხვილად ითვლებოდა ასეთი კაცის ტირილი.

ყოველი ტირილის შემდეგ ჩამოატარებდნენ წყლით სახსე ჯამს, რომელშიც ყველანი სათითაოდ ჩაჰყოფდნენ თითებს და თვალებს მოიწმენდნენ. შემდეგ ამ წყალს იქ დაასხამდნენ, სადაც მკვდრის ნაბანი ჩაასხეს.

კუბოთი საინგილოში მარტო ქრისტიანებს მარხავენ, მუსულმანებში კი საკაცესა ხმარობენ, რომელსაც კიბის მსგავსად აკეთებენ. მიცვალებულს სუდარას კარგად გადაუჭერენ, გაჰკერავენ, დასდებენ საკაცეზე და ზედ აბრეშუმის ხვეულებით მიიბამენ. ამგვარი აბრეშუმის ხვეულები ყველგან მოიძებნება საინგილოში, რადგან შეაბრეშუმეობა საინგილოში ძალიან არის გავრცელებული და ყველას შინა აქვს აბრეშუმი. მკვდარს ზევიდან აფარებენ წასახურავს ოთხ მეტრ ჩითს.

როცა დანიშნულ დროს (ძველად მღვდლები ქრისტიანებში და მოლბები მუსულმანებში) ანდერძის აგებას დაიწყებდნენ, მაშინვე ერთი პურის მცხობელთაგანი შევიდოდა იმ ოთახში, სადაც მიცვალებული იყო, თან შეიტანდა საცერსაც და სამ პურს, დაადებდა საცერს მიცვა-

ლემულს გულზე, ზედ გადასტეხდა სამ-სამ ნატეხად თითო პურს და უკანვე გაიტანდა. ამ პურს, როცა სუფრაზე დასხდებოდნენ, მხმინე ყველას ჩამოურიგებდნენ.

ბიბლიისი

აგერ კუბოც ასწიეს. ამ დროს კარები იხურება, კუბოს სამჯერ მია-რაკუნებენ კარებს და გააღებენ. ეზოში ხელახლა იწყება ტირილი, ოჯახის უფროსი კიდევ მოსთქვამს და ჩამოთვლის მიცვალებულის ღირსებას დიდი ხმით. ქალები აქ საბოლოოდ ემშვიდობებიან მიცვალებულს, რადგან სასაფლაომდე გაყოლა ქალებისა მიღებული არ იყო და დარვა-ზის კარებიდანვე უკან ბრუნდებოდნენ ხოლმე.

მკვდარს რომ ცოტას გააცილებენ კარმიდამოს, მაშინ ერთი ახალგაზრდა აიღებს ქვას, შეიტანს სახლში და იმ ადგილას დადებს, სადაც მკვდარი ესვენა, მერე ისევ ჩქარა წამოაგლებს ხელს, გაიტანს გარეთ, პირუკულმა დადგება, ზურგს უკან გადააგდებს ქვას და ხმამაღლა იტყვის: „წაა, ჩონ ამაშინს უკან დაგოსენ“. სახლში შებრუნებული ქალები ხელებს დაიბანენ და პურის საჭმელად მოემზადებიან. ქალებს ხელებს აბანინებს ვინმე კაცთაგანი, რომელსაც დიდი სპილენძის თუნგი უჭირავს და თანაბრად განუწყვეტლივ უსხამს წყალს ყველას. ამასთანვე უნდა შეენიშნოთ: თუ ეზოში ისეთი ხე დგას, რომ არ იხსამს, მაშინ ამ ხის ძირში აბანინებენ ქალებს ხელებს. ხელის დაბანის შემდეგ ქალები სუფრას შემოსხდებიან და ჭამა-სმას შეუდგებიან. ამ დროს ქალებს ჩამოურიგებენ ორ-სამ აგება ფერად (წითელს, ყვითელს, მწვანეს) აბრეშუმის ძაფს. ეს ძაფები ოჯახშივე არის დამზადებული ქალებისაგან და გარდაცვალებულის სახსოვრად და სამადლოდ ურიგებენ ქალებს ამ ძაფებს.

ვიდრე ქალები ჭამა-სმაში არიან, ამ დროს მიცვალებულს უკვე დაასაფლავებენ კაცები. ისეთი თადარიგი აქვთ დაჭერილი სასაფლაოზე, რომ ერთი გვარისანი, ანუ, როგორც აქ ეძახიან, თოხუმოსანნი, ერთ წყებად საფლავდებიან. სამარე ერთი მეტრის სიღრმე ითხრება, მაგრამ როცა ნახევრად მზად არის სასაფლაო, მაშინ განათხარის შუა გულში სიგრძეზე კიდევ გასთხრიან იმ ზომისას, რომ კუბო თავისუფლად ჩაეტიოს. ამას იმიტომ სჩადიან, რომ აქ კუბოს სახურავს არ უკეთებენ, ამიტომ ზევიდან გარდიგარდმო ბრტყელ კლდის ქვებს მიაღაგებენ და შემდეგ ისე მიაყრიან მიწას. მუსულმანი ინგილოები, რომლებიც კვდარს საკაციოთა მარხავენ, სუდარას საფლავში ჯეჯიშს უგებენ და ზედ გულაღმა აწვენენ მიცვალებულს. სამარეს თავში და ბოლოში ბრტყელ

ქვეს (ჩვეულებრივ კლდისას) ვერტიკალურად ჩაუდგამენ, შენდობას
 მიაძახებენ და შინ ბრუნდებიან.

ვიდრე კაცები დაბრუნდებიან სახლში, სუფრა უკვე მზად ~~ქრძქქ ქრქქ~~
 ლებს გაუთავებიათ ჭამა-სმა და სახლებში წასულ-წამოსულ ~~ქრქქ ქრქქ~~
 ნებულნი დამზადებულ სუფრას მოუსხდებიან, ღვინოს ცოტას პურზე
 თავს წამოუქცევენ, შენდობას ეტყვიან, ფლავს და ხორაგეულობას შე-
 სჯამენ და დაიშლებიან.

თუ მიცვალებულის ოჯახში ვისთვისმე დანიშნული ჰყავთ სადმე ქა-
 ლიშვილი, მაშინ დანიშნული უგზავნიან მიცვალებულისათვის ერთ
 წყვილ წინდას.

პირველ სამ დღეს, ყოველ დღით ოჯახის ერთ-ერთი წევრი მიდის
 გარდაცვალებულის საფლავზე, ასწორებს მას და წყალს ასხამს. თუ
 ქვრივი ქალი ან კაცი შეუღლდა ხელახლა, მაშინაც გარდაცვალებულის
 საფლავს წყალი უნდა დაასხან.

ც ი ს კ რ ი ს ტ ი რ ი ლ ი. დამარხვის მეორე დღეს შინაურები და
 მეზობლები დღით, ვიდრე მზე ამოვიდოდეს, ხელახლა იტირებენ მიც-
 ვალებულს. წყლით სავსე ჯამს სანთელს მიაკრავენ და იქ დასდგამენ,
 სადაც მკვდარს სული ამოუვიდა. შემდეგ საკმელს ჩაჰყრიან ნაკვერჩხ-
 ლით სავსე ქაფქირში და ხელახლა გამოიტირებენ მკვდარს. გარდა ამ-
 სა, ვიდრე ორმოცი გავიდოდეს (ორმოცი აქ ხუთი კვირა ითვლება) ყო-
 ველდღე ასე უნთებენ სანთელს და უმკვევენ საკმელს. ამასთანავე ყოვე-
 ლივე კერძს მიუტანენ ჯამითა და დაუდგამენ.

გარდაცვალების მესამე დღეს ტაბლობა იციან, რომელსაც განსაკუ-
 თრებით მარტო ქალები ესწრებიან. ამ დღისათვის ამზადებენ ყოველი-
 ვე საჭმელს გარდა ხორცეულისა, რადგან ინგილოების შეხედულებით
 ხორცეული ამ დღეს არ ერგება მიცვალებულს; სამგლოვიაროდ განსა-
 კუთრებით დედაკაცები მიდიან და მიაქვთ შესაწირად ფლავი, ღვინო,
 ხილი და სხვა. როცა ყველანი შეიკრიბებიან, ჩამოიღებენ მიცვალებუ-
 ლის ტანისამოსს, გაშლიან იმ ადგილას, სადაც მიცვალებულს სული
 ამოუვიდა და ტირილს დაიწყებენ. ტირილის შემდეგ ტანისამოსს კეცა-
 ვენ და ინახავენ, ხოლო მის ადგილას აწყობენ ხორაგეულობას: პურს
 გარკლით, ფლავს ქვებით, კვერცხებს, ხილს, ღვინოს. აქვე ალაგებენ
 მოსულთაგან მოტიანილ ხორაგეულობას. ოჯახის უფროს ქალს ნაკვერ-
 ჩხლით სავსე ქაფქირს და საკმეველს მისცემენ. უფროსი ქალი საკმე-
 ველს აიღებს ჩადებს ორ კბილს ქაფქირში და იტყვის: ღმერთმან ჯა-
 ნაათში (სამოთხეში) შეიყვანოს. შემდეგ დანარჩენი ქალებიც რიგ-

რიგობით მივლენ, ისინიც ჩაპყრიან საკმეველს, იმავე სიტყვებს გაამჟორებენ. როცა საკმელი წვას დაიწყებს, მაშინ სამჯერ შემოუვლის კმევით ხორაგეულობას ორი დედაკაცი. კმევა იწყებენ კმევის დასაწყისში მხრის ქვემო კუთხიდან, მარცხნიდან მარჯვნივ. შემდეგ მარჯვნივ კაცს გადასცემს და ისიც კმევით ჩამოუვლის და მერე სხვას გადასცემს. კმევის გათავების შემდეგ საკმელს არ აქრობენ, არამედ იქა სდებენ, სადაც მიცვალებული ესვენა და ვიდრე მთლად არ დაიწყება საკმელი, საჭმელს ხელს ვერაჲინ ახლებს. საკმეველის გაქრობისთანავე სუფრას შლიან და თითოეულ სტუმარს სამ პურს დაულაგებენ. სტუმრებმა კარგად უნდა სჭამონ და სვან და რასაც ვერ შეჭამენ უნდა ჩააწყონ თან მოტანილ ხურჯინში და სახლში წაიღონ. აგრეთვე თან უნდა წაიღონ სახლის პატრონის ღვინით სავსე კუჭულები. ასეთივე ტაბლობა იმართება გარდაცვალების ყოველ სწორზე, ვიდრე ორმოცი შესრულდება.

ყველაზე უფრო საყურადღებო ამ ტაბლობაში ქაფქირით კმევა-კურთხევაა სუფრისა. ლაპარაკი არ უნდა, რომ ჩვეულება იმ დროს შემოსულა, როცა საინგილოში მოსულმა მოლებმა მღვდლები ძალდატანებით გაამკვეს და ხალხს გარეგნულად ქრისტიანობაზე ხელი აალებინეს. სწორედ ამ დროს უნდა შემოსულიყო ქალებისაგან სუფრის კურთხევა; ქაფქირი იმავე საცეცხლურსა ნიშნავს, რომლითაც მღვდელი უკმევს ხოლმე მიცვალებულს.

ს უ ლ პ უ რ ი. სულის პური, ანუ სულის ახსნა მიცვალებულისა ერთ განსაზღვრულ დროს არ იციან, მაგრამ უფრო — მეორმოცე დღეს ისღიან ხოლმე. ამ დღისთვის წინდაწინ მიიწვევენ ყველა ნათესავს და ნაცნობს მთელი ჯალაბობით. დიდი მზადება და ხარჯი იციან; აცხობენ პურს, ლავაშს, კლავენ საკლავს. საკლავი სამი უნდა დაკლან, სამივე ცხვარი, ან არა და, ორი ცხვარი და ერთი დეკეული. ცხვარს დაკვლის წინ მარილს შეაჭმევენ, ქათმებს კი ქოჩორს შეუტრუსავენ.

ამ დღემდის ვინც მგლოვიარედ არის, თმას და წვერს არ იკრეჭს. შავის ჩაცმა არ იციან. ქალები, იმის მაგიერ, რომ შავ ტანისამოსში გამოეწყონ, პირიქით, რაც რამ ახალი და ჭრელ-ჭრელი ტანისამოსი აქვთ, იმას ჩაიცვამენ და ისე დადიან.

ამ დღისთვის დაბარებული ჰყავთ დალაქი და ყველა მგლოვიარეს თმასა და წვერს პარსაჲს და კრეჭავს. დალაქს გასამრჯელოდ ამღევენ ერთ მანეთს, ერთ ხელსახოცს ან ჩითის სუფრას, ლავაშსა და საინით ფლავს.

ვიდრე კაცები თმა-წვერის პარსვა-კრეჭაში არიან, ქალები, შინაურები და ნათესავეები მიდიან მიცვალებულის საფლავზე და თან მიაქვთ სასმელ-საჭმელი და ტანისამოსი მიცვალებულისა. თან მიხედვითად თი ან ორი კაცი, რომელთაც მიაქვთ სასმელ-საჭმელი. მისუფლავთავე მიცვალებულის ტანისამოსს შლიან საფლავზე, დაალაგებენ სასმელ-საჭმელს, ანთებენ სანთელს და უკმევენ, შემდეგ ტირილს დაიწყებენ, დიდხანს სტირიან და მოსთქვამენ გარდაცვალებულის ავ-კარგს, როცა ტირილით გულს იჯერებენ, დასხდებიან და ჭამა-სმას შეუდგებიან. რაც რამე დარჩებათ შეუჭმელი, იმას სახლში აღარ წაიღებენ და ქვრივ-ობრებს უწყალობებენ. ტანისამოსს კი დაკეცავენ და იმას აჩუქებენ, ვინც მიცვალებული გაბანა. ქალების დაბრუნებისას უკვე ყველაფერი მზად არის და სუფრა გაშლილია. აქაც ჩაუყრიან მიცვალებულს სანთელ-საკმელს და მერე დასხდებიან სუფრაზე. სტუმრებს იმ დღეს წენიანს, ფლავსა და ხილულს მიაართმევენ, ქალებს, გარდა ამისა, კორკოტითაც უმასპინძლებიან. წასვლისას ყველას თან მიაქვს ერთი ორი ლავაში და კუჭულა ღვინო.

ხალხი რომ დაიშლება და წავა-წამოვა, მაშინ მიცვალებულისათვის საგანგებოდ გამოცხობილ პატარა პურს ღობეზე დასდებენ და იტყვიან: შენ წილ მიგიღია, წაა. შენ წილ რამ აქ აღარაა. ამ პურს ღობეზე შესდებენ და თუ მათხოვარი გამოივლის, იმას უწყალობებენ.

სულბური სამჯერ იციან, ერთი, ჩვეულებრივ, მეორმოცე დღეს, მეორე — წლის თავზე და მესამე — ორი წლის თავზე, გარდა ამისა, ვინც უფრო შეძლებულია, ყოველ წლივ იწვევს ხოლმე ნათესავეებს და ინდის სულბურს.

ახალი წელიწადი საინგილოში დიდ დღესასწაულად ითვლება. ამის გამოა, რომ ამ დღესასწაულს თავისი ელფერი და ეროვნული თავისებურება არ დაუკარგავს. ინგილო დღესაც დიდ მნიშვნელობას აძლევს ამ დღესასწაულს და რამდენიმე დღით აღრე ემზადება მისთვის.

მთელი ოჯახი მზადებაშია, ქალები ახალ ტანისამოსს იკერავენ, კაცები ტყვიან უშველებელ ქოთუქებს (ხის მორებს) მოათრევენ, შეაგორებენ სახლში და თან ამბობენ: „ამ სიმძიმე ნუგან (აბრეშუმი) მოგვივიდეს ჩონ“. მთელი ოჯახი მხიარულობს, ბავშვები ჟივილ-ხივილით მისცვივდებიან ქოთუქს და ეშველებიან სახლში შეგორებას. ქოთუქს შუაგებულ ცეცხლთან მიაგორებენ და მხოლოდ ახალწლის დღით უკიდებენ ცეცხლს.

ახალწლისთვის ყველა ოჯახი ახალ პურს აცხობს, პატარა ბავშვებს ლოლუებს უცხობენ, მოზრდილ ბავშვებს — ნამგლებს, გოგოებს — ჯარას, მოხუცებულებს და ხანში შესულებს — ბაჭყალიებს. ბავშვებს წინაღობით აფრთხილებენ, რომ ხვალ წინააღმდეგობა შეუბი ერთმანეთს არ წაეჩხუბნენ, ცუდი სიტყვა არავის უთხრან და ყველასთან სიამბუქილობით იყვნენ, თორემ დაეკვებებათ და მთელი წლის განმავლობაში ჩხუბსა და დავიღარაბაში იქნებიან.

მეორე დღეს, უთენებლივ, როცა ღამე დღეს კიდევ არ გააპყრია და მთის მწვერვალებიდან ნათელი ოდნავ წამოპყრის თავს, სახლის უფროსი ადგება, ჩუმად გავა სახლიდან, თან წყლის ჭურჭელს წაიღებს და ერთი მუჭა ბრინჯს. მივა მდინარესთან ხელ-პირს დაიბანს, წყალს აავსებს და სახლისაკენ წამოვა. მივა თუ არა ჭიშკართან შესძახებს:

— უ... უ... კარი გააღეთ! — სახლიდან გამოსძახებენ:

ვინ ხარ, რა მოგაქვს, რა მოგიტანია?

— მოედივარ, მომაქვს: ღვთის წყალობაი, ღმერთის ბარაქაი, სიცოცხლე, სიხარული.

ამის შემდეგ კარებს გაუღებენ, სახლის უფროსი შედის და თან ამბობს: ჩემ ფეხ კოლ ანგელოზის, ღმერთის ბარაქაი, ქულფათის (ბავშვების) გამრავლებაი. ამ სიტყვებთან ერთად იღებს ჯიბიდან ბრინჯს, მიან-მოაბნევს და თან ამბობს: „ასე გვიმრავლოს ღმერთმა ჩონი ბახლობა (ბავშვობა), ასე გვიმრავლოს დოვლათი, ფრინველ, საქონელ და დორთიანათ ლაფ ყველაფერ“.

შემდეგ სახლის უფროსი თაფლში ამოავლებს პურს და ყველას, დიდსა და პატარას, დააბერებს.

ბავშვებს სახლში შემოაქვთ თხილისა და თუთის პატარა ტოტები. ურჯობენ ჭერში და თან ამბობენ: „ახლო წელიწადო, როგორც ეს ხეხილები ისხამენ, ეგრეთვე მომავალ წელიწადში, კაი ჰქენ ნუგანი (აბრეშუმის მოსავალი).“

ყველა ამას რომ მორჩებიან, მთელი ოჯახი ვენახში მიდის და იქ საუზმობს. ხონჩაზე აწყობენ პურს, თაფლს, ხორცს და სხვა სანოვაგეს, მიაქვთ ვენახში და თან მიჰყავთ განგებ ამ დღისათვის კარგად გასუქებული მამალი ან ყვინჩილა. ერთ-ერთს მიაქვს ნაკელიც გოდრით. ნაკელს ვაზებს დაუყრიან, მერე მოპირქვევებულ გოდორზე ხონჩას საუზმეულობით სდგამენ. უფროსი ოჯახისა ვაზს გასხლავს, გამოსჭრის თხილის ჭიგოს, ჩაუსვამს ვაზსა; თან წყლის მაგიერ ღვინოს დაუსხამს და ეტყვის:

„ვაზო, როგორც ამ ღვინით უხვად გიღობო ძირსა, ისე უხვად უნდა მოისხა და შრომა დაუფასო შენს პატრონს და ამ ჯალაბრბას“ ყველანი სასოებით უცქერიან ვაზსა და ოჯახის უფროსთან თონაც ამ სიტყვებს იმეორებენ გულში.

ოჯახის უფროსი მამალსა ჰკლავს, გამოაძრობს რამდენიმე ბუმბულს, შეჰკრავს ბაწრით და იმავე ბაწრით შეყვლავს გასხლილ ვაზს. ამის შემდეგ მთელი ოჯახობა დაჯდება და მიტანილ საუზმეს შეექცევა.

ამ დღეს ინგილოებმა მისვლა-მოსვლა ერთმანეთთან და დღეობის მილოცვა არ იციან. ყველა თავისთვის არის ჩაკეტული. ძმაც კი არ მივა ძმასთან. ამას იმიტომ შერებიან, რომ იქნებ ვისმეს ცუდი გული აქვს ჩვენზე, ძვირი უნდა ჩვენთვის და ამ ბედნიერ დღეს რომ მოვიდეს ძალზე ცუდიყო, აღარც ჭირნახული მოგვივა და არც აბრეშუმი ივარგებსო.

ს ა მ ლ თ ო ე ბ ი. სამღთოები საინგილოში მარტო ბრინჯის თესვის დროს იცოდნენ ე. ი. მაისის პირველ დღეებში. სამღვთოს იმიტომ მართავენ, რომ ბრინჯის კარგი მოსავალი მოვიდესო. საერთოდ უბრინჯოდ ინგილო არ ვარგა, ბრინჯი იმისთვის იგივეა, რაც ქართლ-კახეთისათვის ლობიო, ან კიდევ იმერეთ-სამეგრელოსათვის ღომი. სწორედ ამის გამოა, რომ მარტო ამ თავის საყვარელ საჭმელს უხდიდნენ სამღვთოს. წინდაწინვე ამორჩეულ ადგილას იკრიბებოდა უბანი სოფლის გარეთ. იქა ჰკლავდნენ ყოჩს და ამზადებდნენ საჭმელებს. ისე კი, რომ ყოველ საჭმელს ბრინჯი უნდა ყოფილიყო. სუფრაზე დამსწრენი ერთმანეთს ადღეგრძელებდნენ, უსურვებდნენ, რომ წელს უფალმა ღმერთმა შეიწიროს მათი საღმთო და ბრინჯის უხვი მოსავალი მისცეს.

ქ უ რ დ ო ბ ა - ყ ა ჩ ა ლ ო ბ ა. ქურდობა და ყაჩაღობა ერთ დროს სენად იყო გადაქცეული მთელ საინგილოში. საინგილო საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე ხშირად ყაჩაღთა მოედანს წარმოადგენდა. ასეთი იყო განსაკუთრებით მისი დასავლეთი ნაწილი, ლეკებით დასახლებული. ხშირად ისე მძვინვარებდნენ ეს ყაჩაღთა ურდოები, რომ გზაზე გავლა არ შეძლებოდა, სძარცვავდნენ ყველას, დიდსა და პატარას, იტაცებდნენ სარჩო-საბადებელს, საქონელს, ცხვარს, არა იშვიათად მთელ ნახირსა და მთელ ფარას. იტაცებდნენ ხალხსაც და დიდ სასყიდელს თხოულობდნენ მათ გასანთავისუფლებლად. მათ გაიტაცეს რამდენიმე ინჟინერი 1913 წელს, რომელნიც ბელაქნის სპილენძის მადნების კვლევა-ძიებას აწარმოებდნენ და დიდი სასყიდელი მოითხოვეს. ასეთი

მაგალითები აუარებელი ხდებოდა წინათ და ამ მდიდარ ქვეყანაში ყოველი კულტურული წამოწყება იშლებოდა მათი წყალობით.

მათ თარეშს ხელს უწყობდა ლაგოდებ-ზაქათალის, შარტო-ტყე-ცილი, რომელსაც უღრანი ტყეები მისდევდა ორთავე მხრივ, დიდძალ ძილზე და კარგ შესაფარს წარმოადგენდა ყაჩაღთათვის. ზაფხულში მაინც, როცა ტყე ფოთლით იმოსებოდა, ყაჩაღებით ივსებოდა ეს გზატკეცილი. მათგან მოსვენება არ ჰქონდა მგზავრს.

ამ სამარცხვინო ჩვეულების მოსპობა შესძლო მხოლოდ და მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლებამ. იმან ძველი რეპრესიების გზა უკუავდო, სწავლა-განათლება, სკოლები და კულტურული დაწესებულებებით გააყვინძურა, ხალხი გონებრივად განვითარდა, ზნეობრივად ამაღლდა და ქურდობა და ყაჩაღობა თავისთავად გაქრა. ახლა არსენიანად შევიძლიათ იმოგზაუროთ მთელ საინგილოში.

ენა. ყოველი ინგილო ორ ენაზე ლაპარაკობს: ქართულსა და თათრულს, ანუ აზერბაიჯანულს. გამონაკლისს შეადგენენ დედაკაცები, რომელნიც განსაკუთრებით ქართულად ლაპარაკობენ. თათრულ ენას მოქალაქეობრივი უფლება აქვს მოპოვებული. წახურელი ლეკების სოფლების უმრავლესობას, 80%-ს მაინც, დავიწყებული აქვს თავისი საკუთარი ენა და აზერბაიჯანულად ლაპარაკობენ. ასეთ პროცესსა ვხედავთ ინგილოთა ზოგიერთ სოფლებში.

ინგილოური დიალექტი იგივე ქიზიყურია, რაც, რასაკვირველია, ქიზიყთან სიახლოვეთა და მისვლა-მოსვლით აიხსნება. წმინდა ძველებური ინგილოური დიალექტი შენახულია მარტო სოფელ კაკში. ერთის თვალის გადავლებით ეს დიალექტი უძველეს ქართულს მოგავგონებთ; მაგალითად, ინგილო ამბობს: „ერ თეთრ მოიღე“ ერთი ფული (მანეთიანი) მომეციო. „მო ჩონსა ყონაღად კეთდებოდე,“ მოდი ჩვენთან, სტუმარი იყავით. „ჩონ ღაიჭ გადაიხორც“, ჩვენი კვიცი დაიკარგაო, და სხვა. გარდა ამისა, კაკელი ინგილო ყოველ სიტყვას, რომელიც ინიით თავდება, ამ ბევრას აკვეცავს, არ ხმარობს. ასე, მაგალითად, კაც — კაცის მაგივრად, ქალ, ცხენ, ღორ, ხელ, თოხ, წიგნ და სხვა. აქაურ ქართულში ბევრი თათრული სიტყვები ურევია.

უნძრახობის დღე. საინგილოში მწუხრის კვირის ხუთშაბათს „უნძრახობის დღეს“ ეძახიან. ამ დღეს დილაადრიანად ოჯახის უფროსი ადგება ისე, რომ ხმა არავის გასცეს და „უნძრახად“ გავა სახლიდან. გარეთ გასული უფროსი ოჯახისა, პირველ ყოვლისა სახლს შემოუვლის

ირგვლივ და ყოველი მხრიდან ნაცარს შემოაყრის მთელ სახლს იმისათვის, რომ ზაფხულში ჭიანჭველა აღარსაიდან შევიდეს სახლში და აიფერი წაახდინოს. შემდეგ ჭერსა და აივნის ბოძებს ჯოხს ატყავს და ბუზი დაფრთხება და ზაფხულის განმავლობაში სახლს ატყავს ჭიანჭველებს; ასევე მიუკაკუნებს და შეანძრევს აბრეშუმის ჭიის ლასტებს. ამის შემდეგ ცულს აიღებს და წავა ბალ-ვენახში, მოუღერებს ცულს იმ ხეებს, რომელნიც ან სრულიად არ ისხამენ, ან ძალიან ცოტას, როცა უკვე მოღერებული აქვს დასარტყმელად, ამ დროს სახლიდან შეუმჩნევლად გამოყოლილი რომელიმე წვერი ოჯახისა დაუყვირებს: „ნუ სჭრი, თავი დაანებე, პირობას იძლევა, რომ დღეის უკან ყოველთვის კარგად მოისხამს და მეწილედ არასდროს არ დარჩება“. ამ სიტყვების გაგონებაზე „უნძრახი“ არც ხმას იღებს და არც იქით იხედება, საიდანაც ხმა მივა. ამრიგად ჩამოუვლის „უნძრახი“ ხეხილსა და ზოგიერთ ვაზს, ყველას ცულს მოუღერებს, ხოლო ყოველ ცულის მოღერებაზე თან გაღვენიებული კაცი მისი მოჭრი სნებას არ აძლევს, როცა „უნძრახი“ ბალ-ვენახს მორჩება, მერე კარმიდამოს უბრუნდება და თუ სადმე სარეველა ბალახი, ჭინჭარი, ანწლი ეგულება, ბარით უნდა ამოაგდოს, იმ რწმენით, რომ იმ დღეს ამოგდებული სარეველა ბალახი მეორე წელიწადს აღარ ამოვა.

კოტიობა. საინვილოში შემოდგომაზე და გაზაფხულზე ხანდახან დაჭინებული წვიმები იცის. ზოგჯერ ისეთი გაუთავებული წვიმება ატყდება ხოლმე და ისეთი გაუვალი ტალახითა და ლაფით ვაივსება იქაურობა, რომ კაცი სამუშაოდ გარეთ ვეღარ გასულა. აი ამისთანა დროს კოტიობა იციან საინვილოში, რომელიც ლაზარობას მოგაგონებთ, იმ განსხვავებით, რომ ლაზარობა გვალვიან ამინდში იციან, ხოლო კოტიობა ავდრიანში. აი ამ დაჭინებული წვიმიანობის დროს შეიყრიან ხოლმე თავს სოფლის ახალგაზრდა ბიჭები და მთელ სოფელს ჩამოუვლიან კომლეულად. წინ მიუძღვით ბელადი, რომელსაც ხელში უჭირავს კოტიტი, კოტიტი წარმოადგენს არაჩვეულებრივ დიდ დედოფალას, რომელსაც ქალის ტანისამოსი აცვია და მისი მორთულობა აქვს. ვისთანაც მოვლენ, დარვაზას დაუკაკუნებენ, შევლენ ეზოში და შესძახებენ:

კოტი, კოტი, კოტიმატი,
 კოტის საღამო მიეცით, კიპო, კიპო!
 დღეს მოგვეცით ფქვილი,
 ხვალ გამოვა მზო, კიპო! კიპო!

ბევრს თუ მოგვეცემთ, ვაჟი გვეოლებათ
ცოტას თუ მოგვეცემთ, ქალი გავიზნდებათ,
ისიც აკვანში გავისკდებათ. კიპო! კიპო!
ჩვენ მშვიდობით, თქვენ გამარჯვებით.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

უკანასკნელ სიტყვებს „კიპოს“ ყველანი ერთხმად მიაძახებენ ხოლმე. სახლის პატრონი გამოუტანს ფქვილს, ყველს, ბრინჯს, კვერცხებს და სხვა. ყველაფერი, რასაც უწყალობენ, თეთრი ფერისა უნდა იყოს. თუ ვინციობაა, რომელიმე სახლის პატრონმა არაფერი გამოუტანა, მაშინ გააგორებენ კოტის ეზოში და მიაძახებენ:

— კრუხ-წიწილაც გაგწყვეტიათ, კიპო! კიპო! კიპო!

ამ წყევლისა ძალიან ეშინიათ დიასახლისებს და ხელცარიელს არასდროს არ გაუშვებენ ხოლმე კოტის. როცა მოივლიან მთელ სოფელს და საკმარის სანოვაგეს შეაგროვებენ, მაშინ ვისმე ეზოში მიდიან, დროს ატარებენ და თან ყველანი შესთხოვენ ღმერთს, რომ აკმაროს ამოდენი წვიმები და მზე ჩქარა დაანახოს დედამიწას.

ხინკალხანობა. ხინკალხანობა ყველიერის უკანასკნელ სამ დღეს იცოდნენ. ამ დღეს მორთავდნენ ხოლმე ერთ-ერთ სოფელს, რომელიმე მოხელის, უფრო კი ბოქაულის (პრისტავის) ტანისამოსში, ჩამოჰკიდებდნენ გულზე მელღებს, ეპოლეტებს და სხვაგვარ მორთულობას, შესვამდნენ ცხენზე და კარი-კარ დაატარებდნენ.

ხინკალხანს თან მისდევდნენ მეზურნეები და სოფლის ახალგაზრდები დროშებით. ხინკალხანი მთელი ამალით დადის კარდაკარ, ეზოში შესვლისთანავე დაუკრავენ ზურნასა და დაიწყებენ შუშპრობას. სახლის პატრონები გამოეგებებიან და თვითონაც მონაწილეობას მიღებენ შუშპრობაში. როცა ცეკვით გულს იჯერებენ, მაშინ ხინკალხანის მხლებლთაგანი დაიძახებს, რომ ხინკალხანს ამ ოჯახისათვის შეუწერნია ამდენი და ამდენი (ძველად 20—50 კაპიაამღი) ჯარიმა და სახლის პატრონი მოვალეა დაუყოვნებლივ გადაიხადოს. გამოაქვთ ფული, ვისაც რამდენი შეუძლია, თან გამოაყოლებენ ხორაგეულს და უმასპინძლებიან ხინკალხანს და მის ამაღას: მიართმევენ ღვინოს, პურს, ხორცეულს, ხილს, ერთი სიტყვით, ვისაც რით შეუძლია. მეორე დღეს ნაშოვნი ფულის ნახევარს მეზურნეებს აძლევენ, დანარჩენით ხორაგეულს ყიდულობენ და ქეიფობენ. თვითონაც ხინკალხანს ამ ქეიფის დასასრულს ტალახში ამოწუმპავენ და ისე გაისტუმრებენ სახლში.

საინგილოს სოფლები. — სამგვარი სოფელი. — სახლის კარმიდამო. — სახლები. — აყარი და მისი მნიშვნელობა — ზროხის ქობი. — ინგილოს სახლის მოწყობილობა. — ბინები და მათი მნიშვნელობა. — სასაფლაოები.

ინგილოები ერთ ადგილას თავმოყრილნი და შეჯგუფებულნი კი არა ცხოვრობენ, როგორც ეს ქართლ-კახელებსა სჩვევიათ, არამედ დიდ მანძილზე არიან გაფანტულნი: ზოგი აქ ცხოვრობს, ზოგი იქ, ვისაც სად ეხერხება. ისეა ხშირად სოფელი გაფანტული და ბალ-ვენახებსა და ჭალა-ტყეებს მოდებული, რომ ვერც კი მიმხვდარა ადამიანი, სად იწყება და სად თავდება სოფელი. სახლ-კარი ისე აქვს ინგილოს მოწყობილი, რომ სახლს იქვე გვერდით აკრავს ბაღი, ვენახი, ბოსტანი და ზოგჯერ სახნავ-სათესი მამულიც. ამის გამოა, რომ ერთ ადგილას ერთმანეთის მეზობლად სამ-ოთხ მოსახლეს თუ ნახავთ მხოლოდ. ინგილოს თავისუფლად და ლაღად უყვარს ცხოვრება, ისე რომ მისი კარ-მიდამო მარტო მის ხელთ უნდა იყოს, სხვა ვინმე ხელს არ უშლიდეს. იმავე დროს ეს კარ-მიდამო იმოდენა უნდა იყოს, რომ თავისუფლად შეეძლოს გლეხს შინაური ფრინველისა და საქონლის ყოლა. ინგილოთა სოფლებს ამიტომ უშველლებელი მანძილი უჭირავთ და ხშირად 5—15 კილომეტრზე არიან გაფანტულნი. სოფ. კაკი 5 კილომეტრზე არის გაჭიმული, ბელაქანი — 15 კილომეტრზე, თალა და კავახროლი უფრო მეტზე.

მაგრამ საინგილოში ყველა სოფელი როდია ასე მოწყობილ-გაშენებული. მეორე წყება სოფლებისა — ყორაღანი, ქოთუქლო, ალათემური, ყანდახი, შოთაგარი, ძაგამი, თასმალო და სხვები — თვითიერი მათგანი ერთ გრძელ და განიერ ქუჩაზე არიან ჩამწყობებულნი. ამ ქუჩას ორთავ მხრივ სუფთა, განიერ არსში მიუჩნრიალებს წყალი, რომლის ნაპირებსაც ამშვენებს თუთისა და კაკლის ხეები. საუცხოო შთაბეჭდილებას ახდენს ადამიანზე ასეთი სოფელი, მისი მოკირწყლულ-მოსუფთავეებული ფართო ქუჩა კობტად ჩარიგებული ხეებით, რიგზე აგებული სახლებით, მოსურათებული ჭიმკრებით (დარვახებით).

ეს სოფლები ახლო დროს არიან გაშენებულნი. ისინი გამოყოფი-

ღან ძველი დედა სოფლებიდან. როცა იქ ხალხი გამრავლებულა, ვე-
ლარ დატეულან და ცალკე სოფლები დაუარსებიათ. ამ სოფლებში მი-
უხედავად იმისა, რომ ერთ ქუჩაზე არიან ჩამწკრივებული, მსუთვე-
სისუფთავეა დაცული, როგორც დანარჩენ სოფლებში.

არის მესამე ტიპის სოფლებიც, რომელნიც ნამდვილ კონტრასტს წა-
რმოადგენენ პირველებთან შედარებით. ესენი არიან მთის სოფლები,
სადაც მიწის სივიწროვეა და სოფელი მოთავსებულია პატარა ად-
გილზე. აქ სახლებიც ერთმანეთზეა მიყრილი უსწორმასწოროდ. მათ
ცალკეული ეზო და კარ-მიდამო არ გააჩნიათ, საქონლის გომურიც
ზედ სახლზეა მიდგმული, ნაკელის სუნი მთელ სოფელშია მოდებული.
შინაურ ფრინველსაც კი ვერ გაუხარია ასეთ სოფელში, იალაღი არ-
საითა აქვს, გავლა-ვაფრენა უძნელდება. ასეთ სოფელში ხშირად ერთ
ხესაც ვერა ნახავთ. ეს სოფლები ტიპური დაღესტნური სოფლებია
და იქ მხოლოდ დაღესტნიდან გადმოსული წახურელი ლეკები ცხოვ-
რობენ. ასეთია სარუბაში, სუვაგილი, კარკაი, ქალაღი, ელისუ, აზგი-
ლუ, კასი.

ამრიგად, სამნაირი ტიპის სოფელს შეხვდებით საინგილოში: ერ-
თია გაფანტული, ბალ-ვენახებში ჩაფლულ-ჩამალული, რომელიც გუ-
რია-სამეგრელოს სოფელს გვაგონებს, მეორე ევროპული სოფლის გე-
გმაზეა მოწყობილი და მესამე წმინდა აზიური, დაღესტნის ტიპის სო-
ფელს წარმოადგენს. ასეთ სოფელს მხოლოდ მთიან ადგილებში შეხვ-
დებით.

სოფლის მისავალში ან კიდევ თვით სოფელში ძალიან ხშირად ნა-
ხავთ ძეწნას, მტირალა წნორს. ეს ხე ძალიან უყვართ ბარის სოფ-
ლებს, ის დეკორატიული მცენარის როლს ასრულებს. ძეწნა, რომელ-
საც ყველანი მტირალას ეძახიან, აქ მეტად დიდი, ლამაზი და მაღალი
იზრდება. მისი მოქნილი ორ-სამ მეტრიანი წვრილი ტოტები ლამა-
ზად არიან ხოლმე ზევიდან ჩამოკიდებული და შნოსა და ლაზათს აძ-
ლევენ იქაურობას.

ყოველ სოფელში ნახავთ რამდენიმე ადგილას გამართულ ეგრეთ-
წოდებულ გიმგას. გიმგა სალოცავ ადგილსაც წარმოადგენს და სალა-
ყბოსაც. გიმგა განიერი ტახტია, ფეხებით მიწაში გამაგრებული, სა-
დმე დიდი ხის ჩრდილში გამართული წყაროსა ან არხის გვერდით. ნა-
მაზის (ლოცვის) დროს მართლმორწმუნე მაჰმადიანები ფეხს
გაიხდიდნენ, კარგად დაიბანდნენ წყალში და შემდეგ გიმგაზე ადიოდ-
ნენ და ლოცულობდნენ, იქვე გიმგასათნ იკრიბებოდა სოფლის მოცლა-

ლი ხალხი და თავის ჭირვარამზე სჯა-ბაასობდა. გადასცემდნენ ერთ მანეთს სოფლისა და ქალაქის ახალ ამბებს. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ეს გიმგები მოშალეს და გრძელ ჩამოსაღწევად შეებად გადააკეთეს. ახლა ეს კოლმეურნეობის შესაკრები საშუალებაა დაც მცხოვრებთ საკოლმეურნეო საგნებზე აქვთ ხოლმე სჯა-ბაასი.

სოფლებში და ხშირად სოფლის გარეთაც, ვზების მახლობლად, ნახავთ მშვენივრად გაკეთებულ, ცემენტით ამოყვანილ წყაროებს და ბოგირებს. ეს ბოგირები და წყაროები გაკეთებულია არა სოფლის, არამედ კერძო პირების ხარჯით: რომელიმე შეძლებულ პირს თავის სახსოვრად გაუკეთებია ესენი; გამკლელი წყალს დაღვეს, მომიგონებს, მადლობას შემომითვლის და ჩემი ხსონა დიდხანს დარჩება ხალხშიო. ეს კარგი ჩვეულება მეტწილად მაჰმადიან მოსახლეობაშია გავრცელებული.

ინგილოთა შორის ბევრი არაა ისეთი სოფელი, სადაც ახალგაზრდობა ლხინსა მართავდეს და ცეკვა-მუშპრობით თავს იქცევდეს, როგორც ეს დანარჩენ საქართველოშია. ახალგაზრდები, ისევე როგორც დიდები, მუდამ მუშაობაში არიან ჩაბმულნი და გასართობად და თავის შესაქცევად იშვიათად სცალიათ. გამონაკლის შეადგენს მხოლოდ ლეეთა ორი სოფელი — კავახოლი და ბელაქანი. ეს სოფლები ქიზიყის მოსაზღვრეები არიან და ბევრი ჩვეულება ქართველებისაგან გადაუღიათ. ორივე ამ სოფელში ახალგაზრდობა უქმე-დღეებში თავს იყრის და ცეკვა-ლხინში ატარებს დროს.

დადიხართ სოფლებში, იხედებით აქეთ-იქით, უკვირდებით ყველაფერს. მაგრამ თქვენი თვალი ვერსადა ხედავს საბძელს, სასიმინდეს (ჯიხურს) და ბელელს, ქართლ-კახეთის სოფლის ამ აუცილებელ კუთვნილებას.

ესენი საინგილოში სრულებით არ არსებობენ. ამათ მაგივრობას სწევს სახლისა და ბოსლის (ინგილოურად ზროხის სახლი) ვრდო-ყავარი, რომელსაც ინგილოები აყარს ეძახიან. აყარში ინახავენ ხორბალს, ჩალთიკს (ბრინჯს), ფეტვს, ჩირს და ყოველივე იმას, რაც გლეხკაცს ყოველდღიურად სჭირდება, აყარი მისი ბელელიცაა და საკუჭნაოც. მარცვლეული მშვენივრად გადაღესილ ჭვრზე ყრია პირდაპირ, ქვეშაც კი არაფერი უვია, ამიტომ აყარში ბლომად არიან ვირთაგვები, რომლებიც ანადგურებენ ხორბლეულს. ზროხის ქობის აყარში ინახავენ აგრეთვე საქონლის საკვებს, ბზეს, თივას, ჩალას. გლეხკაცი ცდილობს აყარი ისეთი მასალისაგან აავოს, რომელიც

ცეცხლისაგან ნაკლებად საშიშია და ისე მოაწყოს, რომ რაც შეიძლება მეტი ტევადობა ჰქონდეს. აყარს ამიტომ ძალიან მაღალს და წოწოლას აკეთებენ. ამას სჩადიან უფრო იმიტომ, რომ საინჟინორო ში ბუხრის მიღები არ იციან, მთელი ბოლი აყარში გროვდება და აქეთ-იქით ჰუჭრუჭანებიდან კრამიტსა და კრამიტს შუა ნელ-ნელა გადის გარეთ.

კრამიტით დახურვა საინჟინოში კარგა ხანია შემოვიდა, წინათ კი სახლები ლერწმით იხურებოდა. ლერწმით დახურვა აქ ძალიან კარგად იციან: ისეთ მაგარ, სქელსა და მკვრივ სახურავს აკეთებენ, რომ თავისუფლად სძლებს 25—30 წელს. დროთა განმავლობაში ლერწამს ზევიდან ხავსი მოედება, გადაეკვრის მწვანე მოლსავით და ამის შემდეგ ლერწამი კიდევ უფრო გამძლე ხდება. ეს ხავსი ისეთსავე სამსახურს უწევს ლერწამს, როგორც საღებავი თუნუქით გადახურულ სახლს, სამაგიეროდ, ცეცხლის მხრივ იგი დიდ საშიშროებას წარმოადგენს. ლერწამის სახურავი როგორც გარედან ხავსით იმოსება, ისე შიგნით ჰვარტლით იბურება და ყველა ამას ხანძარი ადვილად ედება. ალბათ ამიტომ ახლა ლერწმის სახურავი ხმარებიდან გამოდის. ყველა ინგილო სახლს კრამიტით ხურავს, ხოლო ლერწამს ბოსლისთვის იყენებს.

აყარს ორი კარები აქვს — წინიდან და უკანიდან. ერთ-ერთ კარს მიდგმული აქვს კიბე. ხშირად ამ კიბის მახლობლად აბია სახლის მუდმივი ყარაული — ძაღლი. ინგილოს კარშიდამო უძაღლოდ წარმოუდგენელია. დღისით ძაღლი დაბმული ჰყავთ, ღამით კი აშვებული და მთელ კარშიდამოს უვლის და ყარაულობს.

ეზო, როგორც ზემოთ ვთქვით, ინგილოს ფართო და განიერი უჭირავს და რაც უფრო შეძლებულია იგი, მით უფრო დიდი კარშიდამო აქვს. ეზო სუფთაა და გაკრიალებული, მთელი ზაფხული მწვანედ გაუდის ღაღანი. ისე უყვარს ინგილოს მწვანე ხავერდისფერი ყდა კარშიდამოსი, რომ თუ ვინიცობაა ზაფხულის სიცხემ გაახშო, მაშინვე წყალს მიუშვებს და ხელახლა გამოაცოცხლებს. კარშიდამოში ვერ ნახავთ ისეთ გამოუსადეგარ სარეველა ბალახს, როგორც ჭინჭარია, ანწლი და სხვა ამგვარი. ყველა ამას ინგილო ძირიან-ფესვიანად სთხრის და სწმენდს მათგან კარშიდამოს. ეზოში ხშირად ნახავთ ვარდებს და სხვა ლეკორატიულ მცენარეებს. ყოველ ეზოში აუცილებლად რაიმე ხეხილი დგას, მეტწილად თუთა, ბალი, ალუბალი და სხვა. ეზოს

ხეებზე ხშირად ვაზი არის აშვებული, რომლის მტევნებიც შემოდგო-
მობით ყვითელ ქარვასავით გამოიციქირებიან ხოლმე.

ყველა ეზო შემოდობილ-შემოფარგლულია, ღია კარნიღამის
ვერ იპოვნით. ეზოს ხშირად ირგვლივ შემოვლებული აქვს ქვიტკირის
კედელი, მეტრ-ნახევრის სიმაღლისა მაინც. იქ, სადაც რიყის ქვა ან
აგური ძნელი საშოვნელია, მის მაგივრობას მშვენიერი წნელის მაღა-
ლი ღობე სწევს. ამგვარ კედელში ქუჩის მხრიდან ჩატანებულია ჭიშ-
კარი, რომელსაც ინგილოები დარვაზას ეძახიან და რომელიც ზევი-
დან კრამიტით არის დახურული. ინგილოს, უდარვაზოდ გაძლება არ
შეუძლია და კარმიდამოს ღიას არასოდეს არ დასტოვებს. დარვაზი ყო-
ველთვის დახურულია და შიგნიდან ჩარაზული.

სახლს ინგილო სდგამს არა გზის პირად, არამედ შიგნით — ეზოს
ბოლოში ან შუაგულში. ეზოში ერთ-ერთ კუთხეში ნახავთ რამდენი-
მე პირად დაწყობილ ფიჩხს და შეშას, რომელსაც ინგილო პირველსა-
ვე გაზაფხულზე, ტყის გაფოთლამდე იშზადებს მთელი წლისათვის.
იქვე, ეზოში, ჩრდილში, მიწაში აქვს ჩაყრილი ღვინისა და არყისათვის
ქვევრები. საინგილოში მარნები და სარდაფები არ იციან, ქვევრები გა-
რეთ მიწაში აქვთ, ზევიდან ქვის ბრტყელ სარქველს ხურავენ, ბლო-
მად მიწას აყრიან და ზედ წალმის დიდ კონებს აწყობენ. საინგილოში
დიდი სიციხეები იცის, მაგრამ ამგვარად შენახული აქაური ღვინო იშ-
ვიათად ფუჭდება. საკვირველი კიდევ ის არის, რომ ამ ქვეყანაში, სა-
დაც ქურდობა ძალიან იყო გახშირებული და ხელობადაც კი იყო გა-
დაქცეული ძველად, ღვინოს სრულიად არავენ იპარავს, თუმცა მისი
მოპარვა ძალზე ადვილია და მოსახერხებელი.

ეზოშივეა მოთავსებული ბოსელი, ანუ, როგორც ინგილოები ეძა-
ხიან, ზროხის სახლი, რომლის აყარშიც, როგორც ზევით მოვიხსე-
ნიეთ, ინახავენ ბუეს, თივას და საქონლის სხვა საკვებს.

ზროხის სახლი თითქმის სულ ბნელია. აქვს მხოლოდ ერთი-ორი
პატარა სარკმელი და ერთი კარი. სარკმელი ზამთრის სიცივეებში მუ-
დამ ჩახურულია. ბინებში ამგვარ ზროხის ქოხში ხალხიც თავსდება.
მის ერთ ნახევარში ბუხარიც არის გაკეთებული, დგას ტახტი დასაწო-
ლად და, რასაკვირველია, დიდი სარკმელი ან ფანჯარა აქვს. ბინებში
ხალხი დროგამოშვებით ცხოვრობს. დიდ მოწყობილობას არ მართა-
ვენ და ხშირად მარტო ზროხის ქოხით კმაყოფილდებიან. ზროხის
ქოხს წინიდან აივანი აქვს, სადაც ხშირად ხორბლის კასრები დგას და

სამეურნეო იარაღია მოთავსებული. ზროხის ქოხს რიყის ქვისაგან აგებენ, მაგრამ ბარის სოფლებში არა იშვიათად ხისასაც შეხვდებით.

ეზოსავე ერთ-ერთ კუთხეში მოწყობილია თონე, ქვებისაგან აგებულია ცის ქვეშ არის და ხშირად არაერთარი სახურავი არის. ხევრად არის მიწაში ჩადგმული, გარედან წვრილი წნელის დაწნული სალტა აქვს შემოწნული, ისე კი, რომ თონესა და სალტეს შუა ერთი მტკაველი ადგილია ირგვლივ დარჩენილი, რომელიც თიხით არის ამოვსებული. პურის მცხობელი ზეზელა აკრავს პურს თონეში და იმდენი ტანჯვა არ ადგება, რამდენიც ქართლში.

ცოხს ადგილობრივი ფქვილისაგან აცხობენ და ცივი წყლით ზელავენ დიდ ვარცლში. აცხობენ გრძელსა და ვიწრო პურებს, რომლებსაც აქ შოთებს ეძახიან. აქაური შოთი კახურისაგან მხოლოდ სიმცირით განიჩევა. გარდა შოთებისა, საინგილოში ლავაშების გამოცხობაც იციან, მაგრამ ლავაშს აცხობენ დიდი წვეულების დროს, ქორწილში ან ქელესში. უფრო იშვიათად აცხობენ საინგილოში ნაზუქს და ამასაც რაიმე საგანგებო შემთხვევისათვის. ქალებისა და ხაჭაპურების გამოცხობა საინგილოში არ იციან. საზოგადოდ, საინგილოში თეთრი პური ცხვება. პური გემრიელია, მაგრამ საკმარისად არ აფუებენ. ეს უფრო იმიტომ, რომ ცივ წყალსა ხმარობენ მოსაზულად.

ეზოში ვერ ნახავთ ვერც საქათმეს და ვერც საღორეს. აქაური ქათამი სხვანაირად არის დაჩვეული. საინგილოში დიდი სიცივეები არ იცის, ამიტომ ის ზამთარ-ზაფხულს ხეზე ბუდობს.

ფრინველებში ინგილოები უფრო ქათმისა და ინდოურის მოშენებას მისდევენ. ბატი და იხვი ინგილოს არ უყვარს. რადგან კარ-მიდამოს ძალიან აუსუფთავენ.

საღორეების ხსენება ხომ სრულებით არ იყო საინგილოში. ძველად ინგილოებს სრულებით არა ჰყავდათ ღორები, თათრების შიშითა თუ ხათრით. ახლა კი, საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, როცა არა თუ ინგილოებმა, თათრებმაც კი გაიჩინეს ღორები, ისეთი ოჯახი არ მოიძებნება, რომ ღორი არ ჰყავდეს.

ყველა ამას გარდა, ეზოში, პატარა რუს მახლობლად, ჩარდახსავეთ არის რაღაც გაკეთებული. მიწაში ბოძია გამაგრებული, თითქმის მეტრის სიმაღლისა, ზევიდან ფიცრები აქვს ირგვლივ წამოხურული ქილგასავეით. ესაა სოზიე. ინგილოს უყვარს ჭურჭელი სუფთა და გაკრივებული ჰქონდეს — ქვაბი იქნება ეს თუ თეფში ან ლამბაქი. ამიტომ, გაათავებენ თუ არა პურის ჭამას, ოჯახის დიასახლისი ჭურჭელს აქ

ნიტანს. პატარა არხში დარეცხს, დააკრიალებს, გახეხავს და გასა-
შრობად ამ სოხივზე დაალაგებს. ჭურჭელი ჩამოიწურება და თავისთა-
ვად გაშრება აქ ჭურჭლის საწმენდი ტილო არ იციან. **ქარქინეშული**

სახლები საინგილოში უმთავრესად ქვეთვირისაა, რიყის ტყეშია და აქ
აგურით ნაშენები. როგორც დიდ გამოჩაქლისს, შეხვდებით ხისასაც
— ბარში, ალაზნის მახლობლად, სადაც დიდი ტყეებია და ჭალები.
სახლს სარდაფს ან სხვა რამე საკუჭნაოებს ძირის სართულში არ უკ-
თებენ. საძირკველს ღრმად არა თხრიან, სულ 2—3 მტკაველის სიღრმე
აქვს, თუნდაც სახლი ორსართულიანი იყვეს. სახლების 90% ერთსარ-
თულიანია და წინ ყველას აუცილებლად აივანი აქვს მთელი სახლის
სიგრძეზე. სახლი ჩვეულებრივ ორი ოთახისაგან შედგება, ერთი კა-
ღია, ფართო, რომელშიაც მოთავსებულია მთელი ოჯახი, და მეორე —
მომცრო, პატარა, რომელიც, ჩვეულებრივ, სტუმრისათვის აქვთ დატო-
ვებული და რომელსაც საყონაღეს ეძახიან. ოთახებში მიწის ია-
ტაკია. ფიცრის იატაკს არ მისდევენ. თავათ ვიყავ მოწმე, რომ ერთმა
შემძლებულმა ინგილომ, რომელსაც სხვისი რჩევით ხის იატაკი დაეგო,
ხელახლა ააყარა — ოჯახმა ვერ შეიფერაო, მიწის იატაკი სჯობიანო,
მიპასუხა სახლის პატრონმა. სახლებს კედლებში ფანჯრებს არ ატა-
ნენ, მათ მაგივრობას ასრულებს პატარა სარკმელები, რომელნიც სა-
ყმარის სინათლეს არ იძლევიან და სახლში მუდმივი ბინდი დგას. ამ
სარკმელებს შუშის მაგიერ ფიცრის მისახურავეები აქვთ აფარებული,
რომელნიც დღისით იღებიან. ოთახში გამუდმებული სიბნელის გამო,
ზამთარ-ზაფხულობით კარ-ფანჯარა ღიაა. ბუნარიც არ იციან ამ დიდ
ოთახში ინგილოებმა. ცეცხლი ჩვეულებრივ შუა ოთახშია გაჩაღებუ-
ლი და ბოლი პირდაპირ აყარში ადის, საიდანაც ჭურჭრუტანებიდან გა-
რეთ ვადის. შუა ცეცხლისათვის ზამთრის ცივ დღეებში შეიტანენ ხის
დიდ მორებს, მოუკიდებენ და ნელ-ნელა სწვავენ. შუა ცეცხლთან იკ-
რიბება მთელი ოჯახი, დიდი და პატარა, და ყონაღად (სტუმრად) მი-
სული ხალხი. შემოუსხდებიან აგიზგიზებულ ცეცხლს და თან მასლაა-
თობენ — უამბობენ ერთმანეთს მოხუცთაგან ვაგონილ ძველ ამბებს.

სახლში ვერ ნახავთ ვერც ტახტს და ვერც ამის მსგავს რამეს. ინ-
გილოები მიწაზე იშლიან ლოგინს და იძინებენ. მთელ აქაურ ლოგინს
ჯეჯიმები შეადგენენ. ჯეჯიმი მრავლად მოიძებნება ყველა ოჯახში.
სურათებიან და ათასფრად დახარატებულ ჯეჯიმს ქვეშ გამოკრული
აქვს მოთელილი სქელი ნაბადი. ამგვარ ჯეჯიმს ინგილო ზოგს ქვეშ
ივებს ლეიბის მაგივრად, ზოგს ზევიდან იხურავს. მუთაქები საინგი-

ლოში მიღებული არ არის, ხმარობენ მხოლოდ ბალიშებს, რომლებშიც ბუმბულის მაგიერ მატყლსა ჰყრიან და რომელსაც სასთულს ეძახიან.

კედლებში თაროებია დატანებული, სადაც ყოველთვის გასულია ლეზულ-დასუფთავებული სპილენძის ჭურჭელია ჩამწკრივებული. ჭურჭელი ისე სანაქებოდ არის დაკრიალებული, რომ ადამიანს ახლად მოკალული ეგონება. წინათ, თურმე, თაროები არ იცოდნენ, მათ მაგიერ ორი მოხარატებული ფიცარი იყო ირიბად მიმაგრებული ერთმანეთზე და იმაზე აწყობდნენ ჭურჭელს, რომელსაც ინგილოები კორთეს ეძახოდნენ. თაროზე ჩამწკრივებულია ქვაბები სხვადასხვა ზომისა და ტევადობისა, თუშფალანგები, სინები, ბადიები, აფთაფები¹⁶ და სხვა ჭურჭელი, პურის ჭამის დროს სახმარი. ყველა ეს სპილენძისაა, მძიმე და ტლანქი, სახმარებლად ძნელი, უხეში.

ინგილოს სახლის მთავარ სიმდიდრეს და ქონებას ეს სპილენძის ჭურჭელი და ჯეჯიმები შეადგენენ. შეხვალთ თუ არა ინგილოს სახლში, მაშინვე თვალში გეცემათ ეს დიდძალი ჭურჭლეულობა და ჯეჯიმების სიმრავლე. ერთ კედელთან ჩამწკრივებულია ეს აუარებელი ჭურჭელი, მეორე კედელთან — ორ წყებად დაკეცილ-დალაგებული ჯეჯიმები. ინგილოს სიმდიდრე და ქონება ამ ჭურჭლისა და ჯეჯიმების რაოდენობით გაიზომება.

ინგილოს დიდ ოთახში ერთი წმინდა ადგილიც მოიძებნებოდა. სახლის ერთს კუთხეში, ჭერ ქვეშ, შენახული ჰქონდათ ხოლმე წინათ პატარა ყუთი, რომელსაც წმინდა კიდობანს ეძახდნენ. ეს კიდობანი ოჯახის სიწმინდედ ითვლებოდა და მას, გარდა ოჯახის უფროსისა, ვერაფერს შეეხებოდა. კიდობანში ინახებოდა საკმელი, ბამბა და ცვილი. აღდგომასა და ახალწელიწადს ოჯახის უფროსი ჩამოიღებდა კიდობანს და გადასცემდა ოჯახის დიასახლისს ცვილსა და ბამბას სანთლის ჩამოსაქნელად. ოჯახის უფროსი აანთებდა სანთელს, მიაკრავდა კიდობანს, მთელი ოჯახი ჩამწკრივდებოდა და შეუდგებოდა ლოცვასა და ღვთის ვედრებას. ეს ჩვეულება კარგა ხანია გადავარდა და მას თითქმის აღარავინ აღარ მისდევს.

ამავე დიდი ოთახის ერთ-ერთ კუთხეში ჩამოკიდებულია კახაჩი და ჭიჭინაფურები. კახაჩი¹⁷ ცხერის ან მსხვილფეხა საქონლის ლორია, ხოლო ჭიჭინაფური — შინაურულად გაკეთებული ძეხვი. ისეთი ოჯახი არ იქნება საინგილოში რომ შემოდგომაზე 2—3 ცხვარი არ დაკლას, ხოლო თუ ოჯახი შეძლებულია, ერთ გასუქებულ მსხვილფეხა

პირუტყვისაც დაატანს ზედ. ამ ხორცის სქელ ადგილებს (მაგალითად, ბარძაყისას), ცოტათი ათხელებენ, ორ-სამ ნაჭრად აქცევენ და ოთხი დღის განმავლობაში მარილწყალში ინახავენ, მერე მზესა ქაჩაქაჩუნ აშრობენ და ბუხრის წინ ანდა შუაცეცხლის მახლობლად მათ უმცირესად აშრობენ, რომ კომლში გამოვიდეს. ჭიჭინაგურისათვის კი ხორცს კარგად კეპავენ, შიგ ხახუს, პილპილსა და გამხმარ სურნელოვან მწვანილს სდებენ, ზელავენ და წინასწარ გასუფთავებულ ნაწლავებში სტენიან-ამასაც ბუხრის წინ ჰკიდებენ და კვამლში გამოყავთ. როცა კვამლში კარგად გამოვა, ერთსაც და მეორესაც ჩამოიღებენ და სახლის რომელიმე კუთხეში ან აყარში ჩამოჰკიდებენ. როცა დასჭირდებათ, ჩამოიღებენ და ან პირდაპირ ჭამენ, ან ხარშავენ, ან კიდევ მოხარშულ ფლავს ზევიდან დაალაგებენ და ისე შეექცევიან.

დიდი ოთახი, სადაც მთელი ოჯახია ხოლმე მოთავსებული, ხშირად კვამლით არის გამჭვარტლული. ინგილო იმდენად არის მიჩვეული ამ ჭვარტლით საესე სახლს, რომ არც გრძნობს მის მავნე გავლენას თავის თავზე. იშვიათად ხდება ოთახის მთლიანად დასუფთავება, ავეჯეულის გარეთ გატანა და ყველაფრის გარეცხვა-გაკრიალება. ამ მხრივ ინგილო ბევრად ჩამორჩება თავის მეზობელ ლეკს, რომელსაც სისუფთავეში ტოლი არ ჰყავს.

ამავე ოთახში ინგილოს ხშირად წიწილ-კრუხი ჰყავს და ახლად მოგებული ხბორებიც. იმავე დროს იქვე კასრებით უდგია ფქვილი, იქვე სცრიან და ზელავენ პურის ცომს. იქვე ხშირად ერთ-ერთ კუთხეში ჰყრია სამეურნეო იარაღი — ბარი, თოხი, ნამგალი, ცელი; არ გეგონოთ, რომ მეტ-ნაკლებობით ყველა ოჯახი ასე იყვეს მოწყობილი.

არავითარი მორთულობა არ მოიპოვება ინგილოს ოჯახში, გარდა მარაზისა, რომელიც თანდათან გამოდის ხმარებიდან. ფერადი ძაფებისაგან მოქსოვილ-დაგრეხილი მარაზი თოკის მინაგვარია, რომელსაც თითო გოჯის სიმორზე ფერადი ძაფისაგანვე გაკეთებული მომცრო ბურთები ჰკიდია. ამ მარაზს კედელს ავლებენ ჭერის მახლობლად რამდენიმე პირად. მარაზი და კედელზე რამდენიმე ადგილას ჩამოვიდებული პურის სავარცხელი, რომელიც თავთავებისაგან ოთხკუთხად მოქსოვილ რასმეს წარმოადგენს, შეადგენს ინგილოს სახლის მთელ მორთულობას.

სადილს ინგილოები იატაკზე სჭამდნენ, ვაშლიდნენ გეჯიმს, დააწყობდნენ ხონჩაზე საჭმელს-სასმელს და შემოუსხდებოდნენ. ეს კია მტკიცედ დაცული, რომ ქალები და კაცები ერთად არ დასხდებოდნენ,

გინდა და-ძმანი და ცოლ-ქმარიც ყოფილიყვნენ, ცალკე უნდა ეჭამათ
ვერძი კაცებს და ცალკე ქალებს.

სულ სხვა სურათს წარმოადგენს პატარა ოთახი^{მზრუნველნი} მრისათვის აქვს დატოვებული ინგილოს. იქ სისუფთავე დატულია და მოწყობილობაც სულ სხვანაირია, ხშირად ამ ოთახში ხის იატაკი ავია, ბუხარიც არის და ერთი დიდი ფანჯარაც მოიპოვება. ოთახში კარგა მოზრდილი მაგიდა და ტახტი ღვას. მაგიდაზე აწყვია სარკე, სავარცხელი სტუმრისათვის, სამოვარი და ჩამოკიდებულია პირსახოციც. კედლებზე ხშირად შეხედებით ფოტოგრაფიულ სურათებს ნაცნობ-შეგობრებისა და სხვადასხვა პლაკატს. ტახტზე დაგებულია საუკეთესო ჯეჯიმი, ხოლო იატაკზე — ან ქეჩა, ან ნახაღი.

სახლში და მის აივანზე ნახავთ ხის უშველებელ კასრებს. ეს კასრები ხის მორებს წარმოადგენენ, რომელნიც შიგნიდან გამოუვულავთ, გამოუთლიათ და პურისა და სხვა მარცვლეულის შესანახავად უქცევიათ. ეს კასრები ბელის მაგიერობასა სწევენ. კასრებისათვის ეზოში ცალკე ფარდულები აქვთ გამართული. ზევიდან კასრებს ხის მაგარი სახურავები აქვს დაფარებული, ასე რომ თავი ვერსაიდან ვერ შევა. ზოგჯერ სახლის აივანზე, ნახავთ რამდენიმე ტახტს, რომლებზედაც ოჯახის ზოგიერთი წევრები იძინებენ. საყურადღებო ის არის, რომ მთელი წლის განმავლობაში, ზაფხულია ეს თუ ყინვიანი ზამთარი, გამუდმებით აქ სძინავთ ოჯახის ამ წევრებს. ეს ხალხი ისეა შეჩვეული გარეთ ყოფნასა და წოლას, რომ სახლში ვეღარ ისვენებენ. ჩემ შევითხვაზე ერთმა ასე მიპასუხა: ჩონ სახლში ჰაერი არ გვყოფნის, სული გვეხუთების; გარეთ წოლა მეტად სასიამოვნო და შემარგოა. ზამთარში მაინც; აბა, სცადეთ თქვენც, თუ სახლში კიდევ შეხვიდეთ დასაძინებლადო. გარეთ წოლა ზამთარ-ზაფხულ უფრო გავრცელებულია ბარის სოფლებში, სადაც თბილი ზამთარი იცის.

ინგილოების შუაგულ სოფელში ვერსად ვერ დინახავთ კალოსაბძელს. საბძელი ხომ სრულიად არ იციან საინგილოში, მის მაგიერობას, როგორც მოვიხსენიეთ, ზროხის აყარი სწევს — კალოები კიდევ სოფლის განაპირა ადგილებში ჰქონდათ გამართული, მდინარის ან არხის მახლობლად, სადაც განიავებისათვის საჭირო ნიავეც მოდის და არც სოფელს აწუხებს. პურს ისევე ლეწავენ როგორც ქართლ-კახეთში. ჩაშლიან კალოში ძნებს და ზედ დიდ კვერებს ატრიალებენ შებმული უღელი ხარით.

ზემოთ ავწერეთ ინგილოს მამაპაპური ძველი, ბნელი და უსუფ-
თაო სახლი. მაგრამ ასეთი სახლი ამჟამად ძნელი საპოვნელია საქონელ-
ლოში, მეტადრე კაკის რაიონში. ალიაბათის ნაწილში კი ახლად აღმო-
ნად მოიპოვება ძველებური სახლი.

კაკში თითქმის ყველას ევროპულ გემოვნებაზე აგებული სახლი
უდგას. ასეველ პატარა კიბეს მშვენიერ სუფთა აივანზე აპყუვხართ. ეს
სახლებიც, ინგილოთა ჩვეულებისამებრ, ორი ოთახისაგან შესდგებიან
შუშის ჩვეულებრივი ფანჯრებით, ხის იატაკით, მაგიდით და ვენური
სკამებით. მაგიდაზე გადაფარებულია სუფრა და ზედ ლამპას და სამო-
ვარს ნახავთ. ხშირად წიგნებიც და გაზეთებიც არ აკლია ასეთ სახლს.

დიდი მნიშვნელობა აქვს ინგილოთა ცხოვრებაში ეგრედწოდებულ
ბინებს. ბინები თითქმის ყველა დიდ სოფელს აქვს: მათი რიცხვი ხში-
რად 10—15-ს აღწევს. ისინი სხვადასხვა ადგილებში არიან გაფანტუ-
ლნი და დიდი მანძილით დაშორებულნი ერთმანეთისაგან. ბინა მეორე
სახლ-კარია ინგილოსი. ის სოფელი, რომელსაც ადგილობრივ ცოტა
მამული აქვს და არა ჰყოფნის, ძველადვე გასულა, გაუჩხია სადმე ულ-
რანი ტყეები, ახოებად უქცევია და იქ უხნავ-უთესია. ბინაზე ინახა-
ვენ საქონელს, რადგან იქ უფრო უხვი და ბევრი საკვებია, ვიდრე თვით
სოფელში. ამ უხვი საკვების გამო ბევრი კარგა ბლომა საქონელს,
უმთავრესად კი ძროხებს, ინახავდა ბინებში. იქვეა ბაღები. ვენახები
და ბოსტნები. ბინაში ოჯახობა გამუდმებით არა ცხოვრობს. ცხოვ-
რობენ უფრო ზაფხულობით, როცა მამულს მოვლა-პატრონობა სჭი-
რდება. ხშირად კი ასე იქცევიან: თუ ოჯახი დიდია, ე. ი. მრავალრაც-
ხოვანი, და მუშახელი ჭარბად არის, ჯერ-ჯერით მიდიან ბინაში. ჯერ
ოჯახის ერთი წევრი წავა ბინაში, იმუშავენს განსაზღვრულ დროს,
იცხოვრებს იქ და მერე დაბრუნდება სახლში; მის მაგიერ ოჯახის წე-
ვრი მიდის. ერთი სიტყვით, აქ ერთგვარი მორიგეობაა გამართული.
ბინებში ისეთებიც არიან, რომელთაც, გარდა ცარიელი სახლისა, სხვა
არაფერი გააჩნიათ სოფელში და სარჩო-საბადებელი ბინიდან მიაქვთ
და იმით ირჩენენ თავს. ასეთი ოჯახი თანდათან სტოვებს დედა-სო-
ფელს და სამუდამოდ ბინაში სახლდება. ესევე მოსდის ბევრ სხვასაც.
გამრავლებული დედა-სოფელი ვეღარ იტევს მოსახლეობას და ის ნა-
წილი სოფლისა, რომელიც მარტო დროგამოშვებით ესტუმრებოდა
ხოლმე ბინას, სამუდამოდ მისი მკვიდრი ხდება. ამგვარად ჩნდება ახა-
ლი სოფელი თავისი მუდმივი მაცხოვრებლებით. ახალი მოსახლეობა
ურიგდება თავის ბედს და ახალ ბინაზე სამუდამოდ ეწყობა, იშენებს

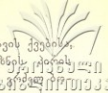
სახლს, ასუფთავებს კარ-მიდამოს და სხვ. ამგვარად გაშენდა სოფ. ალიბეგლო და ყორალანი, რომელნიც წინათ სოფელ აქვის ბინებს წარმოადგენდნენ. ამგვარადვე გაშენდა ამბარაჩი,¹⁶ ყოფილი ყაფჩანის ბინა, და მრავალი სხვანი, ბინებში ახლად-გაშენებული სოფლები თავიანთი ნება-სურვილისამებრ ეწყობიან. ის მეორე წყების სოფლებია, რომელნიც ვეროპიულ სოფლებს შევადარეთ და რომელთა შესახებ ამ წერილის თავში გვქონდა ლაპარაკი, ამ ბინებისაგან წარმოსდგნენ.

სოფლის აუცილებელ კუთვნილებას შეადგენს წისქვილი და დინგი. დინგს თოლები აქვს, სადაც დასაცეხვავად ჩაყრილია ჩაღთუკი (ქერქიანი ბრინჯი), რომელსაც დიდი ხათქა-ხუთქით ჩაპკრავენ ხოლმე ქერქის გასაცლელად დინგის მკლავები. ეს გაუთავებელი ხათქა-ხუთქი ძალზე მომაბზრებელია და უსიამოვნო. არის ისეთი სოფელი, სადაც ასეთი დინგი ბევრია და მათგან მოსვენება არა აქვთ სოფლელებს. პატარა სოფელ ქოთუქლოში. მგონი, ათამდე ასეთი დინგია, სადაც ყველა მახლობელ სოფელს მიაქვს დასაცეხვად ბრინჯი. აღვიღად წარმოსადგენია, რა გაბეზრებულნი უნდა იყვნენ მცხოვრებნი დინგების გამუდმებული ხათქა-ხუთქით.

ინგილოთა სოფლებში თითქმის ყველგან სისუფთავეა დაცული-ნაგავსა და ნეხვის ზვინებს იქ ვერსად ნახავთ. საქონლის ნაკელი ინგილოს გაზაფხულზევე გააქვს ბაღ-ბოსტანში და მიწას აპატივებს, ნაკავს კი ცეცხლს უკიდებს და სწვავს. მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში თუ გადაყრის მდინარე წყალში. ეზოსა და კარ-მიდამოში კი არა, ხშირად ქურებსა და გზებზედაც ვერა ნახავთ, უსუფთაობას.

სოფელი ხშირად ფართო გზებით არის დასერილი; გზებს აქეთ-იქით არხის მოწიხწიხე წყალი ჩაუჩხრიალებს. თუმცა შიგ სახლებში ზოგს მოწყობა და სისუფთავე აკლია, მაგრამ ამას თავისი საპატიო მიზეზი აქვს. მთელი საუკუნეები ინგილო მონობას განიცდიდა. 1915 წლამდე რაც ებადა, სულ მებატონე ლეკს მიჰქონდა. მას არ შეეძლო ძველი მამა-პაპური სახლიდან გამოსულიყო და ახალი, ადამიანური სახლი დაედგა. საბჭოთა ხელისუფლებამ საბოლოოდ მოსპო საესეებით სამარცხვინო მონობა და ინგილოც ახლა ახალ ცხოვრებას ეწაფება.

დასასრულ, არ შეიძლება ორიოდე სიტყვა არა ვთქვა სასაფლაოებზე, რომელნიც სოფლის ბოლოს ან მივიარდნილ, გამოუსადეგარ ადგილებში მდებარეობენ. აქაური სასაფლაოები ოსმალოების სასაფლაოებს მოგვაგონებენ. ყოველ საფლავს თავში უშველებელი ბრტყელი ქვა ურჭვია; რაც უფრო მთის სიახლოვეს მდებარეობს სოფელი, მით

უფრო შატულობს რიცხვი და სიდიდე-სიმაღლე ამ საფლავის ქვებისა, და ხშირად ნახავთ ორი მეტრის სიმაღლის ქვასაც. ალაზნის ქვეყანაში სოფლებში, სადაც აგრე ადვილი არ არის ქვის შოვნა, ხის გრძელ მძრებს სთლიან, ბრტყელ ქვას წარწერით შიგ ჩასვამენ, და საფლავის თავში გაამაგრებენ. საყურადღებოა, თუ რა პატივისცემით ეპყრობიან ინგილონი სასაფლაოებს. სასაფლაო უპატრონოდ როდია მიტოვებული. მცხოვრებნი ჯეროვანი ყურადღებით ექცევიან მას და პატრონობენ. ყოველი ინგილო მოვალედ სთვლის თავს ხეებით შეამკოს და ყოველ მხრივ გაამშვენიეროს მიცვალებულის საფლავი. ამიტომ ყველა სასაფლაო ხეებით არის შემოსილი. შორიდან რომ გახედოთ სასაფლაოს, ტურფა წალკოტი გვეგონებათ ან ატეხილი ხშირი ტყე, და მხოლოდ ახლოს რომ მიხვალთ, მაშინ შეამჩნევთ, რომ სასაფლაოსთან გაქვთ საქმე, ინგილოები დროგამოშვებით ასუფთავებენ სასაფლაოებს და ბირიან-ფესვიანად აგდებენ ბუჩქნარებს. გარდა ამისა, მაჰმადიან მოსახლეობაში გავრცელებულია კერძო სასაფლაოები. ყოველ გვარს და ზოგჯერ ოჯახსაც საკუთარი სასაფლაო აქვს სადმე მამულში ან ბაღში, ხშირად სახლ-კარის გვერდით. სასაფლაოებზე ხის მოჭრა სამარცხვინო საქმედ ითვლება და ვიდრე ხე თავისით არ გახმება და არ ჩამოლპება, ხელს ვერაფერს ახლებს.

ახლა განვიხილოთ ყველა ის სოფელი, რომელთაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ.

სოფელი კაკი, ახალი სახელწოდებით კახი ყველაზე უფრო დიდი, ლამაზი და ძველი სოფელია მთელ საინგილოში. ინგილოები მას კაკს ეძახიან. ამავე სახელწოდებით არის ცნობილი საქართველოს ისტორიულ წყაროებში. მათი ძველი მეზობელი ალბანელები მას კაკს ეძახოდნენ, რაიც ალბანურად გრძელ ხეობასა ნიშნავს. მას სილაჰაზისა და მშვენიერი ადგილმდებარეობის გამო. პროფ. ხახანაშვილმა საქართველოს თაიგული უწოდა. იგი გაჭიმულია ხუთი კილომეტრის მანძილზე მდ. ქურმუხის ვიწრო ხეობაში, რომელსაც ერთის მხრივ დასცქერის ულუბაშის მაღალი მთა თავისი უღრანი ტყეებით, ხოლო მეორე მხრივ — ტყეებითვე შემოსილი ბალუდარის მთა თავისი ქურმუხის წმ. გიორგის ეკლესიით.

ამ ვიწრო ხეობაში მოქუხს გიჟმაჟი მდ. ქურმუხი, რომელიც მთელ სიგრძეზე ჩაურბენს რა სოფელს, ალაზნისაკენ მიექანება. ამ მდინარეს დიდი სარგებლობა მოაქვს ამ სოფლისათვის: მთელი კაკი დასერილია მისი არხებით და თუ ის არა, ცუდად იქნებოდა ამ სოფლის საქმე. მიხ-

ტის, მიჯნაობის ქურმუხი ამ არხებში და ზევიდან გადმოჰყურებენ მის
კაკლისა და წაბლის უზარმაზარი ხეები.

არხებს გვერდით მისდევს ქუჩები, სადაც ხშირად შეიქცევიან
გრძელი ჩამოსაჯდომი სკამები. დაბრძანდით, შეისვენეთ ჩრდილში,
ყური უგდეთ წყლის ლიკლიკს და ციბრუტივით ხტუნვას სიბ ქვებზე-
დასტკბით ბუნებით, რამდენიც გნებავთ.

კაკში ათას კომლამდე მოსახლეა, მაგრამ აქ მარტო ინგილოები
არ მოსახლეობენ; მისი მოსახლეობის ნაწილს თათრები (მულალები)
შეადგენენ. ძველ დროში, როცა ლეკთა ბატონობა იყო საინგილოში,
რათა შეუპოვარი და ამაყი ინგილო მუდამ მორჩილებაში ყოლოდათ,
კაკის თავსა და ბოლოში თათრები დაუსახლებიათ. ამის გამო კაკი სა-
მი ნაწილისაგან შესდგება: კაკბაში (კაკისთავი), კაკინგილო და კაკ-
მულალი.

კაკლებს ბინებიცა აქვთ, ასეთები არიან: ყიმურლო, ქეშეკტანი,
ბახთალა, დიდი და პატარა ალათემური, ხარაბთალი. კაკის თათრებს
არც ერთი ბინა არა აქვთ.

კაკი და მისი ბინები მთლად ჩაფლულნი არიან ბალ-ვენახებში. მთელ
საინგილოში არსად იმდენი ღვინო არ მოდის, როგორც კაკში. აქაური
ღვინო თუმცა მაგარი არ არის, მაგრამ მეტად სასიამოვნო და გემრი-
ელი სასმელია. ვენახის დამუშავებას ისევე მისდევენ, როგორც ქა-
რთლ-კახეთში. კაკის რაიონი აგრეთვე თხილისა, კაკლისა და ბრინჯის
მოსავლით არის განთქმული.

ა ლ ი ა ბ ა თ ი დიდი სოფელი, რომელიც 400 მცხოვრებამდე მეტს
შეიცავს. იგი ცენტრია მუსულმან ინგილოთა. მისი სახელი ძველად
ელისენი ყოფილა და დღესაც კიდევ ამ სახელით არის ცნობილი ბევ-
რგან. ლეკები მასა და მის მახლობელ ინგილოთა სოფლებს გურჯის-
ტანს ეძახიან. შემდეგში, როცა მუსულმანობას მკვიდრად მოუკიდნია
აქ ფეხი, ელისენი ალიაბათად შეუცვლიათ, რაიცა ალიას სოფელს ნი-
შნავს. ალიაბათი მაჰმადიანობის ის ქვაკლდე იყო, რომლის წამოქცე-
ვასაც ქართული სამღვდელეობა ამაოდ ცდილობდა მთელი XIX სა-
უკუნის განმავლობაში.

ალიაბათი ხუთი კილომეტრითაა დაშორებული ალაზანს, დაცემულ
სწორ ადგილზე მდებარეობს, დიდ მანძილზეა გაფანტული და ბალ-ვე-
ნახებშია ჩაფლული. ვაზი აქ მარტო მალღარი იცის. შავა დამცდელია,
მალღარია მისი მუდმივი სტუმარია. ზაფხულში უზომოდ დიდი სიციხეები

იცის, ისე რომ 12 საათის შემდეგ მინდვრად მუშაობა არ შეიძლება. სამაგიეროდ, ღამით გრილი, ნოტიო და ბალახიან ადგილებში იარაღით. ფეხები დაგისველდებათ.

ზაქათალა სულ ახალი ქალაქია, რუსეთის მხედრობის მიერ დაარსებული 1830 წელს, მთავარმართებელ პასკევიჩის დროს. თავდაპირველად მარტო ციხე იყო, რომელშიაც ჯარი იდგა, ახლად შემოერთებული ჯარ-ბელაქნისა და მთელი საინგილოს საბოლოოდ დასამორჩილებლად და დასამშვიდებლად. ეს მაღალი, სქელ-კედლიანი, დიდი ტევადობის ციხე დღესაც კარგად არის შენახული. ამჟამად იქ შრომის არტელია მოთავსებული.

თვით ქალაქი მთის ძირს, თაღჩაის გვერდით არის გაშენებული სწორ ადგილზე. ქალაქი კობტაა, სუფთა, ირგვლივ უღრანი ტყეებით შემკული და დიდად სასიამოვნო სანახაევია. ქალაქში რამდენიმე სასწავლებელია, რომელთა შორისაც ერთი სამეურნეოა და ერთი პედაგოგიური. მდიდარია ყოველგვარი ხილის მოსავლით, დაწყებული ლევით და გათავებული იაპონური და ადგილობრივი ხურმით. ვენახებიც საკმარისი აქვს ზაქათალას, აქაური ღვინოები კარგი გემოსია, ტანინი ნაკლებად აქვთ და სასმელად სასიამოვნოა.

ზაქათალაში არის თხილის სამტკრევი და ზეთის სახდელი ქარხანა, აგრეთვე კონსერვების პატარა ქარხანა. ყველა ესენი საბჭოთა ხელი-სუფლიბის დროს არის დაარსებული.

ძველად მთელი ოლქის ადმინისტრაციული ცენტრი ზაქათალა იყო. ზაქათალა მაშინ ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა, რომელიც პირდაპირ მთავარმართებელს ექვემდებარებოდა.

ბელაქანი. ეს ის სოფელია, სადაც საქართველოს თვითმართვის უკანასკნელი ორი საუკუნის განმავლობაში ლექთა ურდოები ირანშიმდებოდნენ და საქართველოს ასაკლებად მოდიოდნენ. დასახლებულია განსაკუთრებით ავარელი ლეკებით, მათ შორისვე ურევია გალეკებული ქართველები, მაგალითად, ვაჩნაძეები, რომელთა ლეკური გვარი გალაჯევია, ერისთავები, ლეკურად ნასტაგალოვები და სხვა და სხვა.

ბელაქანი დღეს რაიონის ცენტრია, მრავალი ახალი შენობებით და დაწესებულებებით სავსე.

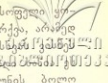
ბელაქანი განთქმულია მთელ საინგილოში თავისი მეხილეობით, განსაკუთრებით კი მსხლისა და ვაშლის საუკეთესო ჯიშებით, როგორც ადგილობრივით, აგრეთვე საზღვარგარეთულით. ხილს აქ დი-

დი სამრეწველო მნიშვნელობა აქვს და დიდძალი ვადის აქედან რუსეთის ქალაქებში. ბელაქანშივე მოყავთ დიდძალი თამბაქო, ამჟამად თამბაქო საინგილოში ყველგან მოყავთ, მაგრამ ბელაქანისა საუკეთესოდ ითვლება.

ელისუ ახლო წარსულის ისტორიული სოფელია, სადაც ელისუს სულთნის რეზიდენცია იყო. ის მდინარე ქურმუხის ვიწრო ხეობაშია შეჭვიდილი და მრავალი წყაროებით არის სავსე, რასაც გვიჩვენებს თვით სახელი სოფლისა: ელი თათრულად 50 ნიშნავს, ხოლო სუ — წყალს, ერთად კი ამ ადგილს გვიჩვენებს, სადაც 50 წყაროა. სოფელი მაღალი მთებით არის შემოფარგლული, აქ მუდამ გრილი, მსუბუქი ჰაერია და ის ნამდვილ სააგარაკო ადგილს წარმოადგენს. ძველ დროს ბარის განებივრებული ბეგები მული ოჯახობით ელისუში ამოდიოდნენ ხოლმე სააგარაკოდ ზაფხულის განმავლობაში.

ძველი ისტორიული ნაშთი, სულთანებისაგან დატოვებული, ელისუში ამჟამად სრულიად არაფერია. როდესაც ელისუს უკანასკნელმა სულთანმა დანიელ-ბეგმა რუსეთს უღალატა და დალესტნის იმამის მხარეზე გადავიდა, მაშინ რუსეთის სარდლობამ მიწასთან გაასწორა ელისუ, თვით დანიელ-ბეგის სასახლე გადაბუგა, მისგან მარტო საძირკველიდაა დარჩენილი და კარის მეჩეთი, რომლის გვერდით მშვენიერი ცივი წყარო ჩამორჩხჩხუხებს. დანილ-ბეგის შემდეგ რუსებს აქ ჯარები ჩაუყენებიათ და ციხე-სიმაგრეები აუშენებიათ, რომელნიც დღესაც ხელუხლებელნი დგანან, ამ დროსვე ეკუთვნის ელისუს ცოტა ქვევით მდინარე ქურმუხზე მშვენიერი ქვის ხიდის აშენება. ეს ერთადერთი ხიდია მთელ საინგილოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე აშენებული. ელისუ განთქმულია საუკეთესო ღირსების ხალიჩებისა, ფარდაგებისა და ჯეჯიმების დამზადებით, რასაც დიდი გასაგალი აქვს მთელ აზერბაიჯანში.

სარიბაში ტიპიური ლეკური სოფელია; მდ. ქურმუხის სათავეში მდებარეობს, ფრიადო კლდის ნაპრალოთა შორის, მივარდნილსა და საშიშარ ადგილას, საიდანაც გადახედვაც კი ურუანტელის მომგვრელია; ეს სოფელი პირველი ახალშენი იყო წახურელი ლეკებისა საქართველოს ტერიტორიაზე. ის ისეთი მოუსვენარი იყო და მამუზარი, რომ საქართველოს მეფეებს არაერთხელ გაუგზავნიათ ჯარები მის დასასჯელად. დალესტანში მიმავალთათვის ეს უკანასკნელი სოფელია საინგილოს ტერიტორიაზე და მგზავრთათვის ერთგვარ დასასვენებელ ადგილს წარმოადგენს.

ს ა ბ ა თ ლ ო . სარიჯის მინდვრებში ძველად დიდი სოფელი ყოფილა გაშენებული და მას, შეიძლება, საბათლო კი არ ერქვა, არამედ საბადლო. შეიძლება ვინმე დიდებულმა მოუნაცვლა სსსრკ-ის მამული და სამაგიერო ადგილს საბადლო დაარქვეს. ადგილი მიტოვებული იყო და მხოლოდ წარსული საუკუნის ბოლო წლებში აქ სომხები დასახლდნენ ძველი სოფლის ნაოხარზე. ახალმა მოსახლეობამ სახლკარისათვის ადგილის გათხრის დროს ბევრი ძველი ნივთიულობა, ავეჯი და ფულები იპოვა. ამ სტრიქონების დამწერს მისცეს მეტად ორიგინალური ჭურჭელი ღვინისა და წყლის დასალევად და ბურთის მინაგვარი მეტად მძიმე რკინეული, შუაში გახვრეტილი. საუბედუროდ, ამ ნივთებმა მუზეუმამდე ვერ მიღწიეს, სპილენძის ფულები კი, რომლებზედაც გამოსახული იყო ლომი ან ცხენი, თბილისის სახელმწიფო მუზეუმს გადაეცა. საჭიროა აქ გათხრების წარმოება.

ა ლ მ ა ლ ო თათრების დიდი სოფელია ალაზნის სიხლოვეს, კაკის რაიონში, ამ სოფლის მახლობლად, ალაზნის ნაპირას, უშველებელი სიმაღლის კლდეა, ვერტიკალურად ჩათლილი ალაზნისკენ. ამ კლდეში ბევრი გამოქვაბულია ალაზნის მხრიდან, ტროგლოტიდთა საცხოვრებელი ბინების ტიპისა, რომლის მსგავსიც ბევრია საქართველოში. ხალხის ვადმოცემით აქ ცხოვრობდა ლეგენდარული გმირი ქოროლლი, რომლის შესახებაც ბევრი თქმულებაა დარჩენილი აზერბაიჯანში. ამ გამოქვაბულების ცოტა მოშორებით დიდ მანძილზე გაფანტულია ძველი სასაფლაო. მიცვალებულებს გრძელი საფლავის ქვები ადევთ. ეტყობა, ზოგს წარწერებიც ჰქონია, მაგრამ დროთა განმავლობაში წაშლილა. ერთ ქვაზე კი ატყვია მკრთალად: „ღმერთო შეიწყალე ამა...“ საჭიროა აქაც გათხრების წარმოება.

ყ ი ფ ჩ ა ღ ი ს და მის ირგვლივ ათამდის პატარა სოფლის მცხოვრებლები ანტროპოლოგიურად, სახის გამომეტყველებით, მიმოხვრით, ხასიათით სრულიად არა გევანან საინგილოს დანარჩენ მულალებს (თათრებს). ეს ყიფჩაღნი, საფიქრებელია, ჩამომავალნი უნდა იყვნენ იმ ყიფჩაღებისა, რომელნიც ჩრდილო კავკასიიდან გადმოიყვანა დავით აღმაშენებელმა. ადვილად შესაძლებელია, მეფემ ისინი აქ იმ მოსაზრებით დაასახალა, რომ საქართველოში მომავალი მტრისათვის აქვე, საზღვართან, მძლავრი ძალა დაეხვედრებინა, ეს, შეიძლება, ისეთივე მოსახლეობა იყო საზღვრების გასამაგრებლად, როგორც ყაზახობა მეფის დროის რუსეთში.

ალათემური, ლალაფაშა, ემურჯანლო ამ სახელე-
ბით ცნობილია საქართველოს მტრის ჯარების და ურდოების სარდ-
ლები, რომელიც საინგილოში დაიბანაკებდნენ ხოლმე. ურდოების წარმუ-
ღეში მათ ნადვომ ადგილებში სოფლები გაშენდა, მარჯ მარჯობა
ერქვა ამ სოფლებს.

ალათემურის სახელით ცნობილია ორი სოფელი — დიდი და პა-
ტარა ალათემური, ორივე ინგილოებით არის დასახლებული. დიდად
მშრომელი ხალხია და კარგად ცხოვრობენ. ლალაფაშა გადაგვარებუ-
ლი, გაათარებული სოფელია ინგილოებისა, სადაც ამჟამად ქართუ-
ლად აღარავინ ლაპარაკობს, ემურჯანლო კი წმინდა წახურელი ლე-
კების სოფელია, საკუთარი წახურული ენა დავიწყებით და აზერ-
ბაიჯანულად ლაპარაკობენ.

სამთავე ამ სოფელში დიდძალი ბაღებია თხილისა, ვერსად მთელ
საინგილოში ამდენ თხილის ბაღებს ვერა ნახავთ, როგორც აქ. მას
აქ დიდი სამრეწველო მნიშვნელობა აქვს, ვერ ნახავთ ისეთ ოჯახს,
რომელსაც რამდენიმე ათეული ფუთი თხილი არ მოსდიოდეს ყო-
ველწლიურად. თხილი აქ მეტად გემრიელი და ზეთიანი მოდის. სა-
ზოგადოდ კი მთელ საინგილოში დიდძალი თხილი მოდის, ამ მხრივ
საინგილოს პირველი ადგილი უჭირავს მთელ რუსეთში.

ქოთუქლო პატარა კოხტა სოფელია ინგილოებით დასახლე-
ბული; აქ სულ 40 მეკომურია. სახლები ჩამწკრივებული აქვთ ერთ
ფართო ქუჩაზე, რომელსაც მდ. ქურმუხის გამოყვანილი არხი ჩამო-
უდის. არხზე გამართულია რამდენიმე ბრინჯის საცეხვი წყლის დინ-
გი, სადაც ყველა მახლობელ სოფლებებს მიაქვთ ბრინჯი დასაცეხ-
ვად. ხალხი ამ სოფელში ძალიან მშრომელია: დიდძალი ბრინჯი და
სსვა ხორბლეული მოჰყავთ. სოფელი შეძლებულია და სტუმართ-
მოყვარე.

სუსკენტი, ანუ ძველი სოსიკაანთ კარი მდებარეობს კაკიდან
სამი კილომეტრის მანძილზე, მთავარი გზატკეცილის გვერდით. ამ
სოფლის მთელი მოსახლეობა ჯანაშვილები ყოფილან, მაგრამ ელი-
სუს სულთანს, ბაბახანს, მეთვრამეტე საუკუნის დასაწყისში დაუსახ-
ლებია აქ დაღესტანიდან გადმოსულები ლეკები, რომელნიც არეულან
ინგილოებში. დროთა განმავლობაში ინგილოებსაც და ლეკებსაც დაუ-
ვიწყნიათ საკუთარი მშობლიური ენა და ყველანი აზერბაიჯანულად
ლაპარაკობენ.

თ ა ს მ ა ლ ო ის სოფელია, სადაც ძველად მძლავრი ყოფილა ქრისტიანობა, შემდეგში კი ძალიან შესუსტებულა. ამ სოფელში ყოფილა დიდი ეკლესია, რომლის საძირკველი დღესაც მოსწავლე-ცხოვლის დიდი დღესასწაული სცოდნია, სადაც მთელი შაინგილი იკრიფებოდა, თურმე, ხალხი.

ჭ ე ნ გ ი ა ნ ი ბარში გაშენებული სოფელია, ალაზნის სიახლოვეს, მთლად ბალ-ვენახებში ჩაფლული. საინტერესოა ამ სოფლის სახელწოდება. სიტყვა ჰენგი ნიშნავს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქალის მაყარს. ვფიქრობთ, რომ ამხედრებული ქალის მაყარად გატანება, რომელსაც ქვეითი მამაკაცი მოსდევს, მატრიარხატის დროიდან უნდა იყვეს დარჩენილი, როდესაც ქალი იყო უფროსი ოჯახისა და მბრძანებელი ყოველივე საქმისა. ამ წესწყობილების ნაშთი უნდა იყოს ლეგენდა ამორძალებზე, რომელთა საცხოვრებელ ტერიტორიად ძველი კლასიკოსი მწერლები ჩვენი ალბანიის მთიან ნაწილს სთვლიდნენ. შეიძლება დღევანდელი ჰენგიანის სახელიც სწორედ აქედან იყოს დარჩენილი. ამ შემთხვევაში სიტყვა ჰენგილო (ინგილო), როგორც თვით ინგილოები ეძახიან თავიანთ თავს, დაკავშირებული იქნება მითიური ამორძალების ქვეყანასთან.

შ ო თ ა ვ ა რ ი ვათათრებულ ინგილოთა ტიპური სოფელია, ღარიბსა და მჭლე ადგილას გაშენებული. ამ სოფელს დიდებული შოთას სახელი დარქმევია, მაგრამ დღეს შოთავრელები თავიანთ თავს ქართველებად აღარ აღიარებენ, თათრები ვართო, გეტყვიან ერთხმით. 1907 წელს პირველად ვიყავი ამ სოფელში და ერთი კაციც ვეღარა ვნახე ქართულად მოლაპარაკე. როცა განვუმარტე მათი ჩამომავლობის ამბავი, იმათ გულისტკივილით მითხრეს — ქართველები ვართ, განა არ ვიცით, მაგრამ ჩვენ უპატრონოდ დავრჩენილვართ, ქართველებს ჩვენთვის აღარ მოუხდენიათ და ჩვენც ვავთათრებულვართ და ენაც დაგვიწყებიაო.

მ ო ს უ ლ ი ალაზნის სიახლოვეს გაშენებული სოფელია. საინტერესოა მისი სახელწოდება. როგორც ვიცით, ამ სახელით დიდი ქალაქია ცნობილი ოსმალეთში, ირანის საზღვრის სიახლოვეს. ადვილად შესაძლებელია, მასა და საინგილოს მოსულს შორის საერთო იყვეს რამე, მაგრამ ისიც შესაძლებელია, რომ ამ სოფლის სახელი ახლად მოსული ხალხის, ე. ი. ახალშენების სახელთან იყოს დაკავშირებული.

ზ ე რ ნ ა ბრინჯის სამშობლოა, აქ მოდის ის საუკეთესო ბრინ-

ჯი, რომელსაც დიდად აქვს სახელი განთქმული თბილისის ბაზარზე და რომელიც ცნობილია „ზერნა ბრინჯის“ სახელით. აქაური ბრინჯი გემრიელია და ხარშვაში ძალიან მატულობს. საზოგადოებას კარგად უნაწიანო ლოში დიდძალი ბრინჯი ითესება ყველგან. ბრინჯს ქრისტეწმინდის სატყელოა ინგილოსი და იმ დღეს, როცა ბრინჯის სატყელო არა აქვს ინგილოს, თავის თავს მშვიერადა სთვლის. ბრინჯის დასაცეხვად (ე. ი. კანიდან გასანთავისუფლებლად) აქ ორ გვარ ე. წ. დინგსა ხმარობენ ფეხისასა და წყლისასა.

VIII

ისტორიული ნაშთები

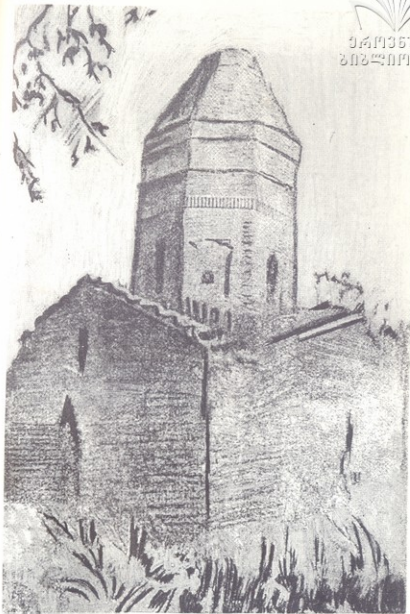
საზოგადო მიმოხილვა. — მაწინის ციხე. — ბელაქნის უძველესი ეკლესია და მონასტერი. — კატეხი და მაწეხი. — ძველი ფიფანი. — ბახთალა და მისი ტაძარი. — ლექეთი და მისი მონასტრების ნანგრევები. — ციკლოპური ნაშენობანი. — გილეკი. — ყუმის ტაძარი. — მისი ისტორიული წარსული. — ქურმუხის წმ. გიორგი. — გენუხი. — გიში და მისი სამთავრო ტაძარი. — კონშიხი. — ნუხა. — ვართაშენი და მისი ეკლესია — კავკასიის კედელი. — თქმულებანი ამ კედელზე.

მდიდარია საინგილო არქეოლოგიური ნაშთებით. მთის კალთები, მთაში ღრმად შეჭრილი ხეობები სავსენი არიან საქართველოს წარსულის ძეგლებით. ეკლესიები, მონასტრები, კოშკები, ციხეები თითქმის ყველგან გვხვდება. მაგრამ ყველა ისინი ჯერ კიდევ შეუსწავლელნი არიან, არქეოლოგთა და ისტორიკოსთა მადლიანი ხელი ჯერ არ შეხებია მათ, არავეს აუწერია და გაუშუქებია მათი წყველიან მოცული წარსული. საჭიროა ამ არქეოლოგიური ნაშთების შესწავლა და პატრონობა, რადგან დროთა ვითარებისაგან ისინი ირღვევიან, ტიალდებიან.

ამ ძეგლებისადმი უყურადღებობით სარგებლობენ ადგილობრივი მცხოვრებნი და ძეგლების მასალას თავიანთი საჭიროებისათვის იყენებენ. ამრიგად დაიღუპა ბელაქნის ძველი ლავრა, სადაც მოღვაწეობდნენ პიმენ სალოსი და ანტონ ნაოხრებლიძე. დაიღუპა აგრეთვე შესანიშნავი კავკასიის კედელი, რომელიც კარგა მანძილზე პარალელურად მისდევდა მთელ საინგილოში გაჭიმულ დიდ შარავნას. ჩემს ოჯახს დაანგრეს 1915 წელს ლეკებმა კუმის დიდი ეკლესია და მა-

ქართული
ბიბლიოთეკა

1. ბახთალის ლეთისმშობლის ეკლესია ლევან მეფისაგან აშენებული

2. ლეკეთის მონასტრის ერთი სენაკთაგანი, რომელსაც ზევიდან ფათალო გადაკურია

ქართული
ბიბლიოთეკა

3. კაცები სოფელ კაკიდან

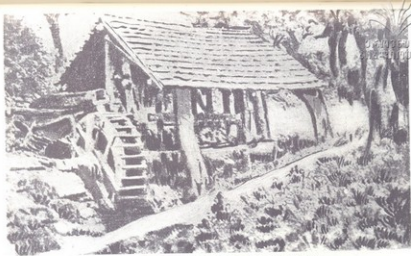
4. ქალები სოფელ კაკიდან სადღესასწაულო ტანსაცმელში

5. ჯომლი, ცხენზე სხედან ქალი მარცხნი (სამხედროში ქალები არიან მარცხნი),
მარჯვნივ კუთხეში სხედან პატარაძალი ქალაქი ჩამოყარებული

6. ქალები სოფელ ალათემურიდან სადღესასწაულო ტანსაცმელში

7. Զինացի կայանի ճակատ, որտեղով հեռու ժամանակից հետո Զինացի կայանի
կայանը արդեն անտեսված էր:

8. ნყალზე მიმავალი ქალი სამუშაო ტანსაცმელში გამოწყობილი

სალა თავიანთი სახლების ასაშენებლად გამოიყენეს. მაშინდელმა პო-
ლიციამ ჩემი დაქინებული მოთხოვნის გამო შეაჩერებინა მისი ნგრევა.

ამ გარემოებამ გვაიძულა ეს მიტოვებული ძეგლები შევინახოთ, ^{სადაც} ^{ციხე} ^{სიმაგრე} ^{და} ^{სტრატეგიულად} ^{უაღრესად} ^{მოხერხებული} ^{ადგილი} ^{უჭირავს}.
აგვენუსხა, შეგვესწავლა და დაწვრილებით აგვეწერა.

აღწერა დაიწყოთ იქიდან, სადაც კახეთის საზღვარი თავდება და
საინგილო იწყება, ე. ი. ბელაქნის რაიონიდან და თანდათან გავეყვოთ
ნუსხა ვართაშნამდე.

ყველაზე შესანიშნავი და საყურადღებო ბელაქნის მიდამოებში
მაჭის, ანუ მაწინის ციხე-ქალაქია*, რომელსაც ადგილობრივი ლეკები
ფერი-ყალას ეძახიან, ე. ი. თამარ დედოფლის ციხეს და რომელიც
მაჭისწყალზე მდებარეობს, ლეკების დღევანდელ მაზიმჩაიზე. ახლან-
დელი გზატკეცილიდან რომ აპყვეთ მაჭისწყალის ხეობას, ასე 5—6
კილომეტრის სიშორეზე დაგხვდებათ უზარმაზარი ციხე-სიმაგრე.
მეტად მიუდგომელ ადგილას მდებარეობს ეს ციხე-სიმაგრე და სტრა-
ტეგიულად უაღრესად მოხერხებული ადგილი უჭირავს. იმ ადგილას,
სადაც ციხე მდებარეობს, ერთდება ორივე მაზიმჩაი, ასე რომ ციხე
ნახევარკუნძულზეა მიმწყვდეული. საშინლად მაღალია ეს ნახევარ-
კუნძული: მაზიმჩაის კალაპოტიდან რომ ვიანგარიშოთ 40—45 მეტრ-
ზე მაინც იქნება. გვერდები ვერტიკალურად აქვს ჩათლილი ამ ნახე-
ვარკუნძულს, ისე რომ მასზე ასვლა შეუძლებელია, მაგრამ ამშენე-
ბელს, რათა უფრო მიუვალი გაეხადნა ციხე, ბუნებრივ სიმაგრისათ-
ვის თვისი ხერხიც მიუმატებია და ნახევარკუნძულისთვის ჩრდილოე-
ეთის მხრივ, ე. ი. იმ მხრიდან, საიდანაც წყალი არ უვლის, მიწა ჩა-
მოუჭრია იმდენად, რომ ციხე ამ მხრიდანაც სრულიად მიუდგომელი
გაუხდია. ისეა დღესაც ციხე შენახული, რომ მასზე ასვლა კიბეებზე
ფოფხვით შეიძლება მხოლოდ. მთელ ციხეს, რომელიც ამ ხელოვნურ
კუნძულზეა მოთავსებული, ორი პექტარის ოდენა ფართობი უჭირავს,
რომელსაც ირგვლივ ორპირი კედელი ავლია. პირველი, ე. ი. შიგნი-
თა კედელი, თხელია, ორ მეტრს არ აღემატება.

შიგ ციხეში პატარა, კარგა შენახული ეკლესიაა, რომელსაც თალი
დღემდე არ ჩამონგრევიდა, სიგრძით 10 მეტრი იქნება, სიგანით — 6;
სამხრეთის მხრიდან კარი აქვს, ხოლო აღმოსავლეთის მხრიდან, სა-
კურთხეველში, პატარა გრძელი ფანჯარა. მთელი ეკლესია აგებულია

* იხ. „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 419.

რიყის ქვით, შიგნით გალესილი. არაერთი მხატვრობა კედლებზე (ფრესკები) არ მოიძებნება.

ციხეში თლილის ქვით ამოყვანილია აუზი, რომელსაც **ქვეტყე** და სივრძე-სივანე ექნება. აუზის მახლობლად აკლდემტყე **ქვეტყე** მუბი მთლად მიწაში არიან მოთავსებული და კაცი ვერც შეამჩნევდა, რომ აღმოსავლეთის მხრიდან პატარა კარები არა ჰქონდეს დატანებული. აკლდამებს, როგორც თაღები, ისე კედლები თლილი ქვით აქვთ ამოყვანილი. მწელი სათქმელია, ეს სამარხები იყო, თუ სხვა რამ.

ამ აკლდამებს ზევიდან დიდი ქვა ედვა, ასოთმთავრული წარწერით, სადაც მოხსენებული იყო ბაგრატ აფხაზთა მეფე და მისი ყმა აღსართან კახთა და რანთა მფლობელი. კარგახანია ეს ქვა აქ აღარ არის, მხოლოდ ადგილს ეტყობა, საიდგანაც აუღიათ იგი. ადგილობრივ მცხოვრებამა ლაგოდებლებმა მითხრეს: რამდენიმე წლის წინათ ნოვიდა რამდენიმე მკვლევარი თუ ტურისტი, იდეს ქვა და ფურგუნით თბილისისაკენ წაიღესო. ვინ იყვნენ ისინი, ან სად წაიღეს ის შესანიშნავი წარწერიანი ქვა, ვერავისაგან ვერ გავიგე.

ციხეშივეა სასახლე, ანუ პალატნი, მაგრამ ჩამონგრეულა და მარტო კედლებიღა ემჩნევა.

ამ ციხის შესახებ ბატონიშვილი ვახუშტი ამბობს: „ამ ხევზედ არს მთასა შინა თოღა, სასახლე მეფეთა, ფრიად მშვენიერ ზაფხულს. ამას ეწოდა მაჭი.“* მართლაც ჰქვა იმდენად გრილია აქ და ბუნება იმდენად საუცხოოა და მომზიბლავი, რომ საუკეთესო აგარაკი იქნებოდა დღესაც, ხეირიანი მისასვლელი გზა რომ ჰქონდეს. ამიტომ შეიძლება მეფეთა სააგარაკო ყოფილიყო აქ, როგორც ვახუშტი ამბობს. გარდა ამისა, აქ შემდეგში რეზიდენცია იყო მაჭის ერისთავისა, რომელიც 1431 წელს გაუქმდა. ერისთავობის მაგიერ დაარსდა ჭიაურის მოურაობა.

დაუბურუნდეთ თვით ბელაქანს. ბელაქნიდან ოთხი კილომეტრის მანძილზე, მთის მცირე ფერდობზე, მშვენიერი აგურის ეკლესიაა აგებული. მთელი ეკლესია ისეთი წითელი აგურით არის აშენებული, რომ ადამიანს ეგონება საღებავი წაუსვამთ და იმით გაუწითლებიათო. ამ ეკლესიას ღარბაზის ეკლესიას ეძახიან, ლეკურად დარვაზილისა ჰქვია. სივრძე 16 მეტრი აქვს, სივანე — 10; თალი მშვენიერად არის შენახული და წვიმა არსაიდან ჩადის. ზევიდან დახურულია თლილი ქვით. კარი სამი აქვს: ჩრდილოეთით, სამხრეთით და დასავ-

* ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 98.

ლეთით, რომელთა სიმაღლეც მეტრნახევარს არ აღემატება. ვარდის ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კარებს მიდგმული ჰქონია კარიბჭენი, სიგრძით 6 მეტრი, ხოლო სიგანით 3 მეტრი. ჩრდილოეთის კარგად შენახულა, ხოლო სამხრეთისა ნახევრად ჩამონგრეულია. საელეთიდან მიშენებული ჰქონია დიდი სამრეკლო, რომლის სამირკველიდა ეტყობა. იგი სიგრძით 10 მეტრია, სიგანით — 4. არსად, მთელს ეკლესიაზე წარწერა არ მოიპოვება. ეკლესიას ირგვლივ დიდ მანძილზე ქვის გალავანი ერტყა, რომელიც აშკამად მთლად დანგრეულია. ეკლესიის მახლობლად ბევრგან ნასახლარებია.

ამ ეკლესიიდან ალაზნისაკენ პირი რომ იბრუნოთ და 25 კილომეტრი გაიაროთ, მიადგებით ლეკების ბინას, რომლის მახლობლად დაგხვდებით ამგვარივე ეკლესია; იგი ისეთივე წითელი აგურისაგან არის აგებული და ისეთივე სიგრძე-სიგანისაა, როგორც პირველი. ეს ეკლესია პირწაყარდნელი ასლია პირველისა და ზედ გადასცქერის რამდენიმე ნაბიჯის იქით ნელად მოდუღუნე ალაზანს. ამ ეკლესიასაც ლეკები დარვაზილისას ეძახიან. ორივე ეკლესია ერთისა და იმავე პირისაგან უნდა იყოს აშენებული, უფრო კი მეფე ლევანისაგან. მის დროში ჩვეულებად შემოვიდა აგურისაგან ეკლესიების შენება. საინვილოში იმავე მეფე ლევანისაგან ბახთალაში აშენებული ეკლესიაც წინდა აგურით არის ნაგები, რაიც ქვისა და კლდის უქონლობით არ აიხსნება. აგურისგანვე არის აგებული იმავე ხანებში თინათინ დედოფლისაგან კახეთში შუამთის მონასტერი, რაიც ნათლად ცხადყოფს იმას, რომ მაშინ ერთგვარი გატაცება ყოფილა აგურის შენობების აგებისა.

მაგრამ რას ნიშნავს თვით სახელწოდება ორთავე ეკლესიისა — დარვაზილისა? ადვილად შესაძლებელია, რომ ორთავე ამ ეკლესიასთან იკრიფებოდნენ სამეფოს წარჩინებული პირნი, დიდებულნი, და სჯა-ბაასი ჰქონდათ თანამედროვე საჭირბოროტო საკითხებზე.

ნურ-ქილისა, ბელაქანშივე, სოფლის ბოლოში, სახნავი მამულების შუაში, ეულად გამოიციქირება მომცრო, კოხტა ეკლესია, რომელსაც ლეკები ნურ-ქილისას ეძახიან, რაიც მადლის ეკლესიას ნიშნავს. სიგრძე ეკლესიისა 20 მეტრია, სიგანე — 14. აგებულია რიყის ქვისაგან. თალი კარგად არის დაცული, წვიმა არსად არ ჩამოდის. ეკლესია თეთრად ყოფილა ვალესილი. საკურთხეველი ერთიანია, აღმოსავლეთის მხრივ მომრგვალებულია და შიგ ჩატანებული აქვს გრძელი ვიწრო ფანჯარა. კარი მხოლოდ ერთი აქვს, დასავლეთის

მხრიდან. ამავე მხრიდან მიშენებული აქვს დიდი სამრეკლო, რომელიც დიდი ტაძრის სამრეკლოს უფრო მოგვეგონებს, ვიდრე რომელიც ეკლესიისას. სამრეკლოს, რომელიც დღესაც კარგად შემორჩენილია, სიგრძე 8 მეტრი აქვს, ამდენივე სიგანე და შესაფერხებელია მოდანი გუმბათი რვაკუთხიანია და კუთხესა და კუთხეს შუა ჩატანებული აქვს თითო სარკმელი. თავი კონუსივით აქვს მოდგმული და მთლად წმინდა აგურისაგან არის აგებული. აშკარაა, ეკლესია და სამრეკლო ერთსა და იმავე დროს არ აუგიათ, სამრეკლო ბევრად უფრო გვიან უნდა იყოს აგებული, ვიდრე ეკლესია. ეკლესიას გვერდით მშენებელი წყარო ჩამოუდის. ხალხის გადმოცემით, ძველ დროში ამ წყაროს წყლით ბევრი ავაღმყოფი იკურნებოდაო, მაგრამ რაც ეკლესიაში ქრისტიანული ღვთის ვედრება შესდგა, სამკურნალო თვისებაც დაკარგა წყარომაო.

მთელ ბელაქანში ამაზე უკეთესი ეკლესია არ შენახულა ჩვენს დრომდის.

ხუბარი. შუა სოფელში პატარა გორაკია, რომელსაც ხუბარს ეძახიან. აქაც ყოფილა ეკლესია, რომლისგანაც დღეს მხოლოდ საძირკველია დარჩენილი. ეკლესიის ირგვლივ საფლავის ქვებია, რომელთაგანაც ორიოდესღა ამჩნევია წარწერა. ერთი ქვა, რომელსაც ასომთავრული წარწერა აქვს, მეტრნახევარი იქნება სიგრძით; ზედ აწერია: „ქრისტე მოიხსენე სული ბირთველისა ესე ქვა მისი არს“. მეორე ქვას მხედრული ასოებით აწერია: „განუსვენე მარაშვილს...“ (შემდეგი სიტყვები გაურჩეველია). მესამე ქვას ასეთი წარწერა აქვს: „ქრისტე მოიხსენე საფლავსა ამას მღებარე“.

ამ ადგილს მოწიწებით ექცევიან ბელაქნელები. ადგილობრივ მოლას თურმე, სიზმარში უნახავს, რომ იმ ადგილას ანგელოზები ჩამოსულიყვნენ ზეციდან და ვითომ ხალხს უწყრებოდნენ, რად წავიბილწავით ევ ადგილი, მანდ წმინდანები მარხიაო. მას შემდეგ, მოლას თხოვნით, ეს ადგილი შეულობავს ხალხს და საქონელსაც აღარ უშვებენ შიგ.

შიმშათ-კილისა. ამ ადგილიდან ერთი კილომეტრის მანძილზე, შიმშათის ხეობაში, მღებარეობს ეკლესია, რომელსაც შიმშათ-კილისას ეძახიან. შიმშათ ლეკურად ნიშნავს ჭანდარს. ხეობაში ბევრი ჭანდრის ხეა, რის გამოც თვით ეკლესიასაც ჭანდრის ეკლესია დარქმევია. ეკლესია რიყის ქვითაა აშენებული, სიგრძე 16 მეტრი აქვს, სიგანე — 10, თალი კარგად არის შენახული. შიგნიდან ეკლესია გა-

ლესილი ყოფილა, კედლის მხატვრობაც ჰქონია, რომელიც ახლა ერთ-
 ტათლა ეტყობა. სამხრეთის მხრიდან მეტრნახეურის სფეროვანი
 ჰქონია და აღმოსავლეთის მხრიდან პატარა ფანჯარა.

მოკავ-კილისა. არ შეიძლება არ მოვიხსენიოთ ბელაქნის
 წყლის პირას მდებარე ისტორიული კვერნაკი, რომელზედაც ეკლესია
 ყოფილა და რომელსაც ლეკები კოკავ-ქილისას ეძახიან. ამბობენ, ვი-
 თომ ეს კვერნაკი ხელოვნურად ყოფილიყოს აგებული. იგი 80 კვადრ.
 მეტრიან ფართობს შეიცავს და ირგვლივ შემორტყმული აქვს ორი
 მეტრის სიმაღლე კედელი. ამ კვერნაკზე მდგარა კოხტა ეკლესია; იქი-
 დან მშვენიერი გადასასვლია და ხელისგულივით მოსჩანს ბელაქნის
 ხეობა. ეს ეკლესია ვინმე ფანატიკოს ქაჯი მურთუხას, 1863 წლის
 აჯანყების მოთავეს, დაუნგრევია და მის ალაგას ორსართულიანი სახ-
 ლი წამოუჭიმავეს. დიმი. ჯანაშვილის გადმოცემით, აქ იყო ლავრა, სა-
 დაც პიმენ სალოსი და ანტონ ნაოხრებლიძე მოღვაწეობდნენ.

გარდა ამ ეკლესიებისა, ბელაქნისა და მის მიდამოებში უამრავია
 მცირე ეკლესია. თითქმის ყოველ 300—400 მეტრზე ნახავთ მომცრო
 ეკლესიებს, რომელნიც, აშკარაა, საგვარეულო ეკლესიები უნდა ყო-
 ფილიყვნენ.

აქვე არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ბელაქნის წარსულიდან, რომ
 1604 წ. თინათინ დედოფალს შუამთის მონასტრისათვის შეუწირავს
 ბელაქნის მცხოვრებნი: 6 კომლი ებრაელი და ორი კომლი ქართველი.*

ბერთაბინა. ბელაქნიდან რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე
 მდებარეობს ლეკების ბინა, რომელსაც ბერთაბინას ეძახიან. აშკა-
 რაა, აქ ძველად მონასტერი უნდა ყოფილიყო და სწორედ აქედან დარ-
 ქმევია ამ ბინას ასეთი სახელი. ამჟამად აქ მაღალი კედლები და დარ-
 ჩენილა ყოფილი შენობებისა, რომელნიც ნანგრევებს წარმოადგენენ.
 ამ მონასტერს, როგორც ეტყობა, ბევრი სხვა შენობებიც ჰქონია,
 რომელნიც ლეკებს საცხოვრებელ ბინებად გადაუკეთებიათ. გამოვ-
 კითხე ამ ბინაში მცხოვრებ ლეკებს ამ მონასტრის ამბავი, მაგრამ
 ისინი ერთხმად გაიძახიან, არ ვიცით, აქ რა იყო; ჩვენები რომ მი-
 სულან, ეს ცარიელი კედლები დახვედრიათ.

კატეხი და მაწეხი. ბელაქნიდან მთავარ გზატკეცილს რომ
 გაჰყვებით ზაქათლისაკენ, შეგხვდებათ ორი დიდი სოფელი — კატეხი
 და მაწეხი. დღეს ორივე ლეკების დიდი სოფელია.

* ფურცელაძე, «Дворянский двор, 2 том», გვ. 25.

მცხეთის სვეტიცხოველს კატეხში ქონია დიდძალი მამული და დიდი ეკლესია, აგებული ძველად 697 წლამდე. საუკუნეწინა ქართულ წყაროებში ვერა ვპოვებთ, თუ ვინ იყო მისი მშენებელი. საფიქრებელია, რომ მისი ამშენებელი იქნებოდა არჩილ მეფე, რომელმაც რამდენიმე ეკლესია ააშენა პერეთში მე-7 საუკუნეში. 697 წელს არაბთა სარდალმა ალი ემირმა დაიპყრო აქაურობა და ეკლესიასაც წაართვა ყოველი მისი შემოსავალი.* შემდეგში, მე-11 საუკუნეში, საქართველოს კათალიკოსმა მელქისედეკმა განაახლა ეს ეკლესია და მისი ჩამორთმეული მამული ისევ სვეტიცხოველს დაუბრუნა. „მივიღე პერეთის მონასტერი დიდითა ძალითა და ლაგოეთი და პერეთისავე ეკლესია შემოსავლითა მისითა“, სწერს კათალიკოსი.** თუ ეს კათალიკოსისაგან განახლებული ეკლესია დიდი იყო და შესანიშნავი, ჩვენ ასეთი ვერაფერი ვნახეთ დღევანდელ კატეხში. კატეხის ცოტა მოშორებით, ეგრეთწოდებულ ყაბაზდარაში (ვიწრო ხეობა) ვნახეთ კარგად დაცული ორი მომცრო, თანატოლი ეკლესია, სიგრძით 12 მეტრი თითო და სიგანით — 6. ორივე რიყის ქვით არის აშენებული, თალი კარგად აქვთ შენახული და არსად წვიმა არ ჩადის; არსად წარწერა და სხვა რამ მორთულობა არ შენახულა. მთელი მიდამო დიდ მანძილზე ტყით არის დაფარული, ხოლო შიგადაშიგ ნასახლარებია გარეული. იქნებ თვით სოფელი თავდაპირველად აქ იყო გაშენებული და მერე ქვევით ჩავიდა. კატეხის ირგვლივ ბევრგან არის ნაეკლესიარი და ნაციხარი ადგილი, მაგრამ ამჟამად ყველგან ნანგრევებია. ასეთსავე ნანგრევებს წარმოადგენს კორკორა მთაზე არსებული ციხე, სადაც, ხალხის გადმოცემით, დროგამოშვებით მსხდარან მაცის ერისთავნი და გაღმა მხარის მოურავნი.

ფიფანი ანუ ვახუშტის ფიფინეთი. ქალაქ ზაქათლიდან 6 კილომეტრის მანძილზე, თალისწყლის ვაღმა, ფიფანის მინდორზე, სადაც ახლა თამბაქოს საბჭოთა მეურნეობაა, დღემდე დარჩენილა სამი ეკლესია. ერთი მათგანი, რომელიც მისავალშივეა, მთლად დარღვეულია და სურთით და ჩადუნა ბალახით არის შემოსილი, ხოლო შიგ საკურთხეველში დიდი კაკლის ხე ამოსულა. კარგად შენახულა მეორე ეკლესია, რომელიც ნახევარი კილომეტრით იქნება დაშორებული პირველს. შენობა ხომალდისებურია, ორსართულიანი, თუმცა დრო-

* „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 222.

** თ. ჟორდანი: „ქრონიკები“, ტ. I, გვ. 185.

თა ვითარებას იმდენი მიწა მიუყრია, რომ ორსართულიანობა ძლიერ ეტყობა. მეორე სართულიდან იატაკი ჩანგრეულია და იქიდან კარგად სჩანს ძირის შენობის შიგნი ნაწილი, რომელიც ორი განყოფილებადაა დასაჯან შესდგება. ორივე განყოფილება ანუ ოთახი გაყოფილია კუჩხის კორის კედლით. ორივეში ჰყრია დამტვრეული ძეგლები და საფლავის ქვები. ეტყობა, იქ დასაფლავებულნი ყოფილან ქვეყნის დიდებულნი და მმართველნი. შეიძლება იქვე ინახებოდა საეკლესიო განძიც. ლეკებმა, თურმე, აქ ერთი აკლდამის გათხრის დროს იპოვნეს ორი მტკაველის სიგრძე ოქროს ჯვარი წარწერებით. ჯვარი დაამტვრიეს და გაიყვეს.

ეკლესია უგუმბათოა, თადი მშენიერად აქვს შენახული და წვიმა და ნიაღვარი არ ჩადის. ეკლესიას 16 მეტრი სიგრძე აქვს, 10 სიგანე და 15 სიმაღლე. ორთავ მხრივ ეკლესიას სამხაროები აქვს მიშენებული. სამხაროების სიგრძე 16 მეტრია, სიგანე 4, სიმაღლე 6. ეკლესიაში წარწერებიანი ფრესკები არ მოიძებნება.

ეკლესია უძველეს დროში უნდა იყოს აშენებული. მისი სამხაროები იმის მომასწავებელია, რომ იმ დროს, როცა ეკლესია აშენებულა, ბლომად ყოფილან კათაკმეველნი, რომელთათვისაც არსებობდენ ეს სამხაროები. გარდა ამისა, ეკლესიას არც ერთი აგური არა აქვს ჩატანებული.

მესამე ეკლესია მთის ფერდობზეა აშენებული და მთლად დარღვეულია. შესაძლებელია, ეს იყოს ის ეკლესია-მონასტერი, რომლის შესახებაც ვახუშტი ამბობს: „ჯარს ზეით არის მონასტერი გუნბათიანი, კეთილშენნი, კარგს ადგილს, ხოლო ამჟამად უქმი“.

ბ ა ხ თ ა ლ ის ღ ვ თ ი ს მ შ ო ბ ლ ის ე კ ლ ე ს ი ა. ფიფანიდან რომ წახვიდეთ პირდაპირ ალაზნისაკენ, 16 კილომეტრის დაშორებით არსებობს თალევი ლეკების ბინა ქილისა ახუდ წოდებული, რომლის გვერდითაც არის ბახთალის ღვთისმშობლის ეკლესია. იმ ისტორიულ ნაშთთა შორის, რომელნიც მრავლად არიან საინგილოში, ყველაზე უფრო კარგად შენახულა ბახთალის დიდი ტაძარი; იგი მდებარეობს იქ, სადაც ძველად გაშენებული იყო ქალაქი ბაზარი, გაღმა მხრის ვაჭრობა-აღებმიცემობის ცენტრი. დღეს ამ ყოფილ ქალაქიდან ეულად დარჩენილა ეს ყველასაგან მივიწყებული ტაძარი. ირგვლივ სამარისებური სიჩუმეა და მხოლოდ ეს ტაძარი და დიდ მანძილზე მი-

* ვახუშტი, იქვე გვ. 96.

მოფანტული ნანგრევები სახლებისა გვეუბნებიან, რომ ძველად აქ სიცოცხლე სდულდა და რომ აქაც ძალუმაღ სცემდა ქაშაყჭქან შაჰანა. ლეკები ამ ეკლესიას ფერიყალას ეძახიან, რაც ნიშნავს. მოსე ჯანაშვილი თორფახყალას უწოდებს, რაიც მიწის ციხესა ნიშნავს. ეს შეცდომაა, მას თორფახყალას არავინ ეძახის და ნამდვილი თორფახყალა არის არა აქ, არამედ კაკის რაიონში, ალაზნის პირას, და ის მართლა ძველებური მიწის ციხეა. მთელ ამ ადგილს ლეკები ბახთალას ეძახიან, რაც ნიშნავს: შეხედეთ ამ მშვენიერ ადგილმდებარეობას და კარმიდამოსო. თუ ძველად აქ ქალაქი არსებობდა, რასაკვირველია, შესახედი და დასანახავიც იქნებოდა რამე და სწორედ ამისთვის დაურქმევია ლეკებს ასეთი სახელი.

თვით ტაძარი ჯვარედინ გეგმაზეა აგებული, კარგად გამომწვარი სქელი ძველებური აგურისაგან. სიგრძე ეკლესიისა 24 მეტრია, სიგანე — 20. ტრაპეზი ეკლესიისა კარგა მოზრდილია, აღმოსავლეთის მხრიდან მომრგვალებულია და შიგ ჩატანებული აქვს ერთი გრძელი და ვიწრო სარკმელი, როგორც სჩვევია საზოგადოდ ძველ ქართულ ეკლესიებს. მარცხნივ და მარჯვნივ ტრაპეზს პატარა თაროები აქვს. შესავალი სამკვეთროს და საღაროს აქვთ არა ტრაპეზიდან, არამედ პირდაპირ ეკლესიიდან. შიგნით ვალესილია მარტო ტრაპეზი, დანარჩენი ეკლესია სრულიად გაუღესავია. ტრაპეზის კედლებზე დაცულია მხატრობა (ფრესკები), მაგრამ მთლად გაფუჭებულია მწყემსებისაგან. ცუდ ამინდში საქონელს შერეკავენ ხოლმე შიგ. მხატვრობა ადგილადგილ წაშლილია, თვალები დანის წვერითა აქვთ ამოჩინქნილი, მაგრამ მაინც ეტყობა მირქმა ქრისტესი, მიძინება ღვთისმშობლისა და სხვა. ნახატებს ქვეშ სლავური წარწერები აქვთ, რაიც უტყუარი ნიშანია იმისი, რომ მხატვრობა შესრულებულია რუს მხატვართა მიერ, რომელთაც რუსეთის მეფენი მრავლად უგზავნიდნენ საქართველოს.

ყოფილი მისიონერი საინვილოსი ტარ. ივანიძე თავის მცირე შენიშვნაში ამ ეკლესიის შესახებ ამბობს რომ მხატვრობაზე ბერძნული წარწერები ვნახეთ. მაგრამ ვერაფერი ამოვიკითხეთ.

გულდასმით დავათვალიერე ყოველი წარწერა, მაგრამ მე, ბერძნულის მცოდნემ, ვერსად ბერძნული წარწერა ვერ აღმოვაჩინე. ეს ეკლესია უნახავს პროფ. ხახანაშვილსაც წარსული საუკუნის ოთხმოციან წლებში და ისიც ამბობს, რომ მხატვრობას სლავური წარწერები აქვსო. ეს ეკლესია უკანასკნელად ვნახე 1938 წელს, მაგრამ უკვე

საშინლად წამხდარი იყო და ფრესკები მთლად ჩამოფხეკილი აღმოჩნდა. არა თუ წარწერა, თვით სახეებიც აღარ ეტყობოდა. ეკლესიის კონლის ნაკელით იყო სავესე. ქართული წარწერები მთლად აღარსად მოიპოვება. შეიძლება წარწერები იყო, მაგრამ განგებ, რაიმე განზრახვით, წარწერიანი ქვები გამოიღო ვინმემ და გადამალა, რადგან მის ადგილას კედელს ეტყობა, რომ ქვები უნდა ყოფილიყო.

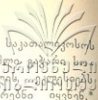
გუმბათი საუცხოოდ არის შენახული, სიმაღლით 10 მეტრს აღემატება, კონუსური ფორმისაა. ისეთივე, როგორც საქართველოს სხვა ეკლესიების გუმბათები. გუმბათი შორი მანძილიდან მოსჩანს და ამჟამად გადასტეგრის ირგვლივ გატიალბულ არემარეს, გუმბათის ქვედა ნაწილი კუთხიანია და შიგ ჩატანებული აქვს გრძელი სარკმელები. ეკლესია ზევიდან გადახურულია თლილი ქვით და იმდენად კარგად არის შენახული, რომ არ ჩადის ერთი წვეთი წყალიც-კი. ზედ სახურავზე მრავლად ამოსულა მცენარეები, ასკილის და მყველის ბუჩქები.

ეკლესიიდან რამდენიმე ნაბიჯზე, დასავლეთით, აგებული ყოფილა სამრეკლო, რომელიც სამირკვლამდე დარღვეულა და ტყეს დაუცია. ტყესვე დაუცია სხვა მრავალი შენობა.

თვით ტაძარი ისე კარგად არის შენახული, რომ მისი შეკეთება და განახლება სულ ადვილად შეიძლება, რაიც თავს უნდა იღვას ჩვენმა სიძველეთა დამცველმა კომიტეტმა.

ტაძრის მშენებლად ისტორია სთვლის კახეთის განათლებულ მეფე ლევანს, რომელიც 1520 წლიდან 1574 წლამდე მეფობდა. ამავე აზრისაა ყველა მკვლევარი, თუმცა ამის პირდაპირ დამამტკიცებელ საბუთს წარწერის სახით ვერსად ვპოვებთ ეკლესიაზე. აღიაბათელმა ინგილოებმა ხენის დროს მიწაში იპოვნეს ზარი, რომლის წარწერაც ამბობს, რომ ის შეუწირავს კახეთის მეფე ლევანს და აქედან გამოყავთ დასკვნა: თვით ეკლესიაც მისი აშენებულიაო. ზარი საქართველოს მუზეუმში ინახება. 1916 წელს ერთი ასეთი ზარი ეპონათ თალელ ლეკებს ხენის დროს მიწაში და მე მომიტანეს, მაგრამ ზედ არავეითარი წარწერა არ აღმოჩნდა.

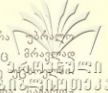
ზემოთ ვთქვით, რომ ბაზარი, სადაც ტაძარია აგებული, ძველად დიდ სავაჭრო ქალაქს წარმოადგენდა. მარტო აბრეშუმში ყოველწლიურად შემოდოდა 1000 საპალნე, საიდგანაც 20 საპალნეს, იერუსალიმს უგზავნიდნენ. მის მცხოვრებთ, გარდა ქართველებისა, შეადგენდნენ სომხები და ებრაელები. ამას საქართველოს ისტორია ადასტუ-

რებს. იმ მამულების სიაში, რომლებიც კახეთის საკათალიკოსოს ეკუთვნოდნენ, მოხსენებულია, სხვათა შორის, 27 კომლი ვაჭარე სოფ. მეხი და ებრაელი, რომელიც მცხეთის სეკტიცხოველს მიეწოდებოდა. ეკუთვნოდნენ და რომელნიც ქალაქ ბაზრის მცხოვრებნი იყვნენ.* გარდა ამისა, ამის დამამტკიცებელია ის ფაქტი, რომ ადგილობრივი მცხოვრებნი ხენისა და მიწის სხვა სამუშაოების დროს ხშირად პოულობენ როგორც ფულს, ისე სხვადასხვა ძვირფას ნივთს. ამ რამდენიმე წლის წინათ უპოვნიათ სპილენძის ჭურჭლეულით სავსე ქვევრი; ჭურჭელი მოგნელთ ერთმანეთში გაუყვიათ. მეორე ადგილას უნახავთ სპილოს ძელისაგან გაკეთებული მშვენიერი პატარა ყუთი, ფულით სავსე, ქვევრში ჩადგმული. ნაპოვნ ფულში, სხვათა შორის, კარგა ბლომად აღმოჩენილა ინგლისური ფულიც, 1519 წლის თარიღისა. ეს ფაქტი ცხადყოფს, რომ ინგლისელებსაც პქონიათ დამოკიდებულება ქალაქ ბაზართან. ცნობილია, რომ მეოთქვსმეტე საუკუნის დასაწყისში ინგლისელმა ვაჭრებმა და, სხვათა შორის, ცნობილმა ჯენკინსინმა მთელი რუსეთი გადმოლაზა რამდენჯერმე, რათა ვაჭრობა-აღებ-მიცემობა გაემართა კასპიის მახლობლად მდებარე ქვეყნებთან და განსაკუთრებით სპარსეთთან.**

როგორც ჯენკინსინი, ისე მას შემდეგ სხვა ინგლისელი ვაჭრები, არ ასცდებოდნენ ქალაქ შემახას, რომელიც მაშინ დიდ სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა აღმოსავლეთ კავკასიაში. შემახიდან ინგლისელები ადვილად ამოვიდოდნენ ქალ. ბაზარში, მით უმეტეს, რომ აბრეშუმს, რომელიც ინგლისელთა ვაჭრობის მთავარ ობიექტს, წარმოადგენდა, უზვად ამზადებდნენ საინვილოში. ინგლისური ფულის პოვნა ბაზრის მიდამოებში ცხადყოფს ინგლისელთა ვაჭრობა-აღებ-მიცემობას ბაზართან. გარდა ამისა, ქალ. ბაზარის აღებმიცემობის შესახებ ცნობებს იძლევიან რუსეთის ელჩები, რომელნიც XV და XVI საუკუნეებში საქართველოში იმყოფებოდნენ. ელჩებმა ნაშროკინმა და ლეონტიევმა, რომელნიც მეფე ალექსანდრეს დროს 1574—1605 წ. იყვნენ საქართველოში, ქალ. ბაზარში სავაჭროდ წასვლის ნება გამოითხოვეს. მეფემ ნება დართო, ისინიც წავიდნენ და იქ მყოფ „მრავალ უცხო ქვეყნის ვაჭრებს ცარცვაედნენ, ქუდებსა, საქონელსა და ფულს სტაცებდნენ, დუქნებში შედიოდნენ, ნადავლით

* თ. ჟორდანი: ქრონიკები, ტ. II, გვ. 197.
 ** Зейдлиц: «Источник. очерк Бакинской губернии».

ქეიფობდნენ.* აქედან ცხადია, რომ ბაზარი ყოფილა არა უბრალო სავაჭრო ქალაქი, არამედ დიდი სავაჭრო ცენტრი, სადაც მრავლად იკრიბებოდნენ როგორც ადგილობრივი მცხოვრებნი, ისე უცხოელებიც.

მაგრამ ქალაქი ბაზარი სხვაფერე უფრო შესანიშნავა, ველოს წარსულში იქ დატრიალდა არაჩვეულებრივი ტრაგედია, იქ დაღვარა მამის — ალექსანდრეს და ძმის — ვიორგის სისხლი გამამადადანიებული ბატონიშვილმა კონსტანტინემ. როგორც ვიცით, კონსტანტინე შამ-აბაზის კარზე იზრდებოდა, სადაც ის მძევლად იყო წაყვანილი. როცა ქართველებმა რუსეთთან მიმოსვლა და ურთიერთობა გააზიარეს, ირანის მზრძანებელს არ შეეძლო გულხელდაკრეფილს ეცქირა ამისთვის, რადგან შორმჭვრეტელი შამ-აბაზი დარწმუნებული იყო, რომ თუ რუსეთი კავკასიის ქედს ვადმოლახავდა, ირანსაც სერი არ დაადგებოდა. ამიტომაც ვავზაენა კახეთში თავის მონა-მორჩილებაში აღზრდილი ბატონიშვილი კონსტანტინე და უბრძანა — მოეკლა მამა და ძმა და თვით გამეფებულიყო კახეთში. მამა-შვილის შეხვედრა ბაზარში მოხდა. სადაც კონსტანტინემ გამოასალმა სიცოცხლეს მამა და ძმა სხვა წარჩინებულ კახელებთან ერთად. იმჟამად კახეთში იყვნენ რუსეთის ელჩები, რომელნიც ამ ვულშემზარავ ამბავს შემდეგნაირად გადმოგვცემენ: „მოგვესმა უცებ უშველებელი ღრიალი და თოფების ჯახა-ჯუხი მეფის სადგომიდან, საიდანაც გულგახეთქილი ქართველები გარბოდნენ, რომელთაც უკან გამხეცებული ყაზილბაშები მისდევდნენ და ეკვეთებოდნენ. გამოქცეულთ გვითხრეს, რომ კონსტანტინე ირანთა ჯარით ებრძვის მამასა და ძმასაო. ჩვენ მაშინათვე ვავზაენეთ თარჯიმანი სვეტინი, რათა გამოეცხადებინა კონსტანტინესათვის — აელო ხელი სისხლის ღვრაზე, მაგრამ გვიან იყო: დაბრუნებულმა სვეტინმა გვითხრა, რომ კონსტანტინემ უკვე მოკლა მამა და ძმაო და მკვდარი მამის თავი მის წინ მხეველს ეჭირაო. მათთან ერთად დაილუპნენ ეპისკოპოსი რუსთავესა, ვინმე თავადი ორბელი და სხვა წარჩინებული პირნი, რიცხვით ხუთამდე. ალავერდის მიტროპოლიტი — კი მხოლოდ დაჭრილი იყო“.*

ლექეთის მონასტერი. სოფელი ლექეთი ქართველთა უძველესი სოფელია, რომელსაც ლექართი რქმევია. დღეს ქართველთა

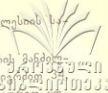
* Белокуров. ღედანში ასეა ნათქვამი: «С бусулманских людей шапки снимали и в кабаках процивали».
 ** Белокуров: «Сношение России с Кавказем», стр. 85.

ჭაჭანებაც კი არ არის და მთელი სოფელი წახურიდან (დალესტანი) ჩამოსულ ლეკებს უჭირავთ. ამ სოფლის ზევით, ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარეს, ნახევარი კილომეტრის მანძილზე მდინარე ტურფა მდინარე ტურფა შორის ვაკე ადგილია, სამი მხრიდან უღრანი ტყეებით შემოსილი და კავკასიის მთაგრებილით შემოფარგლული. მშვენიერი და თვალწარტაცი გადასახედა აქედან, მთელი საინგილო და ალაზანი თავიანთი ტურფა ჭალებით ხელისგულივით მოსჩანს. აი, ამ ვაკე ადგილზე ყოფილა გაშენებული მონასტერი, რომლის ეკლესიები და სენაკები დიდ მანძილზეა მოფანტული.

ამ მონასტერში ყველაზე კარგად შენახულა ერთი დიდი ტაძარი, რომელიც ყველაზე უძველეს და უკეთეს შენობად უნდა ჩაითვალოს. მთელი ეკლესია, რომელიც სიგრძით 27 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანით 21 მეტრს, აგებულია ცუდად ნათალი კლდის ქვით, მხოლოდ კარები და ფანჯრებია ამოყვანილი მშვენიერად ნათალი ოთხკუთხე ქვით. თვით ეკლესია გვარდინა გვეგმაზეა აგებული და ადამიანს აკვირვებს თავისი სიმაღლით და ბუმბერაზობით. ეკლესიის საკურთხეველი სიგრძით 8 მეტრია, სიგანით — 6. აღმოსავლეთის მხრიდან კედელი მომრგვალებულია, ჩატანებული აქვს გრძელი და ვიწრო ფანჯარა, ხოლო მარჯვნივ და მარცხნივ კედელში ჩატანებულია თითო-თითო წალთა. საკურთხეველის აქეთ-იქით სამსხვერპლოა და შესამოსავი, რომელნიც მშვენიერი თლილი ქვით განიყოფებიან საკურთხეველისაგან. შიგნიდან ეკლესია კარგი თლილი ქვისაგან არის ნაშენები. საკურთხეველიდან პირდაპირი შესავალი მხოლოდ სამსხვერპლოშია, შესამოსავში კი — მარტო ეკლესიიდან. ორივეს აღმოსავლეთის მხრიდან პატარა ვიწრო ფანჯრები აქვს დატანებული. ეკლესია შიგნიდან თეთრად ყოფილა გალესილი და ფრესკებით შემკული. ფრესკები თითქმის ყველგან წაშლილია და მხოლოდ სამხრეთის კარების თავზე მკრთალად ეტყობა ქრისტეს ნათლისღება, რომელიც წითელი და მწვანე ფერადებით არის ნახატი.

ეკლესიის სახურავი თითქმის მთლად დანგრეულია და მხოლოდ კარებთან და სამსხვერპლოსთან შენახულა. დანგრეულია აგრეთვე დასავლეთის კედლის ნახევარი, დანარჩენი კედლები კი მთელია. რადგან თალი ჩამონგრეულია, ძნელი სათქმელია, რანაირი მოყვანილობისა იყო გუმბათი. თუმცა გუმბათის ნანგრევები ეკლესიაში ყრია, მაგრამ მათზე მხოლოდ იმის ამოკითხვა შეიძლება, რომ გუმბათი

თლილი ქვისა ყოფილა და ვიწრო ფანჯრები ჰქონია. ეკლესიის სა-
ხურავიც თლილი ქვისა ყოფილა, მაგრამ შედუღებული.

ამ ეკლესიის გადასწვრივ, გზის იქით, რამდენიმე მეტრის მანძილზე, ყოფილა მეორე ეკლესია, უფრო დიდი და ფართო, სიგრძელს ხოლო სიგანით 22 მეტრი. ეკლესია რიყის ქვითა და აგურით ყოფილა აგებული. ეს უკანასკნელი გარემოება თითქოს გვიჩვენებს, რომ ეს ეკლესია უფრო მახლობელ დროში ყოფილა აშენებული, ვიდრე პირველი, მაგრამ ეტყობა ცუდად აუშენებიათ. ის თითქმის სულ ჩამონგრეულია და, გარდა ჩრდილოეთის კედლისა და საკურთხეველსამსხვერპლოსი, არა დარჩენილა რა. ეკლესიის შიგნით ნახევრად ჩამონგრეული ბოძები აგურითაა ნაშენი და მთელი ეკლესია ექვსი ასეთი ბოძითაა დაყოფილი სამ ნაწილად, ანუ ნეფად, რომელთაგან შუა ნეფს ათი მეტრი სიგანე აქვს. ერთი სიტყვით, ეს ეკლესია ისეთივე გეგმისაა, როგორც პირველი, მხოლოდ განსხვავდება სიდიდით და საშენი მასალით.

გარდა ამ უზარმაზარი ეკლესიებისა, მათ გვერდით კიდევ ექვსი პატარა, თლილი ქვით ნაშენი ეკლესიაა. ეს პატარა ეკლესიები, ყველანი ერთი გეგმისანი არიან და ირგვლივ ახვევიან პირველ ეკლესიას, ჩრდილოეთის და აღმოსავლეთის მხრივ. სიგრძით თითო მათგანი 8 მეტრია, სიგანით — 6. შიგნით ყველა თეთრად ყოფილა გალესილი. საკურთხევლის ნაწილი მომრგვალებულია, შიგ ვიწრო და გრძელი ფანჯარა აქვს ჩატანებული, ხოლო აქეთ-იქით 2 თახჩა.

ეკლესიის ირგვლივ კიდევ მრავალი შენობა ყოფილა; კარგა დიდ მანძილზე ყველგან ნასახლარი ეტყობა, არის უზარმაზარი სიღრმის ქვევრები, თონეები და სხვ. ყველგან ძველებური ჭურჭლის ნამტვრევები ყრია, რომელნიც ფერადი საღებავებით ყოფილა დასურათებული. ამ მონასტრიდან დაწყებული, თვით დღევანდელ სოფლამდე, ყველგან ნანგრევებია, კედლები და ნასახლარები, ამასთანავე ყველგან, მონასტრის სიახლოვეს, ტყეში, ხეები კაკლისა, ვაშლისა და უმთავრესად ლეღვისაა. ამ უკანასკნელით ხომ განთქმულია მთელი საინგილო. ცხადად ჩანს, რომ მონასტრის მახლობლად ქალაქი თუ არა, დიდ სოფელი მაინც ყოფილა. საუბედუროდ, ვერსად ამოღენა ნანგრევში ვერც ერთ წარწერას ვერ ვპოულობთ, შეუძლებელი კია, რომ წარწერა არა ყოფილიყო: დიდ ეკლესიას ორ ადგილას ეტყობა, რომ გამოუღიათ რაღაც ოთხკუთხიანი დიდი ქვები. შესაძლებელია, სწორედ მათზე იყო წარწერები, ან, შეიძლება, ნანგრევებშია სადმე

მოყოლილი ასეთი წარწერა. 1910 წელს ბელაქნელმა შამილ დიმიროვმა მიაგმო, რომ დადესტინის ყოფილმა გუბერნატორმა მელიქიშვილმა ჩემი თანდასწრებით ინახულა ეს მონასტერი, ~~სადაც~~ წყნარ წარწერით, მაგრამ რადგან ვერ წაიკითხა, თან წააღებინა, ~~სადაც~~ ბისათვის წაეკითხებინაო. მე ვერ გავიგე ამ ქვის შემდეგი ვზა-კვალი.

სდუმს თვით საქართველოს მატანეც ამ მონასტრის შესახებ და მხოლოდ ექვთიმე კათალიკოსის მოგზაურობაში ვკითხულობთ, რომ მან, სხვათა შორის, ინახულა სოფ. ლექართის წმ. მოციქულთა სწორის — ნინოს მონასტერიო. მაშასადამე, შესაძლებელია აქ დედათა მონასტერი ყოფილიყვეს. ჯერ დაწვრილებით არავის გამოუკვლევი და შეუსწაველია ეს მონასტერი, ჯერ დახელოვნებული არქეოლოგის თვალი არ მოხვედრია მას, თორემ, ეჭვი არ არის, აქ თვით ნანგრევთა შორის ამოიკითხავდა მის წარსულს.

სოფ. გილიუკი ანუ ვარდოვანი. ეს სოფელი ისტორიულად შესანიშნავია და არა ერთხელ არის მოხსენებული საქართველოს მატანეში. უკანასკნელად აქ, 1706 წელს მომხდარ ბრძოლაში კახეთის მეფე იმამ-ყული-ხანი (დავით მეფე) საშინლად დამარცხდა. მას შემდეგ ქართველობა გაქრა ამ სოფელში და აზერბაიჯანიდან გადმოსახლებულმა მულალებმა დაიჭირეს იგი. თავდაპირველად სოფელი მთის ფერდობზე ყოფილა გაშენებული. ეტყობა, ბევრი ვარდი სცოდნია იქ, რის გამოც თვით სოფელს ვარდოვანი დარქმევიდა. ამ მთაზე, რომელსაც ქომის მთას ეძახიან, არის სტეფანეს სახელის ეკლესია და დიდი სახლი, რომელსაც ხალხი თამარის სასახლეს ეძახის. როგორც ეკლესია, ისე სასახლე ნახევრად დანგრეულია. ეკლესია პატარაა, თალი მთლად ჩამონგრეული აქვს. სასახლეს ეტყობა, დიდი ყოფილა და შესაძლებელია მართლა ვინმე დიდებული ცხოვრობდა იქ, არსად წარწერა არ მოიპოვება, თუმცა დაბეჯითებით დავათვალიერეთ ყოველი კუთხე. მთელი მიდამო ტყეს დაუფარავს. დაბლობიდან, სადაც მთავარი გზატკეცილი გადის, ძლივს სჩანან ეს ნანგრევები. ამ სოფელში ძველად, როცა ქართველობა მოსახლეობდა, დიდი მევენახეობა სცოდნიათ, რასაც მოწმობს ის, რომ სოფლელები მიწის გათხრის დროს ქვევრებს პოულობენ.

ამ სოფელში, სამხრეთ მხარეს, არის ერთი პატარა ეკლესია ჩვეულებრივი ქართული ტიპისა, სიგრძით 9 მეტრი, სიგანით 6. ეკლესია დღესაც კარგად არის დაცული, არც თალი აქვს ჩამონგრეული და არც კედლებია დაზიანებული. შესანიშნავია ეს ეკლესია იმიტით, რომ

ბავშვები დაბადების მეორმოცე დღეს მაჰმადიან დედებს მძივად იქ
(როგორც ვარდოვანიდან, ისე სხვა მახლობელი სოფლებიდან) და
აბანავენ ამ ეკლესიაში, იმ რწმენით, რომ აქ განბანული ბავშვები
უფრო ჯანსაღი და მაგარი აგებულობისა იქნებაო. ამ
აბანავენ ავადმყოფ ბავშვებსაც. ბანობა ასე ხდება: შიგ ეკლესიაში
დაანთებენ ცეცხლს, გაათბობენ წყალს და აბანავენ ბავშვებს;
შემდეგ გრძელ ცოცხებს წაუკიდებენ ცეცხლს და დასწვავენ, განაბან
წყალს კი იქვე ორმოში ჩააქცევენ.

ამ ჩვეულების აზრი შემდეგი უნდა იყოს: როცა ლექთა თარეში
მშენებარებად საინგილოში და ხალხს მოლები ძალით ათათრებდნენ,
ქალები მიანიც თავისას არ იშლიდნენ და ფარულად უმღველოდ ნათ-
ლავდნენ ბავშვებს, მითუმეტეს, რომ თვით ტიბიკონითაც ქალებს
ზოგიერთ შემთხვევაში ამის უფლება აქვთ. ეს ჩვეულება გამოსულ-
მანების შემდეგაც დარჩენილა ხალხში. ცოცხებს კიდევ, ალბათ, სან-
თლის მაგივრად ანთებენ.

სოფ. ყუმი. ლექეთის მახლობლად მდებარეობს სოფ. ყუმი, რო-
მელიც ქართველთა უძველეს სოფელს წარმოადგენს, სადაც მებატო-
ნობდნენ ჯანაშვილები, მაგრამ შამ-აბაზის შემოსევა-აკლების შემ-
დეგ ჯანაშვილების ხსენებაც ამოვარდნილა ამ სოფელში და მთელ
მის მიდამოსაც წახურიდან ჩამოსული ლექები დაჰპატრონებია.

ამ სოფელში, სადაც დღეს ერთი ქართველიც კი აღარ არის, სამი
ეკლესიაა, ერთი სოფლის თავში, მეორე ბოლოში, მესამე შუაგულ
სოფელში. პირველი ორი არაფერს საყურადღებოს არ წარმოადგენს
და სანახევროდ დანგრეულია, ხოლო უკანასკნელი უზარმაზარია და
ჯერაც კარგად არის შენახული მისი კედლები, თუმცა თალი სანა-
ხევროდ ჩამონგრეულია.

ეკლესიის გეგმა ბაზილიკს წარმოადგენს და აგებულია რიყის
დიდი ქვისაგან და ძველებური ქართული აგურისაგან, სიგრძით 30
მეტრია, სივანით — 18, ხოლო საკურთხეველი კედევ სამი მეტრით
წინ არის წაწეული. საკურთხეველი სიგრძით 9 მეტრია, სივანით 7;
აღმოსავლეთის მხრიდან კედელი ჩამონგრეული აქვს და შიგ დატა-
ნებული გრძელი ფანჯარა ცოტათი-და ეტყობა. საკურთხეველს წი-
ნიდან მომრგვალებული კედელი აქვს, ხოლო გასავალი კარები სამს-
ხვერპლოსა და შესამოსელში არ აქვს. შესავალი კარები მათ აქვთ
მარტო ეკლესიიდან, ხოლო აღმოსავლეთის მხრიდან — პატარა, გრძე-
ლი ფანჯრები და ვიწრო კონუსივით გადაყვანილი თაღები. ეკლესიას

არ ეტყობა ამჟამად, თუ შიენიდან ვალესილი ყოფილა, ან თუ რამე
კელის მხატვრობა ჰქონია, რადგან თალი დიდი ხანია ჩამონგრევა
და წვიმასა და თქემს ყოველივე ჩამოურეცხია. ჩრდილოეთისა და
სამხრეთის მხრიდან ორ-ორი გრძელი ვიწრო ფანჯარა ჰქონდა
ბული, ხოლო დასავლეთის მხრიდან ერთი. კარები სამის აქვს — და-
სავლეთით, ჩრდილოეთით და სამხრეთით, რომელთა თაღები აგურით
არის გადაყვანილი. მთელი ეკლესია სამი განყოფილებისაგან (ნეფი-
საგან) შესდგება, რომელთაგანაც შუალა განიერია და 6 მეტრს უდ-
რის, იმ დროს, როცა გვერდებისა 3 მეტრს არ აღემატება. ნეფები
განიყოფებიან ერთიმეორისაგან ორ-ორ წყვილ აგურისაგან აშენე-
ბული ოთხკუთხი სვეტებით.

ეკლესიას ჩრდილოეთის მხრიდან მიშენებული აქვს პატარა, 9
მეტრის სიგრძე შენობა, რომელიც ორ ნაწილად არის გაყოფილი,
ერთი მათგანი შუაში ამოღრმავებულია და შეიძლება აქ ემზაზი ყოფი-
ლიყოს.

მთელს ეკლესიაზე არსად წარწერა არ მოიძებნება. ადგილობრივ-
მა ლეკებმა მითხრეს, რომ ძველად არსებობდა დიდი ქვა წარწერით,
მაგრამ სიღნაღიდან მოვიდნენ ქართველები, დაუდეს ურემზე და წაი-
ღესო, ვერც კი მითხრეს სახელდობრ, ვინ იყვნენ ქვის წამლები და
ნიშანდობლივ სად წაიღეს. ამ ეკლესიის შესახებ კათალიკოს ექვთი-
მეს მოგზაურობაში ნათქვამია, რომ იგი ღვთიმშობლის სახელზე იყო
აგებული და მეტად მშვენიერი იყო. სხვა სწორსა და პირდაპირ
ჩვენებას საქართველოს ისტორიაში ამ ეკლესიის შესახებ ვერსადა
ეპოვებთ.

მაგრან ყველაზე შესანიშნავია კაკი თავისი ისტორიული, არქეო-
ლოგიური ნაშთებით. აქ არის ნაშთი უძველესი ეკლესიისა საყარაუ-
ლო მთაზე, კასრის საყარად წოდებული. აქ მეფე არჩილს მერვე სა-
უკუნეში აუშენებია პატარა ეკლესია, რითაც მტკიცე საფუძველი
ჩაუყრია ქრისტიანობისათვის ამ ქვეყანაში. ეკლესია სიგრძით 12
მეტრია, სიგანით 9 და აშენებულია კლდის ნამტვრევი ქვით, ეკლესი-
ის გვერდით ვგლო ლოდი შემდეგი წარწერით: „ესე ქ...ვა მიეხაზვა
თავდისაშვილ ქრისტესიამ შესანდოთ შვილთა დავით და იოანესი და
ვინც შენდობა ბრძანით თქვენც მოგისხნოთ ღმერთმან სასუფე-
ველსა შინა მოისხნის უფალმან სასუფეველსა შავრიდანმზე სასუ-
ფეველსა შეუნდეს“. წარწერა ასოთმთავრულია და ეკუთვნის 786

წელს. ეს ეკლესია 1912 წელს განაახლა საინგილოში კარგად ცნობილი ბაღმა მღვდელმა მიხეილ ყულოშვილმა, მირზა ქეშიშად წოდებულმა.

ძველად ამ ეკლესიასთან დიდი დღესასწაული ცოდნით, აქ იყრიდა თავს მთელი საინგილო, მოდიოდნენ შორეულ სოფლებიდანაც კი. ამ დღესასწაულისათვის საგანგებოდ გამართული უნარჩუნარი ქვევრი დღესაც არის დაცული ეკლესიის გვერდით. ეს ქვევრი მიწაშია ჩაფლული, ერთ მხარეს მიწა აქვს ჩამოცლილი; იქ ონკანი ჰქონია გაკეთებული, რადგან ძნელი ყოფილა ზევიდან ღვინის ამოღება, აქედან უდგებოდნენ და ისე სვამდნენ, თურმე; ტკბილი საზედაოდ მთელ სოფელს მიჰქონდა ხოლმე, ყოველ გვარეულობასა და ოჯახს. კაკში მაშინ 1000-ზე მეტი მეკომური ყოფილა, თითო მეკომურს არა ნაკლებ ექვსი ჩარექისა მიჰქონდა და მხოლოდ აღდგომის მესამე დღეს, სამებობას, როცა ამ ეკლესიის დღესასწაული იყო, მოხდიდნენ ხოლმე. დღეს ეს ქვევრი უპატრონოდ არის მიტოვებული და ნახევრად ქვებით არის ამოვსებული. მცხოვრებნი ამბობენ, ასი ჩაფი ღვინო ჩადიოდაო. ეკლესიისავე გვერდით დიდი აკლამაა, რომელიც სავსეა აღამიანთა ჩონჩხით, ამ ჩონჩხების სიდიდე აღამიანს აკვირვებს; მკლავების, ბარძაყების და ფეხების ძვლების სიმსხო და სიგრძე ეხლანდელზე თითქმის ორჯერ მეტია.

საყარაულო მთის მახლობლად ბარად, ერთი კილომეტრის დაშორებით მეორე ეკლესიის ნანგრევებია, რომელსაც ბარბარეს ეკლესიას ეძახიან. ეს ეკლესია საყურადღებოა იმით, რომ მასთან ძველად სკოლა ყოფილა საეკლესიო წიგნების გადამწერლებისა. აშკარაა, დიდი მნიშვნელობა ჰქონია წმინდა ბარბარეს ეკლესიას და მის სკოლას. ახლა ნანგრევებია მოწმობს მის წარსულ დიდებას.

მაგრამ კაცი უფრო ცნობილია და შესანიშნავი თავისი ძველი საღმრთო წერილის წიგნებით და საეკლესიო ნივთებით, რომელთაც „ხუციანთ ოთხთავს“ ეძახიან. ყველაზე უფრო საყურადღებო ვახტანგ მეექვსის მიერ დაბეჭდილი სახარებაა.

მეორე საყურადღებო წიგნი „კრებულია“, რომელიც შეიცავს ლოცვანს, ზადიკს, სამოციქულოს, ჟამნს. ამ წიგნის არშიაზე შემდეგი წარწერაა: „ღმერთო, შეიწყალე ფრიად ცოდვილი იოსებ დიაკონი უღირსი; უფალო ღმერთო, შეიწყალე ყოველად უღირსნი ამ წიგნების მჩხიბავი ლავრენტი მონაზონი, ჯვარი მამის აღმზრდელი ბერი“. გარდა ამისა, წიგნს ბოლოში ჩამატებული აქვს: „იწყების კირინიკონი ესე: ტოზ (1689). ამავე ქორონიკონს გამეფდა ერეკლე ქართლსა.

ამავე ქორონიკონს კახნი ჭარს მიუხტნენ და გატეხეს და მრავალი
ზიანი უყვეს; და ჩვენ მოგვიკლეს ენდრონიკაშვილი აბელი შოურაძე
და ჩოლოყაშვილი ზურაბ სახლთუხუცესის შვილი და მანუჩი შოურაძე
მეთა თანასწორ თვესა მაისს 15 დღესა კვირიაკეს. ქორონიკონს
კონს დაჯდა ალექსანდრე... ქორონიკონსა ტპზ (1699) მეფე ერეკლეს
ყამში.

„ქ: ღმერთმა: ბედნიერი: ხელმწიფის: ჭირი: და სატკივარი მისცეს
მღვდელს: ქა:ბ:... ღმერთო მიეც გულის ყური ისწავის და გემსახუ-
რის ამინ და კირილეისონ“.

გარდა ამისა არის კიდევ ძველი კონდაკი კურთხევანი და დაუჯ-
დომელი.

საეკლესიო ნიეთებიდან საყურადღებოა: ბარძიმ-ფეშხუმი, სანაწი-
ლე, ჯვარი ვერცხლისა, დროშაზე გაკეთებული, ჯვარი პატარა თით-
ბრისა და ბარძიმი ვერცხლისა, რომელზედაც შემდეგი წარწერაა:
„ქ. შემომიწირავს მე ნაცვალს ბერიაკს ესე ბარძიმ-ფეშხუმი ყოვლად
წმინდა ღვთისმშობლისათვის ტიმშიტის სადღევრძელოდ და ცოდვა-
თა ჩვენთა შესანდობად“.

ხალხი ამბობს, ყველა ეს ნიეთი და წიგნი ნაჩუქარია მეფე ვახ-
ტანგ VI მიერო, რაიც, მე მგონი, ნაწილობრივ მაინც სიმართლეს
მოკლებული არ უნდა იყოს ეს აზრი უფრო იმაზე ემყარება, რომ წიგ-
ნებში ვახტანგ მეფის დროს დაბეჭდილებაც ურევია. მაგრამ თვით
წარწერა ერთი ამ ნიეთთაგანისა გვიჩვენებს, რომ ბარძიმი შეუწირავს
არა ვახტანგს, არამედ ვინმე ნაცვალ ბერიაკს. გარდა ამისა, ყოვლად
შეუძლებელია, რომ საინგილოში, ხუციანთ ოჯახში მაინც, რომელთა
გვარეულობიდანაც იყვნენ ხოლმე მღვდლები საინგილოში, არ დარ-
ჩენილიყოს შაჰ-აბაზის წინა დროიდან საეკლესიო ნიეთეულობა. რო-
გორც ვიციოთ, ზოგიერთი საეკლესიო ნიეთი ფიფინეთში, ძაგამში და
ალიაბათში დარჩენილი იყო ბოლო დრომდე და განა კაცს, რომელ-
საც თავი მოჰქონდა ქრისტიანობით, არ ექნებოდა საეკლესიო ნიე-
თები და წიგნები?

ამ ოთხთავს ხუციშვილებისა დიდი ისტორიული მნიშვნელობა
ჰქონდა საინგილოს ქართველთათვის, როცა საინგილოში ლეკ-თა-
თართა თარეში იყო. ძალდატანებით, გარეგნულად გამაჰმადიანებული
აქაური ქართველობა ოთხთავის ირგვლივ იკრიბებოდა, აქ დღესას-
წაულობდა ფარულად აღდგომას, ევედრებოდა ქრისტეს, სარწმუნოე-
ბასა და სჯულს არა ჰკარგავდა. ერთი სიტყვით, ის იყო უშრეტე ლამ-

პარი, რომელიც მუდმივ უღვიძებდა აქაურ ქართველობას ერთნაირი თითოცნობიერებას. ბოლო დრომდის ფერიცვალება დღეს მის კარად (ხუციშვილების ეზოში, სადაც სიძველენი ინახებოდა) დღესაც მდებარეობს იბარებოდა, რომელზედაც კაკლებს გარდა მახლობელ მხარეებშიც კი დანაც მოდიოდა ხალხი. მოსულნი სანთლებს ანთებდნენ, საკმელს ჰყრიდნენ და ზეარაკად თითო ქათამს კლავდნენ.

თვით ოთხთავი და ნივთები მოთავსებული იყო დიდ კიდობანში, რომელიც ზედ დანთებული სანთლებისაგან გაშავებული იყო.

ამჟამად ყველა ეს საეკლესიო ნივთი და წიგნი აქ აღარ მოიპოვება. მაგრამ ყველაზე უფრო დიდი ისტორიული ნაშთი საინგილო-ში ქურმუხის გიორგის ეკლესიაა, რომელიც კაკიდან ერთ კილო-მეტრზე მდებარეობს და თვალწარმტაც ადგილას არის აგებული. ის მთის კონცხი, რომელზედაც ის არის აშენებული, მთელ ყოფილ ორ მაზრას (ნუხისა და ზაქათლისას) თავზე დასცქერის. უძველესი ნაშთი ამ ეკლესიისა არის უზარმაზარი მოგრძო ლოდი. ეს ლოდი იმდენად დიდია, რომ ზევიდან მასზე პატარა ეკლესია ყოფილა აგებული, რომლის საძირკველი და კედლების ნანგრევები დღესაც მოსჩანს. ხალხის გადმოცემით, ლოდის შიგნით გამოქვაბულია და ხატები ასვენია, ხოლო კარები გიორგის ისე დაუქოლავს, რომ აღარ ამჩნევიაო. მხოლოდ წელიწადში ერთხელ — აღდგომა დღეს, მარიამ დედა (ასე ეძახიან ინგილოები ღვთისმშობელს) ალღებს ხოლმე კარებს, გამოდის გარეთ და ოქროს სავარცხლით ნაწნავებს ივარცხნისო. ამავე დროს გამოფრინდება ხოლმე შიგნიდან ოქროს მამალი და ყვივს მორთავს, მას ბანს აძლევენ მახლობელი სოფლის მამლები. ერთხელ, აღდგომა დღეს, როცა ჩვეულებისამებრ გამოვიდა ღვთისმშობელი და ნაწნავების ვარცხნა დაიწყო, ერთმა თათარმა შეამჩნია, მიეპარა და დაჭერა მოუნდომა, მაგრამ მაშინვე ხელი გაუშეშდა, ღვთისმშობელი კი საჩქაროდ შევიდა უკან, გამოქვაბულში, და კარები დაიხშო. თათარი შეევედრა ღვთისმშობელსა და გიორგის, განიკურნა და ქრისტიანობა მიიღო.

ქურმუხის ქვედა ფერდობზე დიდრონი კლდეები ჰყრია. ლეგენდა ამ ქვების შესახებ ამბობს: ერთ ურწმუნო კაცს — ვაჭარს, თავისი აქლემებით გამოუვლია აქეთკენ, მაგრამ პატივი არ უცია ქურმუხისთვის, ამისთვის წმ. გიორგის ისიცა და მისი აქლემებიც გაუქვავებიაო. ეს კლდის ნაპრალები სწორედ ისინი არიანო.

ხალხი მეტწილად ამ უზარმაზარ კლდეს უნთებდა სანთელს და

სწირავდა მსხვერპლს. იქ იყრიდა თავს ოლქის არა თუ ქრისტიანობა, არამედ მაჰმადიანობაც, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ყოფილმა ქრისტიანობის აღმადგენელმა საზოგადოებამ ეკლესია ააგო მქრმუნდისში მოსახლეობამ თავი მიანება იქ სიარულს.

ქურმუხის ციხე-კოშკი. კაკიდან რომ სოფ. ელისუსაკენ წახვიდეთ და ქურმუხს გაჰყევით, შეგხვდებით პატარა სოფელი ახჩაი (თეთრი წყალი), რომლის პირდაპირ ქურმუხის მარცხენა მხარეს, აღმართულია მთის ფერდობზე ეს ციხე. იგი მეტად მიუვალია. ცალ მხარეს მიუვალი მთა დასცქერის, ხოლო მეორე მხარეს გიჟმაჟი ქურმუხი ჩაუდის. ეს ციხე უძველეს დროს ეკუთვნის, მას უბრალო სათოფურებიც კი არ მოეძებნება; 50 მეტრი სიგრძე აქვს, 16 სიმაღლე, სივანე კი არ ეტყობა, რადგან აქეთ-იქით კედლები ჩამონგრეულა. ციხეს ამჟამად მარტო წინა კედელია შერჩენია, შიგნით არავითარი მოწყობილობა არ ემჩნევა. ციხე უძველეს დროს ეკუთვნის და, ალბათ, აგებული იყო დაღესტნიდან წამოსული მტრის მოსაგერიებლად.

ელისუს ხიდი. ამ ციხიდან ერთი კილომეტრის მოშორებით მდებარეობს ელისუს შესანიშნავი ხიდი. ეს ერთადერთი ხიდია, ძველი დროიდან დარჩენილი მთელ საინგილოში. აქ მთის ქიმები ორივე მხრივ ისე უახლოვდებიან ერთმანეთს, რომ ზედ გადაკიდებულია მშვენიერი თლილი ქვის თალიანი უბურჯო ხიდი. მოუსვენარი ქურმუხი ღრიალებს, ამოდ ეხეთქება ხიდის ბუნებრივ სიმაგრეებს, მაგრამ ვერაფერს აკლებს. საუკუნეები გაუძლია ამ ხიდს და საუკუნეებს გასძლებს კიდევ. მეტად წარმტაცია ეს ადგილი, ორთავე მხრიდან მათა ფრიალონი დაგცქერიან დაღუმებულნი და პირმოკუმულნი, ძირს კი გააფთრებული ქურმუხი ღრიალებს.

გენუხი. კაკით თავდება დღევანდელი საინგილო. ორი პატარა მდინარე — ყანი-ყობი და ეგრიჩაი აღმოსავლეთის მხრიდან საზღვრავენ მას დღევანდელ შექის რაიონისაგან. ძველად ასე არ იყო: საინგილო, ანუ ვაღმა მხარი, თავისი საზღვრებით შორს მიდიოდა და აღწევდა ხალხალს, რომელიც დღევანდელ სოფელ ვართაშნის მახლობლად მდებარეობს.

საინგილოს საზღვარს რომ გასცილდებით, იმ დიდი გზატკეცილის ნახლობლად, რომელიც ზაქათლიდან შექში მიდის, მდებარეობს ორი დიდი სოფელი — ზემო და ქვემო გენუხი. ორივე ეს სოფელი აზერბაიჯანულ თათრებს ეკუთვნით. ერთ მათგანში, რომელიც მთის პატარა ფერდობს შეჰფენია, მის გორაკზე დღემდე დაცულია პატარა ეკლ-

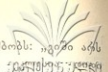

სია. ეკლესია სივრძით 12 მეტრია, სივანით — 8. თალი ჯერაც კარგად არის შენახული (უკანასკნელად ვნახე 1913 წ.). ეს ეკლესია მარტოებულად, ეულად დგას სერზე და გადასცქერის სოფელს. წინა ნა რიყის ქვით და შიგ არავითარი მხატვრობა და წარწერა არ მოიპოება. ვკითხე სოფლელებს ამ ეკლესიის შესახებ, მაგრამ ვერაფერი საგულისხმო ვერ მითხრეს. თქვეს მხოლოდ, რომ წინათ აქ ქართველებს უცხოვრიათ და იმათგან არის ეს ეკლესია ამენებულიო. ამ სოფელში და მის პირდაპირ პატარა სოფელ წაბლოვანში (თათრულად შაბალუთი და წინათ სულ ქართველები ყოფილან. დაუკვირდით სოფლელებს და მათ შორის ბევრს შეხვდებით ქართულ ტიპს.

ორივე ეს სოფელი მოსწენებულია გუჯრებში და მცხეთის საკათალიკოსო სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა; 1118 წელს აქ დაბანაკდა დავით აღმაშენებელი, აქედან გზავნიდა ჯარს შირვანის დასაპყრობად. 1633 წელს გენუხში ვხედავთ მეფე თეიმურაზს, რომელიც სანადიროდ მოდიოდა ხოლმე აქ. აქაურობას მაშინ განაგებდა ვინმე ქევხამამასახლისი — ოტია ჯანდიერი.

კოხ-მოხი. გენუქის შემდეგ გვხვდება სოფ. კოხ-მოხი. სიტყვა კოხი ინგილოურად ნიშნავს რიყის ქვას, ხოლო იმერულად სეტყვას. თუ ამას დაუმატებთ იმ გარემოებას, რომ ამ სოფელში სარწყავი არხია გამოყვანილი, რომელსაც მცხოვრებნი თამარის არხს ეძახიან, საეჭვო აღარ იქნება ამ სოფლის ქართველობაც. სოფლის თავში ერთ ადგილას ეკლესიის ნანგრევებია, ამბობენ, ამ ეკლესიაში ერთ ღროს ოქროს ხაზინა იპოვნესო. ლაპარაკი არ უნდა, აქაც ქართველები იქნებოდნენ, რომელთაც მაჰმადიანობა მიუღიათ და სრულიად გაათარებულან.

ვიშო. ქალაქ ნუხიდან ჩრდილოეთისაკენ რომ წახვიდეთ, ექვსი კილომეტრის სიშორეზე მდებარეობს ვიშის ტაძარი, ყოფილი რეზიდენცია ვიშ-ქურმუხის ეპისკოპოსისა. ეკლესია-ტაძარი მდებარეობს გორაკზე, მდინარე ვიშის მარჯვენა მხარეს, საიდანაც მშვენიერად მოსჩანს მთელი ხეობა. ტაძარი აგებულია ადგილობრივ ნათალი ქვით და მშვენიერად არის დაცული. გუმბათი აქვს დიდი და სწორედ იმ ფორმისა (კონუსური), როგორიც ჩვევიათ საზოგადოდ საქართველოს ძველ ეკლესიებს. ტაძარი სივრძით 24 მეტრია, სივანით 18. ირგვლივ შემოვლებული აქვს ქვითკირის გალავანი და ყველაფრით ეტყობა, რომ მართლა საეპისკოპოსო რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო.

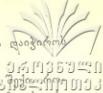

ამ ეკლესიის შესახებ ბატონიშვილი ვახუშტი ამბობს: „ვიში არს მთის ძირს, რომელიც იყო საერისთო წუქეთისა და ეკლესიისა და გუნბათიანი და იჯდა ეპისკოპოსი, მწყემსი ელისენესი შაქიხისა“.

საფუძველი ამ ეკლესიას ჩაუყარა მოციქულმა ელისემ, როგორც ვადმოგვცემს სომხეთის ისტორიკოსი კალანკატავაწი თავის შესანიშნავ წიგნში „ისტორია ალავენიისა“. „ელისე მივიდა ვიშს, ააშენა ეკლესია, დასაბამი ყველა აქაურ ეკლესიათა“, ამბობს იგი.* შემდეგ საქართველოს მეფემ არჩილმა — VII საუკუნეში სოფ. კაკში საყარაურო მთაზე, ააშენა კასრის საყდარი და დააარსა ქალაქი ნუხატოსი (ახლანდელი ნუხა) და განამტკიცა აქ ქრისტიანობა. მაგრამ, რათა უფრო მტკიცე საფუძველი ჰქონოდა ქრისტიანობას, მან დააარსა აქ საეპისკოპოსო კათედრა ვიშელისა. როცა აქ ქართველობა შესუსტდა და თვით საქართველოს ეკლესიასაც ქათალიკოსი აღარა ჰყავდა, მაშინ უპატრონო ეკლესიას სომხის სამღვდლოება დაეპატრონა და თავისად გამოაცხადეს იგი 1852 წლიდან. პროფ. ხახანაშვილს უნახავს ეს ეკლესია 1890 წელს. იგი წერს: „სომხებს იგი თავიანთი ეკლესიის ყაიდაზე გადაუკეთებიათ, ტრაპეზი ძალზე აუმაღლებიათ, როგორც შეფურის მათ ეკლესიებს, და ეს აშკარად ეტყობა მის სრულიად ახალს ნაშენობას“...**

1910 წ. ენახე ეს ეკლესია და სავსებით დავრწმუნდი ხახანაშვილის ნათქვამში. მთელ საინგილოში ეს მეორე ეკლესიაა (ბახტალის ეკლესიის შემდეგ) ასე კარგად შენახული. ეკლესიაზე არავითარი წარწერა არ არის. ვიდრე მონღოლები XIII საუკუნეში პერეთს დაიპყრობდნენ, მთავარეპისკოპოსი მუდამ ვიშში ცხოვრობდა, შემდეგ კი დროებით გადასულა კაკში და ვიშ-ქურმუხელად იწოდებოდა. თუმცა მონღოლებმა აქაურობა დაიჭირეს, მაგრამ ქრისტიანობა აქ მაინც ძლიერი იყო XVII საუკუნემდე. პლ. იოსელიანის გამოკვლევით, ვიშის ეპარქია გაუხსნია ვახტანგ გორგასლანს V საუკუნეში. არჩილ მეფე VII საუკუნეში ადგენს სიას იმისას, თუ რა რიგზე უნდა ისხდნენ ეპისკოპოსნი მეფის კურთხევის დროს. ამ სიით ვიშის ეპისკოპოსს მიწნეული აქვს მეცამეტე ადგილი. მეფე ერეკლემ და ანტონ კათალიკოსმა განაახლეს ეს სია; ისინი წერდნენ: „უკეთო ოდესმე აღდგენილ

* იხ. მოსე კალანკატავაწი - История Агованин, რუსული თარგმანი.
 ** ხახანაშვილი — Материалы для археологии Кавказа, том, VII.

იქმნეს გიშის კათედრა, მაშინ გიშელ მთავარეპისკოპოსმა დაიჭიროს ის ადგილი, რომელიც მას ეკუთვნოდა ქველის ქველამდე".

ნუხა. ეს არის ქართველების ნუხპატო, თათრების გურჯისტანში. გორც ზევით მოვიხსენიეთ, იგი დაუარსებია ქართველთა მეფეს არჩილს, VII საუკუნეში და აუშენებია აქ ციხე და ეკლესია მშვენიერი. მას შემდეგ ეს ქალაქი ქართველების ხელიდან არ გასულა. აქ ისხდნენ ამ ქვეყნის მმართველნი — მთავრები. პირველი იყო არჩილის მიერ დაყენებული ადარნასეს ძმისწული, გრიგოლი. მერე — არამშოთა, ყარაქეშიში, ვარდენ კოლონკელიძე (თამარის მეფობაში), ასათ გრიგოლისძე, გრიგოლ III ერისთავი, შოთა კუპრი და სხვანი. ყველაზე გამოჩენილი მათში ყარაქეშიში იყო, დავით აღმაშენებლის მიერ დაყენებული. იგი ჭყონდიდელი ეპისკოპოსი იყო, გამოჩენილი მწიგნობარი და დიდად გონიერი, რისთვისაც ამ ახლად-შემოერთებული ქვეყნის (შირვანისა და მის მახლობლად მდებარე ქვეყნების) მმართველად ის არჩია დავით მეფემ.* თათრების გაძლიერების შემდეგ აქ ისხდნენ ხანები: ალიჯანხანი, ყულუთხანი და სხვანი, მეთრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ხანად იყო ჰაჯი-ჩალაბი, რომელთანაც მეფე ერეკლეს არა ერთი და ორი ცხარე ბრძოლა ჰქონდა.

ამჟამად ნუხაში ქართველები სრულიად აღარ არიან და არც მათი კვალი ჩანს სადმე. ანტონ კათალიკოსი ამბობს თავის 1757 წელს დაწერილ წერილში, რომ შექში „მრავალნი არიან ქრისტიანენი, სომეხნი ცხადად და ქართველნი ფარულად, მაჰმადიანთა შიშით“.

ვარდთაშენი უკანასკნელი სოფელია საქართველოსი აღმოსავლეთის მხრივ. ახლა უდინების (ალბანელების მოდგმის) სოფელია, სადაც უძველესი დროიდანვე საეკლესიო წესები და წირვა-ლოცვა ქართულად სწარმოებდა. იგი ქართველთა დიდ კულტურულ გავლენას განიცდიდა. 1330 წელს გიორგი ბრწყინვალემ ამ მხარეში მონღოლებზე გაიმარჯვა. მან გიმ-ქურმუხის ეპისკოპოსს დაუმტკიცა „ვარდთაშენს საეპარქონი შეიდნი“. სიძველეთაგან ვართაშენში დარჩენილა ერთი ეკლესია წმ. ილიასი, აგებული თლილი ქვით, სიგრძით 10 მეტრი, სიგანით 6. ვინ ააშენა ეს ეკლესია ან როდის, ისტორიას ამის ცნობა არ შემოუნახავს. „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია მხო-

* ამ ჭყონდიდელმა შემახიის მახლობლად დააარსა ქართველთა მონასტერი, რომლის სახელმა—გურჯივანმა დღემდე მოაღწია. გურჯივანი დიდი სოფელია, განსაკუთრებით სომეხებით დასახლებული.

ლოდ, რომ 1310 წელს „ოდეს სანატრელმან პატრიარქმან ექვთიმოზ ჩვენმან მოიხილა კახეთი, მაშინ ინახულა ვარდთაშნის ეკლესია ილიასი“.

კავკასიის კედელი, ეს არის ის უზარმაზარე კედელი, რომლის ნაშთებიც დღეს კიდევ დაცულია ზოგიერთ ადგილას საინგილოში. იგი ყველა უცხოელი მწერლისა და მოგზაურის ყურადღებას იქცევდა: რომისა, საბერძნეთისა და უმეტესად არაბთა გეოგრაფნი თითქმის ყველანი იხსენიებენ მას. არც გასაკვირველია. ეს კედელი თავისებურ ჩინურ კედელს წარმოადგენდა, იმ ჩინური კედლის მსგავსს, რომლის არაჩვეულებრივ სიდიდეს გაკვირვებაში მოჰყავს კაცობრიობა.

ეს კედელი ისტორიაში ცნობილია კავკასიის კედლად. იგი იწყებოდა ალაზნის, ანუ ალბანიის კარიდან,* გადიოდა საინგილოს მთების ფერდობებზე, ყოფილ ნუხის მაზრაზე. მერე მიდიოდა შირვანბაქოსაკენ, უხვევდა ჩრდილოეთისაკენ, აღწევდა დღევანდელ დარუბანდს, სადაც ძველი ალბანელთა ქალაქი ჯოგა იყო, ხოლო იქიდან კავკასიის მთების ქედს შესდევდა და ჩრდილოეთიდან ამიერ-კავკასიას ექტავდა.

ეს კედელი დღესაც მშვენივრად არის დაცული დარუბანდში. ვინც დარუბანდში ყოფილა, არ შეიძლება არ ენახოს ეს უზარმაზარი კედელი, რომელიც ზღვის სანაპიროდან შესდევს მთის ფერდობებს, მერე მთის წვერებამდის ადის და ისე მისდევს მთებს, რომ ჩრდილოეთიდან შეუძლებელს ხდიდა ამიერ-კავკასიაში შემოჭრას. ასევე კარგად იყო დაცული ეს კედელი საინგილოში. საინგილოში მოგზაურს მაწების მახლობლად, ამ სოფლის ზემოთ, წოურკაწთან, პირველად შეხედებოდა ეს არაჩვეულებრივი კედელი. აქედან ეს კედელი მისდევდა ლაგოდეს-ზაქათლის გზატკეცილს, თითქმის 4 კილომეტრის მანძილზე. პირველი შეხედვით მგზავრს ეს უბრალო კედელი ეგონებოდა, რომელიც შიგნით მოქცეულ ბალ-ვენახის პატრონს შემოუვლიათ მამულის დასაცავად. მაგრამ ჩქარა მიხვდებოდა, რომ ეს უბრალო კედელი არ იყო. კედელი არაჩვეულებრივი სიმაღლისა იყო — სამ მეტრს აღწევდა, ხოლო სისქე ერთნახევარი მეტრი ჰქონდა. მას ზოგ ადგილას კოშკებიც ჰქონდა ჩატანებული, რომელნიც, ალბათ, საყარაულოს როლს ასრულებდნენ. გარდა ამისა კედელს მრავლად

* რომელთა მწერლებს Pylai albaniani.

ქონდა დატანებული სათოფურები. ამ ოთხ კილომეტრზე ისე კარგად იყო დაცული ეს კედელი, რომ ადამიანს ახლო დროის ნაშენები ეგონებოდა. საუბედუროდ, ამ ბუმბერაზ კედელს დამცველმა მკვლევარმა გამოუჩინა და 1910 წელს გზის იჯარადარმა, რომელიც გზას ანახლებდა, სანახევროდ დაარღვია იგი და მასალად გამოიყენა.

კედელი აგებულია რიყის ქვით, არსად აგური ან თლილი ქვა არ ურევია. შენობა ძალიან მკვიდრია და დულაბით არის ნაშენები.

იმ ოთხი კილომეტრის შემდეგ, სადაც კედელი ვხატკეცილს მისდევდა, კედელი აღარსად ჩანდა და მხოლოდ სოფ. თალასთან ჩნდებოდა იგი კვლავ. მაგრამ მცხოვრებთ იგი იქაც დაუნგრევიათ და საშენ მასალად გამოიყენებიათ. თალიდან ეს კედელი წყდებოდა ფერ-ზაანის ველში, მუხახის ხეობასთან. სოფ. მუხახის გამოღმაც კარგად იყო დაცული კედელი მთის ფერდობებთან. სოფ. კაკშიაც ეტყობოდა, თურმე, კედელი, მაგრამ აქაც ხალხს დაურღვევია და საშენ მასალად გამოიყენებია.

კედელი, როგორც ზევითაც მოვიხსენიეთ, საინგილოს შემდეგ ყოფილი ნუხის მაზრისა და შირვანისაკენაც მიდიოდა. მაშასადამე, ნანგრევები აქაც უნდა იყოს. ვარდთაშენის და კუთხაშენის რაიონებში დღესაც არის მთის ფერდობების გასწვრივ მრავალი ციხე-კოშკი და საძირკველი დანგრეული კავკასიის კედლისა; ამასვე ვხედავთ შირვანისაკენ, მთის ფერდობების გასწვრივ: კედლის ნანგრევები მთელი კილომეტრის მანძილზე მისდევს სოფ. დივიჩისა და მდინარე გილგანჩაის მახლობლად, რომელსაც „ისკანდერ სამთის“ ეძახიან.* შირვანბაქოდან ეს კედელი ზღვის ნაპირებს შესდევს და მიდის ალბანელთა ქალაქ ჭოგამდის, ანუ დღევანდელ დარუბანდამდის. იქ, სადაც დარუბანდია, ისე ახლოა მისული ზღვასთან კავკასიის უღელტეხილი, რომ სულ ვიწრო გასაჯალია დარჩენილი ზღვასა და უღელტეხილს შორის, რის გამოც ქართველებმა ამ ადგილისათვის ზღვის კარი დაურქმევიათ. ეს თითქმის ერთადერთი ბუნებრივი გზა იყო ჩრდილოეთიდან ამიერ-კავკასიაში შემოსასვლელად და ვინც მას კარგად გაამაგრებდა და შემოუსვლელად გახდიდა ჩრდილოეთ კავკასიიდან, ის იქნებოდა ბატონ-ბატონი დარუბანდის აქეთ მდებარე ადგილებისა. ამიტომაც კავკასიის კედელი ამ ადგილას უმწვერვალეს სიმაღლისა და სისქისა

* იხ. Примечания Караулова к переводу Арабских географов.

ყოფილა. მთელი სივრცე კედლისა, დღემდე დარჩენილი ხაშოების მიხედვით, 360 კილომეტრს უნდა აღემატებოდეს.*

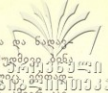
მიზანი და დანიშნულება ამ კედლისა, რასაკვირველია, მტერთაგან თავის დაცვა. ძველ დროში, როცა საომარი იარაღი და ტექნიკა განვითარებული არ იყო, ასეთ კედლებსა და კოშკებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ. ერთი მხრივ, ამ კედლების შიგნით მცხოვრებნი ცოლ-შვილს მალავდნენ, ავეჯეულსა და განძეულს უზრუნველყოფნენ გატაცებისაგან; მეორე მხრივ, კედელთან ჩასაფრებულ ჯარს კარგი საფარი ჰქონდა და მარჯვედ უხედებოდა მტერს. ამ კედელს აფარებდნენ შემდეგში თავს ქართველთა მეფენი და დიდბუნნი. „ქართლის ცხოვრება“ ამბობს: „ხოლო მეფე დანი და დისწული მისი ვადავიდეს კახეთიდან და შევიდეს ქვეყანას მას კლდითა შეზღულულისათა“, ან კიდევ: „ვითარ შეიპყრნენ ქართველთა მეფე მირდატ სპარსთა, ნათესავნი ქართველთა მეფეთანი დარჩნენ ხეესა კატეხისასა“.**

მაგრამ ვის უნდა აეგო ეს უშველებელი კედელი? თუ მხედველობაში მივიღებთ საზღვრებსა და ადგილებს, სადაც კედელი იყო აგებული, უნდა დავასკვნათ, რომ პირველი ამშენებელი ამ კედლისა ალბანელები უნდა ყოფილიყვნენ, რადგან სწორედ ამ ადგილებში მდებარეობდა ალბანია. ალბანიას, — ამბობს X საუკუნის მწერალი კადანკატავაწი, — სამხრეთით საზღვრავს ალაზანი და მტკვარი, აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა და ჩრდილოეთით მდინარე სამურის მიდამოები დარუბანდამდრო. ასეთსავე საზღვრებს გვიჩვენებენ დაახლოებით სხვა მწერალნიც.

ალბანია კულტურული ქვეყანა იყო და მას დიდი აღებ-მიცემობა ჰქონდა სხვა ქვეყნებთან. გავიხსენოთ მართო ალბანელთა ქალაქი ჯოგა (დარუბანდი) და ყაბალა, რომელნიც მაშინ დიდ სავაჭრო ცენტრებს წარმოადგენდნენ და დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ მთელი აღმოსავლეთ კავკასიისათვის, ამ ქალაქებში ამზადებდნენ სხვადასხვა ქსოვილს, ჰყიდდნენ მონებს და სხვა. ამიტომ ალბანელთა ვაჭრობამრეწველობის განვითარებისათვის საჭირო იყო მშვიდი და წყნარი ცხოვრება, რომელსაც ხელს უშლიდნენ თანდათან გაძლიერებული ჩრდილოეთის ველური ხალხები: ხაზარები, სკვითები და სხვანი,

* იხ. Баратов, История Грузии.

** იხ. „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 108, 147.

რომელთა ერთადერთ ხელობას სხვათა აკლება-აწიოკება და ნაღველით ცხოვრება შეადგენდა. ეს ურდოები, რომელთაც მუდმივად არა აქონდათ, გაივლიდნენ ხოლმე დარუბანდზე, რომელიც ერთადერთი ბუნებრივი გასავალი იყო ჩრდილოეთ-კავკასიიდან აზიურ-კავკასიაში, მოედებოდნენ მახლობელ ადგილებს და ნაცარ-ტუტას აღედნენ ყველაფერს. ვაჭრობით განთქმულს ყაბალს*. არა ერთი და ორი ასეთი აკლება ახსოვს ხაზართა და როსთაგან.** ამ ხაზართა ველურმა ურდოებმა ისე გაუჭირეს საქმე ალბანელთ, რომ მათ მიატოვეს დედაქალაქი ჭოგა (დარუბანდი) და დედა-ქალაქად ყარაბახში მდებარე ქალაქი პარტავეი გაიხადეს.

აქედან აშკარაა, თუ რა დიდად საჭირო იყო მყუდროება ალბანელთა კულტურული ცხოვრებისა და აღებ-მიცემობისათვის. ჩრდილოეთ-კავკასიის ბრბოები მოსვენებას არ აძლევდნენ მას. ალბანელნიც გულზეხელდაკრეფილნი არ ისხდნენ. დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ ჩრდილოეთის ურდოებს. ასეთ გარემოებაში, რასაკვირველია, პირველ ყოვლისა ალბანელებს დაებადებოდათ აზრი კედლის აღმართვისა იმ ერთადერთ მთავარ გასავალში, საიდანაც ეს ურდოები შემოიჭრებოდნენ ხოლმე. ეჭვს გარეშეა, რომ პირველი ამშენებლები ამ კედლისა ალბანელები იყვნენ. დღესაც დარჩენილია ინგილოებს შორის გადმოცემა ამ კედლის აგების შესახებ. ხალხს ჯერ საკმაო მასალა მიაზიდინეს, მერე გასაკეთებელი კედლის სიგრძეზე ჩამწკრივეს, დაჰყვეს ნაწილებად და უბრძანეს კალატოზებს კედლის აგება. ეს კედელი ერთ წელიწადს დამთავრდაო, რადგან მთელი კედლის სიგრძეზე ერთსადაიმავე დროს იყო მუშაობაო.

წერილობითი საბუთი ალბანელთა მიერ კედლის აშენებისა ჯერ-ჯერობით არ აღმოჩენილა. მეტად მწარე ბედი არგუნა ისტორიამ ალბანელებს, მთელი ეს ერი, რომელსაც თავისი კულტურა აქონდა, სრულიად გაქრა კვალწმინდად და მათი მწერლობაც დაიღუპა და რა გასაკვირველია, რომ ისტორიული საბუთი მათ მიერ კედლის აშენებისა გამჭრალიყო. თუ ასე არ იყო, კლასიკური მწერლები რათ უწოდებენ მას ალბანიის კედელს?

ასე იყო ძველად, ალბანელნი და არა სხვანი უნდა ყოფილიყვნენ ამ კედლის პირველი ამშენებლები. მაგრამ დრონი იცვალნენ, ალბა-

* ამ ქალაქის ნანგრევები დღესაც კარგად ჩანს ყოფილი ნუხის მაზრის ყაბალის მაგალში.
 ** იხ. Поход Россов, XXVI сборник Кавказских горцев.

ნელთ თავიანთი მთავარი ქალაქი ჭოგიდან პარტავეში გადიტანეს, სპარსელთ დაიპყრეს აღმოსავლეთი კავკასია, ზღვის კარის ბიტონე-ბიც ისინი გახდნენ და თვით ქალაქ ჭოგასაც შემდეგში მისი ბატონობა-ბააბი დაარქვეს. ირანელები კარგად მიჰხვდნენ ამ კედლის დიდ მშენებელობას და მტკიცედ შეუდგნენ მის შეკეთება-განახლებას. მის გან-მაახლებლად ითვლება სპარსთა ისტორიაში კარგად ცნობილი შაჰი ხოსრო დიდი (სასანიდების დინასტიიდან), ანუ შირვანად წოდებული. ეს სახელი მას სამართლიანობისათვის ეწოდა. იგი მეფობდა 531—579 წლებში.

აი რას ამბოს ამის შესახებ არაბთა გეოგრაფი კუდამა: „შაჰმა ანუ შირვანმა, ხაზართა მუდმივ დარბევით ილაჯგაწყვეტილმა, ბრძანება გასცა, აღემართათ კარი აბულაბვაბში, რათა მის ნებადაურთველად არავის შესძლებოდა შესვლა და გამოსვლა. და აღმართეს კედელი ზღვასა და მთებს შორის 300 მკლავის სიმაღლე, კლდისა და ტყეებისაგან შედგლებული, შემდეგ გასცა ბრძანება, ხომალდებით ეზიდნათ ქვა და კლდე, დაეყარნათ ზღვის პირად და ზედ კედელი აღემართათ. კედლის აგების შემდეგ გასავეალში ჩამოჰკიდა რკინის კარი და მიუყენა 100 ცხენოსანი ყარაული. წინათ კი კარის დასაცავად საჭირო იყო 5000 კაცი“. ესევე კედელი გაგრძელებული იქნა შირვანისა და გაღმა მხრისაკენ (საინგილოსაკენ) და ალაზნის სათავეში თავდებოდა. ეს გასავეალი, რომელსაც ქართულად ალვანის კარს ეძახდნენ, ხოლო არაბთა გეოგრაფნი — ბაბდურზუკს, თითქმის ისევე კარგად იყო გამაგრებული, როგორც პირველი მაგრამ ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა.

ამრიგად შეკეთებულ კედელს ადვილ-ადვილ საყარაულო კოშკები ჰქონდა ჩატანებული. ამ საყარაულო კოშკებთან ყოველი სამი მილის სიშორეზე რკინის კარები იყო შებმული გასავეალში. ამ კოშკების სიახლოვეს ანუ შირვანმა მოსულიდან და დიარბეჭირიდან გადმოსახლებული სპარსელები ჩააყენა, რადგან ადვილობრივ მცხოვრებთ ვერ ანდო კედლის დაცვა. გადმოსახლებულთა მოვალეობა იყო კოშკებისა და კედლის დაცვა მტერთაგან და ნიშნის მიცემა მტრის მოახლოების დროს. ნიშნის მისაცემად შემდეგ ხერხსა ხმარობდნენ: რომელიმე მახლობელ მთაზე ან თვით კოშკზე, თუ, რასაკვირველია, კოშკი თვალსაჩინო ადგილას იყო, ცეცხლს ანთებდნენ და ამით ატყობინებდნენ მოსახლეობას მტრის მოახლოებას. ერთ ასეთ ადვილად არჩეული იყო დარუბანდის მახლობლად დიდი მთის მწვერვა-

ლა, სადაც მუდამ წელს მრავალ შემას აგროვებდნენ. ნუნისაკენ ასეთი ადგილებისათვის ხელოვნური ყორღანები იყო გაშენებული. კარგა დიდი ზომისა და სიგრძისა. საინგილოში დღესაც მრავლად არის ასეთი ყორღანი, აქ ყოველ 4—5 კილომეტრზე გვხვდება ისინი სწორედ იმ ადგილებში, სადაც კედელი უნდა ყოფილიყო ან ჯერ კიდევ არის. ყორღანები დღესაც მშვენივრად არიან შენახული ლექეთში, გილიუკში, მუხახში, ჭარში, თალაში, კატეხში და სამი კიდევ ბელაქნის რაიონში. ყველა ისინი ხელოვნურად გაკეთებულ პატარა ოვალური სახის მოგრძო გორაკებს წარმოადგენენ, ერთნაირი ზომისა და მოყვანილობისა. ზოგნი ფიქრობენ, რომ ამ ყორღანების ქვეშ ადგილობრივი დიდებულნი არიან ვითომ დამარხული.

ბოლოს, არ შეგვიძლია არ ავღნიშნოთ, რომ ხალხის გადმოცემა ამ კედლის აგებას აწერს თამარ დედოფალს და ალექსანდრე მაკედონელს, უფრო კი პირველს. თამარ დედოფალი ხალხის ისეთი სიამაყეა, რომ ხალხის ფანტაზია არა თუ საქართველოში, არამედ მოსაზღვრე ქვეყანაშიაც ყველაფერს იმას აწერს.

როცა დაღესტანიდან გადმოსულმა ლეკებმა ხელთ იგდეს საინგილო, ამ კედლის მნიშვნელობა ერთი-ორად გაიზარდა — ლეკებისთვის ის მშვენიერ საფარს წარმოადგენდა ახლად-დაჭერილ სოფლების დასაცავად ქართველთა თავდასხმისაგან. ლეკები ამისათვის უფროთხილდებოდნენ ამ კედელს და ხელს არ ახლებდნენ. სწორედ ამითი აიხსნება ის გარემოება, რომ ისე მშვენივრად არსად არის ეს კედელი დაცული, როგორც საინგილოში.

IX

ქალის მდგომარეობა და მოსახლეობის შემცირება

ინგილო ქალის ავ-კარგი. — მისი მზნეობა და გამრჯელობა. — ქალის გათხოვების ძველი წვეულებანი. — ქალებს სიმდიერე საინგილოში. — ქალი კაცზე ნაკლები იბადება. — მაღარი მშვივარება და მისით დაზარალებული სოფლები. — სასმელი წყლის უქონლობა.

საინგილო, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სამი ეროვნებისაგან შესდგება: ლეკებისა, ინგილოებისა და თათრებისაგან (აზერბაიჯანელებისაგან). ქალის მდგომარეობაც ძირითადად სხვადასხვანაირია ამ სამ ეროვნებაში. ყველაზე თავისუფალი, ლაღი და ლამაზი ავარელი ლე-

კის ქალია. მას მისდევს ინგილო ქალი, შემდეგ ადგილი კი თათრის ქალს უჭირავს. ჩვენი საგანია ამ შემთხვევაში ინგილო ქალის ხასიათება.

ინგილო ქალი შავგვრემანია, ფერმკრთალი, ნაწილებზე სწორი ცხელი გამომეტყველებებისა, შუატანისა, მაგარი აგებულებისა და კარგი მოყვანილობისა. ბევრს ნახავთ ინგილო ქალებში ეშხიანი სახისას, რომელსაც რაღაც გამოუთქმელ-გამოუაშკარავებელი სევდა-კაეშანი აქვს სახეზე აღბეჭდილი. სახე სარკეა სულისაო, იტყვიან და ინგილო ქალის სახეც მწარე წარსულის გამომხატველი უნდა იყვეს. კუნაპეტით შავი თვალები და გიშრისფერი ნაწნავეები (ინგილოურად წიწილები) ამშვენებენ ყველას — დიდსა თუ პატარას. ვერ ნახავთ საინგილოში, ბევრიც რომ ეძებოთ, ქერა ან მოწითალოთმიანს და ჭრელთვალება ქალს. ასეთები საინგილოში არ მოიძებნებიან. ვერ შეხვდებით აგრეთვე კუზიანს ან ფეხებ-დახლაკნილს და სხვაგვარ მახინჯს ვერც ქალებში და ვერც კაცებში.

სიარულში, მიხვრა-მოხვრაში სიმკვირცხლე, აჩქარება არ ეტყობა, დინჯად დაიარება ინგილო ქალი, ჩაფიქრებული და თავჩაღუნული. იშვიათად დაინახავთ მცინარეს და მით უმეტეს მოკისკისე-მოხითხითეს. ის წყნარი, მშვიდი, თავმდაბალი, ყველგან და ყველასთან თავაზიანი და ზრდილობიანი, ერთ ცუდ სიტყვას არავის შეჰკადრებს. წყევა, ქოლვა, ავაღსენება ადამიანისა, ინგილო ქალებმა სრულიად არ იციან. კაპასი, აბეზარი დედაკაცი, იქ იშვიათი მოვლენაა.

ჭორაობა ინგილო ქალს სრულიად არ ეხერხება, ის სამარცხვინო საქციელად თვის ამას. ვერსად ნახავთ ქუჩაში ან ეზოში გაჩერებულ უსაქმოდ მოლაყებ და მოსაუბრე ქალებს, ჭორებსა და უბრალო მითქმა-მოთქმაში გართულთ. ამისთვის იმათ არა სცალიათ, თუ ელაპარაკება და ესაუბრება ვისმეს, ისიც საჭირო რამე საქმეზე, მოკლედ, სხარტულად სჭრის სიტყვა-პასუხს. თვით სიტყვა ჭორი, ჭორიკანობაც კი ბევრისთვის სრულიად უცნობი სიტყვაა.

სახის შესალამაზებლად ინგილო ქალი არავითარ საშუალებას არა ხმარობს. ის ბუნების შვილია და წარმოდგენაც კი არა აქვს ამაგებზე.

ინგილო ქალი მეტად თავდაჭერილია და ნამუსდაცული. ამ მხრივ მას ბადალი არა ჰყავს. მთელი საინგილო რომ დაიაროთ, ვერა ნახავთ ვერც ერთ ზნედაცემულ ქალს, რომელსაც სინდისი და ნამუსი დაეკარგოს და გარყვნილ ცხოვრებას დასდგომოდეს. ამიტომია, რომ

ასეთი ყოფაქცევის დამახასიათებელი სიტყვები — მეძავი, კახა, როს-
კიპი — ინგილოთა ლექსიკონში სრულიად არ მოიძებნება.

პრანჭვა-გრეხვა ინგილო ქალს არ უყვარს, არშიყოფიერებას
თულს მას ვერა ნახავთ, ის მხოლოდ და მხოლოდ საქმის ტყვეობაშია
ხისა და სახლისათვის თავდადებული დიასახლისი. იგი იშვიათი მხნე-
ობისა, ენერჯისა და საქმიანობის ადამიანია. როგორც მეოჯახე, სწორ-
უპოვარია, მთელ ღღეს, დიდიდან საღამომდის, შეუფერხებელივ მუ-
შაობს და მისი ხელი ერთ წუთს არ გაჩერდება. გაზაფხულდება თუ
არა, მას ძილი არა აქვს, მთელი ბოსტნეულის მომყვანი ის არის. მას
იმდენი ბოსტნეული მოჰყავს, რომ არა თუ სახლს უზრუნველყოფს,
არამედ გააქვს გასასყიდადაც. მეაბრეშუმეობა კიდევ, რასაც აქ ნუგ-
ნობას ეძახიან, ხომ განსაკუთრებით ქალების საქმეა. ამ დროს მას
მართლაც არა სძინავს, ფარვანასავით თავს დასტრიალებს და გარს
უვლის აბრეშუმის ჭიას. მეაბრეშუმეობა აქ ძალიან არის გავრცელე-
ბული. ვაათავეებს აბრეშუმის მოვლა-მოყვანას და ახლა შალისა და
ჯეჯიმის ქსოვას უნდა შეუდგეს.

ვარდა ამისა, საქონლის მოვლა, ყველისა და კარაქის ამოღება
პირდაპირ ქალის მოვალეობაა; ამას დაუმატეთ ბავშვების მოვლა,
შინაურ ფრინველის მოშენება, სახლების სისუფთავე და ათასი სხვა
უჩინარი ოჯახური საქმე და დარწმუნდებით, რომ ადამიანი მართლა
ციბრუტივით უნდა ტრიალებდეს მთელ ღღეს, რომ ამდენ შინაურ
საქმეს აუვიდეს. მერე, უნდა ნახოთ, რა მშვენივრად მოკრიალებული
კარ-შიდამო აქვს, რომ მისდამი პატივისცემით განიმსჭვალოთ.

ხშირად შეხედებით დილა-ადრიან, რომ ოჯახის დიასახლისი ქა-
ლი, ცხენზე გადამჯდარი, ბინისაკენ მიემგზავრება. ხშირად ეს ბინე-
ბი 4—5 კილომეტრით არიან დაშორებული სოფელს და ამ გზის გავ-
ლის შემდეგ ქალმა იქაც ყოველივე სადედაკაცო საქმე უნდა გააკე-
თოს და თავის დროზე დაბრუნდეს სახლში.

ინგილო ქალს შრომა-მუშაობასა და ოჯახის მოვლა-პატრონობაში
ვერ შეედრება ლეკის ქალი და მით უმეტეს თათრისა. სწორედ ამის
გამოა, რომ ინგილო იშვიათ შემთხვევაში თუ შეირთავს ლეკის ან
თათრის ქალს, რადგან დარწმუნებულია რომ ინგილო ქალი ათჯერ
მეტ საქმეს გააკეთებს, სხვათა ეროვნების ქალებთან შედარებით.

მიუხედავად იმისა, რომ ქალი ასეთი იშვიათი ენერჯის პატრო-
ნია, უბადლო მომვლელი და მოსიყვარულე თავისი ოჯახისა, იგი მა-
მაკაცთაგან ჯეროვან პატივისცემასა და ყურადღებას მოკლებული

იყო. ძველ დროში ქალს ინგილო შვილადაც არ სთვლიდა, მისი აზრით შვილი მარტო ვაჟი იყო, ქალი კი არა, ვაჟი ბურჯია ოჯახისა და შვილიც სწორედ ის არისო, ქალი კი სხვათა ოჯახში უნდა წავიდეს. სხვას უნდა შეეკედლოსო. სწავლაც არ ემეტებოდა. ქალი ინგილო გილოს. ძველად ასე ამბობდნენ: ნალოც ქალ ვიყ კეთლებისო! და ამითი გამოსახავდნენ თავიანთ უარყოფას ქალის განათლებისადმი.

ინგილო ქალს ისე უცქეროდა, როგორც რამე გასაყიდ ნივთს, როგორც საქონელს, რომელსაც იმას მიჰყიდდა პატრონი, ვინც მეტ სასყიდელს მისცემდა. ამიტომ იყო, რომ სიყვარულითა და მოწონებით ქალის თხოვნა იშვიათი მოვლენა იყო საინგილოში... ქალ-ვაჟს პატრონები ბავშვობიდანვე, ან აკვანში, როგორც ეს ძველად საქართველოში იყო, ნიშნავენ. ხშირი იყო ისეთი შემთხვევა, როცა გასათხოვარი ქალიშვილები პირობას აძლევდნენ ერთმანეთს — თუ მე ქალი მეყოლოს და შენ ბიჭი, ერთმანეთს მივათხოვოთო. ამ პირობას ზოგჯერ მტკიცედ იცავდნენ. აბა, გაებედნა დანიშნულებს უარის თქმა და დედ-მამის სურვილის წინააღმდეგ წასვლა? ასეთი საქციელი დიდად სასირცხვირო იყო ოჯახისათვის და მეორეც კიდევ — ახალი სასძლოს შონა არც ისე ადვილი იყო საინგილოში.

აქ ქალის თხოვნაში ნამდვილი ვაჭრობა იმართებოდა და რამდენადაც ქალი ლამაზი და ეშხიანი იყო, იმდენად უფრო მეტად ფასდებოდა. ქალი დანიშნულია, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ უფასოდ, უსასყიდლოდ მიათხოვონ ის სასიძოს. სასიძომ, უპირველეს ყოვლისა, ქალის მშობლების სასარგებლოდ უნდა გადაიხადოს ათაღლის (სადედმამო) ფული, რომლის რაოდენობაც ძველ დროში არა იშვიათად 800—1000 მანეთს აღწევდა, მაგრამ რაც გინდა ღარიბი ყოფილიყო სასიძო, 200—300 მან. ნაკლებ ვერ გადაარჩებოდა. ამიტომაც, რომ აქ ღარიბი კაცისათვის ქალის თხოვნა ძალიან ძნელი და ხშირად შეუძლებელიც იყო. ხელმოკლე კაცი საათაღლო ფულს ძველ დროში სომეხ ვაჭრისაგან სესხულობდა დიდი სარგებლით და ხშირად სამუდამოდ მისი მოვალე ხდებოდა ხოლმე. ეს ფული მშობლების სასარგებლოდ მიდიოდა და არავითარ შემთხვევაში ქორწილის მზადებას არ ხმარდებოდა. ამისთვის იყო თუ აქაურ მეკომურს ბევრი ქალიშვილი ჰყავდა, მდიდარ ოჯახად ითვლებოდა იგი, რადგან მომავალი სიძეებისაგან კარგა ბლომად ათაღლი შემოუვიდოდა.

უფრო უარეს მდგომარეობაში ქვრივი ქალი იყო, მას ანგარიშს არავინ უწევდა და როგორც მოუპრიანებოდათ, ისე ექცეოდნენ.

ქვრივ ქალს 2—3 დღესაც კი არ დაუცდიდნენ, რომ ქმარი გამოეყო-
ლოვა: მთხოვნელი მთხოვნელზე მოდიოდა და მოსვენებას არ აძლევ-
დნენ ახლად დაქვრივებულ ქალს. ქვრივი ქალის ირგვლივაც ნამდვი-
ლი ვაჭრობა იმართებოდა და, რასაკვირველია, ვინც მეტს უნაქვდა
და, ქალიც იმას რჩებოდა. მაგრამ წარმოიდგინეთ ასეთი მთხოვნე-
ლი ვაჭირვეულდა და არა სურს გათხოვება. ასეთ ქალს ძალით
მოტაცება არ ასცდებოდა. წავიდოდა ქვრივი ქალი წყლის მოსატანად
ან ვენახსა და ბაღში სამუშაოდ, მაშინ მიდარაჯებული ხალხი დაეცე-
მოდა და მოიტაცებდა. თუ ქვრივს ძუძუმწოვარი ბავშვი ჰყავდა, თან
მიჰყავდა, დიდები კი ქმრის ოჯახში რჩებოდნენ. ასეთ მდგომარეო-
ბაში იყო ქვრივი ქალი და, რადგან მეტი გზა არა გააჩნდა ბედს ძა-
ლაუნებურად ემორჩილებოდა.

ასეთი გარემოება გამოწვეული იყო ქალის დიდი სიმცირით საინ-
გილოში. კაცების რიცხვი დიდად სჭარბობდა ქალებისას. მთელ სა-
ინგილოში, ბარში თუ მთაში, რაღაც გამოურკვეველი, უჩინარი მი-
ზეზის გამო, რომლის სათანადო ახსნა-განმარტებას ვერსად ვპო-
ვებთ, ქალები კაცებზე ნაკლებნი იბადებოდნენ და სიკვდილითაც
მეტნი იხოცებოდნენ.

ერთი წლის განმავლობაში საინგილოს ოთხ დიდ სოფელში მამა-
კაცთან შედარებით ქალი 253-ით ნაკლები დაბადებულა. ასეთივე
თვალსაჩინო განსხვავებაა სიკვდილიანობაში: ამავე წელს 92 ქალით
მეტი მომკვდარა. არ გეგონოთ, რომ ეს რაღაც განსაკუთრებული
წელიწადი იყო, ასეთსავე განსხვავებას იძლევიან სხვა წლები.

რომელი ეროვნება საინგილოში შედარებით უფრო მეტ ნაკლე-
ბობას განიცდიდა ქალებისას? ქართველებში (ინგილოებში) 100 კაც-
ზე მოდიოდა 93 ქალი; ლეკებში (ავარელებსა და წახურულებში) 83
ქალი; თათრებში (აზერბაიჯანელებში) 86 ქალი.

სხვათა ქვეყნებისა და ერების სტატისტიკას რომ გადავავლოთ
თვალი, სრულიად წინააღმდეგს დავინახავთ, იქ ქალები ბევრად სჭარ-
ბობენ კაცებს და არაერთარ შემთხვევაში მათზე ნაკლები არ არიან.

ქალები კაცებზე ნაკლები იბადებოდნენ, ხოლო სიკვდილიანობით
სჭარბობდნენ კაცებს, და აი სწორედ აქ იყო მთელი ტრაგედია სა-
ინგილოს მოსახლეობისა. ზემოაღნიშნულ წელს საინგილოში დაიბა-
და 253 ქალით ნაკლები, გარდაიცვალა 92 ქალით მეტი, ე. ი. 345
ქალი დააკლდა ამ ერთი წლის განმავლობაში საინგილოს ოთხ დიდ
სოფელს. რით იყო გამოწვეული ქალების ასეთი ჭარბი სიკვდილია-

ნობა? ამის ახსნა კი თვით ინგილოთა ყოველდღიურ ცხოვრებაში უნდა ვეძიოთ. ქალების ზედმეტ სიკვდილიანობას, უპირველეს ყოვლისა, იწვევდა ის ბარბაროსული ჩვეულება, რომელმაც საბჭოთა ხელისუფლებამდე აქაური მელოგინე ქალი იყო ჩაყენებული. ქალის სიკვდილიანობას ის მეტისმეტი შრომა უწყობდა ხელს, რომელსაც ქალი ეწეოდა შინ თუ გარეთ.

1897 წელს მთელ ყოფილ ოლქში (დღევანდელი ბელაქნისა, ზაქათლისა და კაკის რაიონები) ყოფილა სულ 84417 სული, ხოლო 1904 წელს დარჩენილა 74735 სული, ე. ი. შვიდი წლის განმავლობაში საინგილოს დაპყლებია დაახლოებით 10000 ადამიანი.* ხშირად შეხვდებოდით ასეთ სურათს: აუშენებიათ ახალი სახლი, მშვენიერი ბაღ-ვენახი და კარგად მოვლილი, მაგრამ, საუბედუროდ, ეს გაკეთებული მეკომური სრულიად ამომწყდარა და მისი კარმიდამო და მამული ვერანად ქცეულა. ნაწილობრივი მიზეზი ხალხის ასე უწყალოდ დაკლებისა, ძველად ვენერიული სენი და მალარია იყო, რასაც ინგილოები „ბოლებას“ ეძახიან. ალაზნის სანაპირო სოფლების სიახლოვეს ხშირია დაჭაობებული ადგილები და პატარა ტბები. აი ეს ჭაობები და ტბები მთელი ზაფხულის განმავლობაში კოლო-ქინქლით არიან სავსენი. ღამით რომ გაიაროთ ამ ადგილებში, კოლოების ბზული შორიდანვე შეგზარავთ. ძველად რუსეთის მიწათმოქმედების სამინისტროს რწმუნებულმა, გატაცებულმა რუსიფიკაციის იდეებით, 100 კომლი რუსი ოჯახი დაასახლა ალაზნის სიახლოვეს და მშვენიერი ახალშენის მოწყობას აპირებდა, მაგრამ აქაურმა ტროპიკულმა მალარიამ კავკასიის ჰავას შეუჩვეველი ხალხი ორი წლის განმავლობაში მთლად გაანადგურა. მალარიის ფარგლები საინგილოში მართო ალაზნის სანაპიროებით არ განისაზღვრება. მოგეხსენებათ, რომ საინგილოში ბევრ ბრინჯსა სთესავენ და ამით განთქმულია განსაკუთრებით სოფ. ზერნა.

მალარია აქ ტროპიკული ხასიათისა იყო და ზაფხულობით ბავშვებს მაინც მუსრს ავლებდა.

ყველა ამას ზედ ერთვოდა სუფთა სასმელი წყლის უქონლობა. მრავალი ბარის სოფელში მდინარის ან წყაროს წყალი არ მოიძებნება, რის გამოც მცხოვრებნი არხის წყალს იყენებენ. ეს წყალი მავნებელია ადამიანის ჯანმრთელობისათვის და სწორედ ამ სოფლებში მალარია განსაკუთრებით მძვინვარებდა.

* Известия, Зак. статист. к-та за 1904 г. т. II.

მაღარია აქ ტროპიკული ხასიათისა იყო და ზაფხულობით ბავშვებს მაინც მუსრს ავლებდა.

ყველა ამას ზედ ერთვოდა სუფთა სასმელი წყლის მრავალ ბარის სოფელში მდინარის ან წყაროს წყალი ნება, რის გამოც მცხოვრებნი არხის წყალს იყენებენ. ეს ნებელია ადამიანის ჯანმრთელობისათვის და სწორედ ამ სოფლებში მაღარია განსაკუთრებით მძვინვარებდა...

აი ასეთი საშინელი მდგომარეობა იყო საინგილოში... საბჭოთა ხელისუფლებამდე ქვეყანა დაღუპვისაკენ მიექანებოდა, ვენერიული სენი და მაღარია მას სისხლს უშხამავდა, მხსნელი და მშველელი კი არავენ იყო. მის მწვავე ჭრილობებს არავენ აქცევდა ყურადღებას, საინგილოს აუცილებელი დაღუპვა-ამოვარდნა მოელოდა, მაგრამ საბჭოთა ხელისუფლებამ სულზე მიუსწრო და ქვეყანა გადაარჩინა დაღუპვისაგან. მთელი საინგილო მან სამკურნალოებით და საექიმო პუნქტებით გაავსო, დაავადებულ ხალხს ეშველა, თავისუფლად ამოისუნთქა. დაღუპვა-ამოვარდნის გზაზე შემდგარი ხალხი ფენიქსებრ განაღებდა, გაჯანსაღდა.*

* ავტორისეული შეხედულება, — თითქოსდა საბჭოთა ხელისუფლება მხსნელის როლში მოველინა საინგილოს გადარჩენაში, რამდენადმე, გაზვიადებულად გვეჩვენება, თუმცა იმის უარყოფაც არ შეიძლება რა სასიკეთო ძვრებიც მოჰყვა საბჭოთა ხელისუფლების დამკვიდრებას საინგილოს ყოფა-ცხოვრებაში (შემდგენელი).

საქივანელო

გეოგრაფიულ სახელო

- აბასთუმანი — 10
 აბულბაბი, ჭოგა ანუ დარუბანდი — 184, 185, 187, 188.
 აგღამის მინდორი — 61
 აზერბაიჯანი//ადერბაიჯანი — 17, 28, 35, 41, 43, 52, 62, 63, 64, 67, 73, 89, 156, 157, 180.
 აზვილუ — 45, 142.
 ათაღარის ტყე — 52
 ალაზანი — 3, 13, 21, 27, 28, 29, 32, 36, 37, 38, 47, 49, 50, 51, 52, 59, 66, 107, 113, 147, 154, 157, 163, 167, 168, 172, 184, 186, 188.
 ალათემური — 141, 154, 158.
 აღასკარი — 59.
 აღუქსანდრეპოლი (ლენინაკანი) — 10, 49.
 აღბანია — 186.
 აღიბათი (ელისენი) — 53, 82, 84, 90, 92, 93, 94, 95, 99, 103, 104, 112, 113, 114, 151, 154, 178.
 აღიბეგლო — 74, 152.
 აღმალო — 92, 157.
 ამბარჩაი — 152.
 ანავა — 80.
 ანკრავი — 86.
 ანწუბი — 54, 55.
 ასპინძა — 21, 22.
 ასტრახანი — 65.
 აღიზლო — 32, 33, 46, 50, 57.
 ახალციხე — 63, 65, 78, 80.
 ახჩაი — 45, 180.
 აჯინაური — 32, 33, 16, 50, 51.
 შაბლო — 12.
 ბაჩარი — 92, 169, 170, 171.
 ბათუმი — 10.
 ბაიაზეთი — 10.
 ბიღარლო — 76.
 ბაიმათლო — 92.
 ბანურის ხეობა — 30.
 ბაღუდარი — 153.
 ბარბარეს ეკლესია — 177.
 ბაქო — 31, 43, 49.
 ბახთალა — 19, 25, 154, 159, 163, 168.
 ბახთალის ლეთისმშობლის ეკლესია — 167, 182.
 ბელაქანი — 19, 25, 28, 38, 41, 42, 49, 53, 54, 57, 58, 59, 61, 81, 82, 86, 88, 89, 99, 141, 143, 155, 161, 162, 163, 164, 165, 189.
 ბელაქნის მონასტერი — 53, 160.
 ბელაქნის შთები — 44.
 ბელაქანჩაი — 36, 44.
 ბერთაბინა — 165.
 ბეშლამიში — 29.
 ბოლქალღალი — 29.

ერისთავის
ბიბლიოთეკა

პორჯოში — 17.
 ბრეთი — 3, 6, 13.
 ბუგუნუნო — 40.
 მამოცანა — 3, 25, 26, 71.
 განჯა — 13, 64, 77.
 გარეჯა — 53.
 გუნუხი — 19, 159, 180.
 გერმანია — 18.
 გილიგანაი — 185.
 გიულიუცი//ვარდოვანი — 159, 174,
 175, 189.
 გიში — 19, 159, 181, 182.
 გიში (მღ.) — 181.
 გიშ-ქურმუხი — 55, 71.
 გოგამი — 59.
 გოზბახი — 59.
 გორი — 4, 13, 26.
 გუბახი — 29.
 გუდარეხი — 59.
 გუდურდალი — 29.
 გუნბი — 38.
 გურჯივანი — 183.
 გურჯიდალი — 71.
 გუტანი — 29.
 დავით გარეჯის მონასტერი — 54.
 დათუნა (სოფ.) — 38.
 დარდოკაზი — 59.
 დარვაჯილისა — 162.
 დარუბანდი — 43, 184.
 დაღესტანი — 15, 35, 38, 39, 40, 53,
 54, 55, 56, 57, 58, 59, 64, 65, 66,
 67, 72, 76, 79, 82, 83, 86, 87, 94,
 98, 99, 103, 110, 142, 156, 158,
 180, 189.
 დიეიჩი — 185.
 დინგლა — 29.
 დინტიდა — 31, 71.
 დინდილა — 29.
 დონდუზბურუნი — 59.
 დოპრატო // ტარტუ — 9, 10.

პერიჩაი (მღ.) — 27, 66, 180.
 ულისუ — 42, 43, 45, 48, 73, 74, 76,
 142, 156, 180.
 ულისუს აბანო — 44.
 ულისუს სასულთნო — 19, 53, 56, 73,
 74.
 ულისუს ხიდი — 180.
 ულისავეტპოლი — 10.
 ეშურჯანლო — 158.
 ენგაი // ჰენგაი — 92, 93, 94, 95,
 159.
 ენისელი — 97.
 ერეუანი — 8, 49.
 ესტონეთი — 9.
 ეჩმაიძინი — 10.
 ჯართაშენი — 52, 159, 161, 180, 183,
 184.
 ველისციხე — 78.
 ვერტიკალი (შთა) — 32.
 ვერხიანი — 92, 99.
 ზანგეზური — 10.
 ზაქათალა — 13, 28, 31, 53, 89, 107,
 138, 155, 166, 179, 184, 194.
 ზაქათალის მახრა — 16, 76, 99.
 ზაქათალის ციხე — 84, 86.
 ზერნა — 159.
 შალა — 36, 59, 82, 89, 92, 99, 141,
 185, 189.
 თალაჩი — 36, 57.
 თასმალო — 90, 92, 94, 95, 99, 141,
 159.
 თბილისი — 4, 7, 10, 11, 14, 74, 79,
 80, 88, 113.
 თოლა — 162.
 იმერეთი — 63.
 იორი — 52, 77, 78.

ქავახიოლი — 37, 57, 141, 143.
 კავაკი — 6, 7.
 კავასია-კავასიონი — 3, 11, 21, 25, 27,
 28, 29, 33, 35, 36, 41, 42, 49, 57,
 59, 64, 66, 71, 77, 86, 99, 157,
 170, 171, 172, 188.
 კავასიის კედელი — 19, 160, 184, 185.
 კაკი // კახი — 10, 11, 13, 14, 16, 18,
 28, 42, 43, 49, 53, 54, 55, 66, 67,
 68, 69, 72, 73, 74, 76, 89, 103,
 104, 109, 112, 114, 127, 138, 141,
 151, 152, 153, 154, 157, 158, 168,
 176, 177, 178, 180, 182, 185, 191.
 კაკბაში//კაკისთავი — 154.
 კაკ-ენისელი — 28, 53.
 კაკინგილო — 154.
 კაკმულაღი — 154.
 კალაღი // ყალაღი — 45, 92, 142.
 კალაჩი — 32, 39, 44.
 კალუღარაჩი — 37.
 კან-კობე // ყანა-ყობი — 27, 66.
 კანდალა — 86.
 კანდაბი // ყანდაბი — 94, 141.
 კაპანაკი — 92.
 კარდანაბი — 80.
 კარვები — 59.
 კარკაი — 45, 142.
 კახი — 45, 142.
 კასრის საუდარი — 176, 182.
 კატები — 38, 58, 59, 61, 82, 86, 89,
 92, 159, 163, 165, 166, 171, 189.
 კატეხჩი — 36, 37, 40, 47.
 კატეხის ტყე — 31.
 კახეთი — 27, 53, 58, 62, 67, 69, 186.
 კემტიველჩი — 37, 40.
 კინდირგალო — 92, 99.
 კირმიწ — 71.
 კონმახი — 19, 159.
 კობ-მობი — 181.
 კუმი // ყუმი — 42, 175.
 კუმის ეკლესია — 160.

ლავოდები — 28, 138, 184.
 ლალაფაშა — 92, 138, 184, 198.
 ლელალო — შინგ...
 ლექეთი // ლოქართი — 17, 19, 55, 59,
 159, 189.
 ლექეთის მონასტერი — 171, 174.
 ლექითჩაი — 37.
 მაზიგჩი // მაჯისწყალი — 27, 36, 16.
 მაპრები — 59.
 მარსაანი — 92.
 მალარო — 38.
 მაწები — 59, 99, 159, 165.
 მაწებჩი — 36.
 მაჯის // მაწინის ციხე-ქალაქი // ფერ
 ყალა — 161, 162.
 მესხეთი — 54.
 მექა — 33.
 მეშაბაში — 74.
 მეშლით — 92.
 მოურალდაღი — 29.
 მოკაე-კილისა — 165.
 მოსკოვი — 9, 31.
 მოსული — 92, 94, 159.
 მტავარი — 186.
 მულანლო — 92.
 მუხაბი — 82, 89, 92, 189.
 მუხაბჩი — 36, 37, 66.
 მუხაბის ზეობა — 38, 185.
 მცხეთის სვეტიცხოველი — 166, 170,
 181.
 ნავთლული — 80.
 ნახიწევანი — 10, 49.
 ნახჩი — 54.
 ნურ-ქილისა (მადლის ეკლესია) — 163.
 ნუხა // შექი — 19, 27, 28, 66, 77, 107,
 159, 161, 179, 180, 182, 183, 184,
 189.
 ნუხის მაზრა — 185.

ერეკლეტი
ბიბლიოთეკა

წრდუბათი — 49.
ოსმალეთი — 64, 65.
ოღლან ქამაში — 43.

პარტავეი — 187, 188.
პატარა და დიდი ლაიჯი — 92.
პეტერბურგი — 85.
პიჩიველი — 40.

რაჭა — 63.
რიგა — 6.
რომი — 33.
როსტოვი — 31.
რუსეთი — 13, 19, 21, 38, 62, 65, 66,
74, 77, 83, 91, 170, 171.

საბათლო — 157.
საბერძნეთი — 33.
სამური — 66, 71.
სარიჯა — 32, 33, 50, 51, 157.
სარუბაში — 31, 38, 45, 66, 142, 156.
საფანტი — 71.
საფუნჩი — 59.
საქართველო — 17, 28, 29, 30, 32,
33, 36, 38, 40, 52, 53, 54, 55, 56,
59, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 77, 78,
79, 80, 81, 82, 84, 91, 104, 105,
114, 120, 143, 153, 156, 166, 169,
170, 171, 174, 182, 189.

საყარაულოს მთა — 177, 182.
სიღნაღი — 176.
სუვაგელი — 38, 45, 142.
სუვაგელჩაი — 37.
სუშილო — 59.
სუსკენტი // სოსიკანთ კარი — 158.
სპარსეთი — 64, 68, 69.

უღუბაში — 153.

შაზისი (რონი) — 33.

ფადარი — 92.
ფადარლო — 92.
ფერიზაანის ველი — 185.
ფილანდია — 16.
ფიფანი — 19, 25, 159, 166.
ფიფინეთი — 3, 57, 58, 178.
ფიფინეთის ხეობა — 26.
ფრონე — 3.

შალიალი // ქალაქი — 38, 40, 44.
ქარელი — 3.
ქართლი — 69.
ქეშკუტანი — 154.
ქიზიყი — 59, 81, 138, 143.
ქილისაჩაი — 39, 44.
ქოთუქლო — 141, 152, 158.
ქოსური — 92.
ქოში — 174.
ქურდამირი — 92.
ქურდულა — 71.
ქუთაისი — 23.
ქურმუხი — 11, 25, 36, 37, 67, 153,
156, 158, 180.
ქურმუხის წმ. გიორგი — 19, 100, 101,
106, 107, 109, 116, 117, 153, 159,
179, 180.
ქურმუხის ხეობა — 40, 42, 66, 103,
156.

შაბალა — 186, 187.
ყაბიზდარა — 59, 166.
ყაიმულალა — 59.
ყაინათმა — 44.
ყანი-ყოზი — 180.
ყარაბარდული — 92.
ყარაბაბი — 187.
ყარალაჯი — 19, 59.
ყაპიჩაი — 66.
ყაშყაჩაი — 152.
ყიზლარი — 8, 65.
ყიზჰამამ — 43.

ყიმურლუ — 92, 154.
 ყიმურლუს აბანო — 43.
 ყინა — 71.
 ყიფჩალი — 157.
 ყორალანი — 89, 92, 141, 152.
 ყუში — 17, 175.
 ყუმის ტაძარი — 19, 159.

 შავი ზღვა — 12, 64.
 შეშახი — 64, 170.
 შიმშათ-კილისა (ჰანდრის კელესია) — 164.
 შირაქი — 3, 29, 37, 46, 57.
 შირვანი — 64, 67, 77, 183, 184, 185, 188.
 შოთაყარი — 89, 92, 141, 159.
 შუაშთის მონასტერი — 163.

 ჩარიველა — 44.
 ჩარიველას ხეობა — 32.
 ჩობანქოლი — 92, 93, 95.
 ჩოხა — 38.
 ჩუღულუ — 92.
 ჩურუქი — 29.

 ტიმბირი — 95.
 ტრემლების ღელე — 25.

 ძავაში // ჩაგანი — 92, 94, 99, 141, 178.

წაბლოვანი (შაბალუთი) — 187.
 წახური — 54, 66, ~~71, 72, 73~~
 172. ბ ი ბ ^ლ ი მ ი მ ე ს ე
 წახურის ხეობა — 66, 70, 72.
 წინაუბანი — 88.
 წნორისწყალი — 13.
 წუქეთის საერისთაო — 66, 69, 182.

 ჭარი — 38, 52, 57, 61, 64, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 94, 99, 167, 189.
 ჭარ-ბელაქანი — 19, 52, 53, 61, 63, 64, 65, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 96, 98, 155.
 ჭოგა//დარუბანდი — იხ. აბულაბაბი.

 ხაენა — 44.
 ხალხალი — 52, 180.

 ხარაბთალა — 164.

 ხუბარი — 164.
 ხუნძახი — 54, 55.

 ჯიმჯიმახი — 44, 45, 59.
 ჯინიხი — 58, 59, 82, 89, 90.
 ჯურმუხი — 86.

 ჯამამდერა — 42, 43.
 ჯერუთი — 3, 52, 166, 182.

პ ი რ თ ა

პ. მურავიოვი — 21.
 პ. ჩუბოვი — 21.
 ადამ ბებუთოვი — 79.
 ადარნესხე კმისწული გრიგოლი — 183.
 ადიურკულე (სულთანი) — 73, 74.
 ალათემური — 67, 68.
 ალექსანდრე (გიგო ყიფშიძის ძმა) — 25.
 ალექსანდრე ბატონიშვილი — 77, 80, 81, 82.
 ალექსანდრე მაკედონელი — 189.
 ალი-ბეგი — 74.
 ალი ემირი (არაბთა სარდალი) — 166.
 ალი სულთანი — 74.
 ალიო მირცხულავა — 26.
 ალიჯანხანი — 183.
 ანტონ კათალიკოსი — 182, 183.
 ანტონ ნაოსტებლიძე — 53, 54, 160, 165.
 არამშოთა — 183.
 არჩილ მეფე — 57, 166, 176, 182, 183.
 ასათ გრიგოლისძე — 183.
 აღსართანი — 162.
 ახმედ-ხანი — 75, 81.

პ. დირი — 15.
 პაპახანი — 83, 158.
 პაბაღურჯუი (გეოგრაფი) — 188.
 პაგრატ აფხაზთა მეფე — 162.
 პატონიშვილი ვახუშტი — 20, 45, 46, 57, 63, 68, 162, 166, 182.
 პატონიშვილი იოანე — 77.

ბებურიშვილი — 81.
 ბირთველი — 164.
 ბოგდანოვი — 17.
 ბუტკოვი — 15.

ბაიდაროვი (დეპუტატი) — 99.
 გენერალი გულიაკოვი — 81.
 გენერალი დიშ. ორბელიანი — 81, 84, 91, 94, 95.
 გენერალი კნორინგი — 77, 78, 79, 80.
 გენერალი ლაზარევი — 77, 78, 79.
 გეობეგი — 69.
 გერონტი ქიქოძე — 18.
 გიგო ყიფშიძე — 10, 23, 24, 25.
 ვი დე მოპასანი — 21.
 ვიორგი ლეონიძე — 14, 26.
 ვიორგი მეფე — 77.
 გრაფი ტოტლენბენი — 21.
 გრიგოლ ორბელიანი — 19, 38.
 გრიგოლ III ერისთავი — 183.
 გუდოვიჩი — 75, 84.
 გურამიშვილები — 66, 68, 69.
 გურამ მეფე — 55.

დავით აღმაშენებელი — 56, 183.
 დავით გურამიშვილი — 38.
 დანიელ ბატონი — 66, 75, 76, 156.
 დავით სარაჯიშვილი — 6, 7, 8, 9, 10.
 დარიკო ჩარკვიანი — 10.
 დარჯუჯან ფადი — 25.
 დემიდოვი — 30.

დმიტრი ჯანაშვილი — 12, 14, 15, 20,
58, 165.
დორეშვილი — 21.

შვა — 9.

ვენატე წინოშვილი — 5, 24.
ემურჯანლო — 67.
ენდრონიკაშვილი აბული — 178.
ერეკლე მეფე — 21, 23, 63, 65, 78,
178, 182, 183.
ექვთიმე პატრიარქი — 184.

შადოვოზოვი — 16.

ვაჟა-ფშაველა — 24, 25.
ვარდან კოლონკელიძე — 183.
ვახტანგ მეფე — 21, 178, 182.
ვახაშიშვილი — 68.

ზაალბეგი — 69.

ზაქარია ჭიჭინაძე — 10.

თ. ბატონიშვილი — 20, 81.

თავადი ორბელი — 171.
თამარი — 9.
თამარ დედოფალი — 189.
თედო ყორღანია — 4, 20, 166, 170.
თეიმურაზ მეფე — 21, 69, 181.
თინათინ დედოფალი — 163, 165.
თოროლა — 69.

ი. ტურგენევი — 21.

ირ. აბაშიძე — 26.
იაკობ გოგებაშვილი — 22, 23, 24.
ილია ჭავჭავაძე — 10, 23, 24, 25.
იასე ქიტიაშვილი — 54, 55.
იმამ-ყული ხანი (დავით მეფე) — 62,
63, 174.
იოსებ ანდრონიკაშვილი — 81.

იოსებ ლალიაშვილი — 4.
ინგილო აჯობევი — 95.
ისკენდერ მუნში — 58.
საქართველოს
ბიბლიოთეკა

ქათალიკოსი ექვთიმე — 54, 176.

კასუმ-ბეგი — 69.
კალანკატავაწი — 54, 72, 182, 186.
კირილე დონაური — 54.
კოვალენსკი — 77.
კონტროვი — 41.
კონსტანტინე ბატონიშვილი — 171.
კობტა ბელადი — 62.
კრიეონოსოვი — 80.
კუდაშა — 188.

ლაღაშა — 67, 68.

ლევან მეფე — 56, 57, 163, 169.
ლევან ასათიანი — 21, 22.
ლევო მანაშა — 13.
ლეთიევი — 170.
ლუარსაბ ზღვაძე — 6.

მ. კოვალენსკი — 93.

მაიორი ცეკუშა — 80.
მარაჩი — 62.
მამულ ველი-ოღლი — 67.
მარაშვილი — 164.
მარტერსონი — 64.
მასული — 72.
მელიქიშვილი — 174.
მელიქსედევი — 166.
მეფე ალექსანდრე — 68, 170, 171.
მეფე დანი — 186.
მეხმედ-ხანი — 74, 76, 84.
მილიონგრი ვოგაუ — 41.
მიხეილ ვულოშვილი (მირზა ქვეშისი) —
177.
მოლა ციტოვი — 93.
მოსე ჯანაშვილი — 12, 14, 15, 16, 18,
20, 168, 175.

მოციქული ელისე — 182.
მურთუზ ალი-აბდულა — 78.

ნ. ჯორდანია — 17.

ნ. ცხვედაძე — 7.
ნაელი-ბევი — 76.
ნადირ-შაჰი — 63.
ნაშროკინი — 170.
ნიკოლსკი — 5.
ნიურა — 9.
ნინიაშვილი — 23.
ნურშამედი — 62.

წათარაშვილი — 76.

ოტია ჯანდიერი — 181.

პასკევიჩი — 84, 85, 87, 91, 94, 96,
97, 155.

პეტრე დიდი — 21.

პიმენ სალოსი — 53, 160, 165.

პლ. იოსელიანი — 182.

პროფ. ხაზანაშვილი — 153, 168, 182.

რეჰანი — 25.

როსტომი და ბაბილა წილოსანი — 55.

როსტომ ხანი — 69.

ს. ჩიქოვანი — 11, 26.

საკნელაშვილი — 89.

სერგეევი — 87.

სვეტინი — 171.

სტალინი — 17.

სტრაბონი — 33.

სტრეკალოვი — 87, 97.

ტარ. ივანიძე — 168.

უსლარი — 70.

შეიქარ-ხანი — 59.

შურცელაძე — 20.

ჟათობი — 17.

ქრისტე — 53, 64, 172.

ჟარაქეშინი — 183.

ყულუთხანი — 183.

შამილი — 60, 75, 76.

შამილ დიბიროვი — 174.

შაჰ-აბასი — 15, 19, 22, 52, 58, 59,
69, 72, 171, 175, 178.

შაჰ-სეფი — 69.

შაჰი ხოსრო დიდი — 188.

შერიფ-ფაშა — 80.

შეხ-შაბანი — 86, 87.

შიო დედობრიშვილი (არაგვისპირელი)
— 13.

შიოთა კუპრი — 183.

ჩანჩელი მუსა — 62.

ჩოლოყაშვილი ზურაბი — 78.

ციციანოვი — 74, 81, 82, 83.

ხანუმა სარდარაშვილი — 109

ხუციშვილი — 76.

ჯენკინსონი — 170.

კ. აბაშიძე — 10.

კაზირა — 25.

კამზად-ბევი — 86, 87.

კაჯი ახმედ დურსუნ ოღლი — 93.

კაჯი მურთუზი — 20, 165.

კაჯი-ჩალამი — 183.

შენიშვნები

1. აქ უზუსტობაა დაშვებული. სანაიე აზერბაიჯანულად ჩაიწი კი არ არის, არამედ ჩაიხანა. ჩაიჩი — მეჩაიეა, რომელიც ემსახურება ჩაის მსმელებს.
2. აქ საუბარია ს. ელისუსთან მდებარე მინერალურ წყლებზე. სწორი ფორმა იქნება ჰამამდარა.
3. აღიბეგლო ახლანდელი სახელია ისტორიული ქართული სოფლისა ქათმის ხევი.
4. უნდა იყოს ქილისაჩაი. ქილისა აზერბაიჯანულად ნიშნავს „ეკლესიას“ — ე. ი. ეკლესიის მდინარე.
5. გოგირდოვანი წყაროები იმყოფება ქალისოჩაისა და კატეჩჩაის შესართავთან.
6. არასწორად არის ვითითებული ცნობილი ისტორიკოსის შოესეს კალანკატუციის გვარი.
7. ნახჩია ისტორიულ წყაროებში ნახჩთა ფორმით არის წარმოდგენილი. აკად. ი. კველიძე ნახჩის ჩაჩანთა ტომად თვლიდა.
8. უნდა იყოს მარეხი.
9. უნდა იყოს საფონჩი // საპონჩი.
10. შოესეს კალანკატუცი.
11. უნდა იყოს მეშლიში.
12. უნდა იყოს ფაღდარლო.
13. უნდა იყოს ქაფანაქჩი.
14. ხელსაბანი ჭურჭელი, რომელსაც აზერბაიჯანულად ეწოდება აღტაუა, ქართული წუმწუმა.
15. უნდა იყოს ქათა და ფესელი.
16. იხ. შენიშვნა 14.
17. უნდა იყოს ყაჯახი.
18. უნდა იყოს ამბარჩაი.
19. ზ. ედილს სწორად აქვს მ. ჯანაშვილის მიერ დაშვებული ეს უზუსტობა. ლეკები ფერეცაღას მართლაც ბახთაღის ღვთისმშობლის ეკლესიას უწოდებენ, ხოლო რაც შეეხება თორფახ ყაღას — მიწის ციხეს, იგი არის როგორც კახის რაიონში, ასევე ზაქათალის რაიონის სოფელ მოსულში, აღაზნის პირას.
20. სოფ. გილიუკი დღეს იწოდება გულუგად. რაც ასევე ვარდოვანს ნიშნავს.
21. უნდა იყოს კუტკაშენი.

ბიბლიოგრაფია*

1. აღბანელთა კვალი საინგილოში. ვაზ. „ღროება“, 1908, № 9.
2. ახალი წელი საინგილოში. ჟურ. „საქართველოს მოამბე“, 1910, № 10.
3. ვადაგვარების ნიშნები საინგილოში. ვაზ. „ამირანი“, 1908, №№ 98, 99.
4. ინგილოთა ყოფა-ცხოვრება (ეთნოგრაფიული წერილები). ჟურ. „ერი“, 1910, №№ 4, 5, 7, 16, 17, 20.
5. ინგილოთა ხასიათი და ჩვეულებანი. „ამირანი“, 1908, №№ 128, 129.
6. კასრის საყდარზედ (ამბავი). „საქართველო“, 1917, № 148.
7. მიეწყებული ქვეყანა. „საქართველო“, 1918, № 167.
8. საინგილო „საქართველო“, 1917, № 73.
9. საინგილო ჟურ. „მნათობი“, 1941, №№ 5—12.
10. საინგილო (წიგნი, გ. ქიქოძის რედაქტორობით), 1947.
11. საინგილოდან. „საქართველო“, 1917, № 191.
12. საინგილოდან აფხაზეთამდის. „საქართველო“, 1917, № 126.
13. საინგილოს ვითარება. „საქართველო“, 1917, № 113.
14. საინგილოს მდგომარეობა. „საქართველო“, 1918, № 35.
15. სკოლების გაეროვნება სანაპიროებში. „საქართველო“, 1917, № 270.
16. ჭრთხილად ბატონებო! „საქართველო“, 1915, № 82.
17. ყურანი გვერძეშაღეს ქართულ ლაპარაკს (ნამღვილი ამბავი ინგილოთა ცხოვრებიდან). ვაზ. „ამირანი“, 1908, № 51.
18. წერილები საინგილოდან. „საქართველო“, 1915, № 28.

* ბიბლიოგრაფიაში ვათავსებთ ზ. ედილის ქართულ პერიოდულ პრესაში საინგილოს შესახებ დაწერილ წერილებს. ბიბლიოგრაფიას სისრულის პრეტენზია არ გააჩნია, რადგანაც ზ. ედილის შემოქმედება დღემდე სრულფასოვნად შეუსწავლელია.

გამომცემლობის რედაქტორი მ. ჯაფარიანი
სამხატვრო რედაქტორი ა. ჩიქვინიძე
ტექნიკური რედაქტორი ფ. ბუღაია
კორექტორი ვ. წერეთელი

ხელმოწერილია დასაბუჯდად 15.03.97.
საბუჯდო ქაღალდი 60×84^{1/16} პირობითი ნაბუჯდი
თაბახი 13. სააღრ. საგამომც. თაბახი 10,78.
ტირაჟი 500. შეკვეთის № 373.
ფასი სახელმწიფოებო

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.

Захария Эрмалозович Эдиаш

ს ა ი ნ გ ი ლ ი

(на грузинском языке)

Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1997

4c

n⁷ / 75

K 1259/169
3
ՀԳՐԱՅԵՑ ԿՈՒՆ
ՆՈՋ՝ ԿՈՒՐՄԱՆՆԵՐ